

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 01781

IN YENE GORLDIKE TEG

Daniel Kukielka

•

THE MAX PALEVSKY
YIDDISH LITERATURE COLLECTION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

0-657-01781-7

D:\YIDDISH\TITLES\9780657017811T.PS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

ORDERS MAY BE PLACED BY PHONE AT (413) 256-4900 X155; BY FAX AT
(413) 256-4700; BY E-MAIL AT ORDERS@BIKHER.ORG; OR BY MAIL AT
NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER, 1021 WEST STREET,
AMHERST, MA 01002-3375 U.S.A.

©1999 NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Lief D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional
symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our
colophon comes from a design by the noted artist
Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

BOOK DESIGN BY PAUL BACON

PRINTED IN THE U.S.A. ON ACID-FREE PAPER

K

אין יסנע גורלדיקע מעג

4

DANIEL KUKIELKA
19

(On that golden day)

In your goldlike hour

En ces jours

où se jouait

notre destin

Copyright by Daniel Kukielka
40, rue Saintonge , Paris 3^e
Paris 1969

דאניעל קוקיעלקא

אין יענע

גורלדיקע מעג

ארויסגעגעבן מיט דער מיטהילף
פון דער „ראדאָמער געזעלשאַפט“

1970

פאָרין

תשכ"ט

1970
4/7

דערשינען פון זעלבן מחבר:

אזוי ווי אין א חלום... — ראָמאַן — 1969.

פ א ר ו א ר ט

די צאל דערשינענע ביכער אין יידיש וועלכע באהאנדלען די חורבן־טעמאטיק איז אַ גאַנץ אַנגעזעענע. אָבער דער עיקר פון די דאָקומענטן געמען אַרום די טראַגיש־יידישע איבערלעבונגען אין מזרח־איראָפּע און ווייניק, זייער ווייניק איז ביז היינט צו טאָג דערציילט געוואָרן, וועגן די יידישע איבערלעבונגען אין די, דורך די נאַצישע אַרמיען, אַקופירטע לענדער פון מערב־איראָפּע.

אַן ספּק אַז די יידישע איבערלעבונגען אין מזרח־איראָפּע צווישן די יאָרן 1939 — 1945, זענען די סאַמע טראַגישסטע און דאָס איז וואָר־שיינלעך אויך די סיבה פאַרוואָס די אַפּגעראַטעוועטע יידן פון מערב־איראָפּע דערציילן אַזוי ווייניק און אַזוי זעלטן, וועגן דעם וואָס זיי גופא האָבן צוגעזען און מיטגעמאַכט אין יענע טעג, ווען די נאַציס האָבן באַלע־באַטעוועט אין די מערב־איראָפּעאישע לענדער. דאָך איז ביז גאַר נויטיק צו פאַרמאָגן די זכרונות פון יידן אין בעלגיע, האַלאַנד, לוקסענבורג און פראַנקרייך, כדי צו קענען אויפשטעלן דאָס גאַנצע בילד פון יענע טראַגישע טעג, וואָס איז ביז היינט צו טאָג, קוים קוים אַנגערירט געוואָרן אין יידיש.

טראַץ דעם וואָס פראַנקרייך האָט געהאַט אַ גרויסן יידיש־ריידנדיקן ישוב, האָבן ביז איצט, געציילטע נאָר מחברים פובליקירט זייערע איבער־לעבונגען וועגן די נאַצישע אַקופאַציע־יאָרן אין אונדזער יידיש־לשון. אין פראַנקרייך, פון וואָנען עס זענען דעפּאַרטירט געוואָרן הונדערט און צוואַנציק טויזנט יידן און נאָר פינף טויזנט נפשות האָבן זיך אומגעגע־קערט, איז פאַראַן אַ סך צו דערציילן וועגן דעם ים ליידין וואָס דער יידישער ישוב האָט דאָ אַדורכגעמאַכט.

דערפאר איז ביז גאר וויכטיק דאָס בוך „אין יענע גורלדיקע טעג“ פון פריינט דאָניעל קוקיעלקאָ. וועלכער דערציילט, טראָץ דער גרויסער „פאַרשפּעטיקונג“, זיינע איבערלעבונגען בעת יענע טראַגישע יאָרן אין פראַנקרייך.

דאָס בוך „אין יענע גורלדיקע טעג“ איז ביז גאר וויכטיק אויך דערפאר וואָס עס איז אַ דאָקומענט געשריבן אין יענע טעג פון געפאַר. ס'איז אַן אויטענטישער דאָקומענט פון אַן עדות און קרבן און עס באַרייַכערט די אַזוי אַרעמע דאָקומענטאַציע־מאַטעריאַלן.

דער מחבר דאָניעל קוקיעלקאָ דערציילט זיינע איבערלעבונגען מיט דער גרעסטער פּשטות און מיר פילן אין זיינע שורות דעם טראַגישן אַטעם פון יענער צייט. מיר פילן דעם פיבער און די יידישע האַפענונגען אין שייכות מיט דער אַנטוויקלונג פון די מלחמה־געשעענישן, בעת די דייטשע מפלות און מיר ליידן מיט, בעתן לייענען וועגן די יידישע שטימונגען אין טעג ווען דאָס שלאָגן די דייטשן שטעלט זיך פון צייט צו צייט אָפּ און זיי באַקומען פרישע מעגלעכקייטן אַנצוגיין מיט זייערע פאַר־פאַלגונגען אויף די יידישע רעשטלעך אין פראַנקרייך וועלכע זוכן ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען פון די נאַצישע נעצן.

דאָס בוך „אין יענע גורלדיקע טעג“ איז אַ גאר וויכטיקער צו־שטייער פאַר אויפשטעלן די פולע געשיכטע פון יידישן ישוב אין פראַנק־רייך פאַר די יאָרן 1939-1945.

יחזקאל קאַרנהענדלער

א ווארט פון מחבר

דאס בוך „אין יענע גורלדיקע טעג“ האָב איך געשריבן אין די טראַג־גישע מלחמה־יאָרן, אָנהויבנדיק פון חודש יאָנואַר 1941 ביז סוף 1944. כ׳האַב דאָן כמעט טאָג־טעגלעך נאָטירט די וויכטיקסטע געשעענישן לויטן גאַנג פון דער מלחמה, די פאַרפּאַלגונגען און איבערלעבונגען פון אונדז יידן, בעת דער טרויעריקער אָקופּאַציע־צייט אין פּראַנקרייך. ערשט שפּעטער, האָב איך די אַלע טאָג־פאַרצייכענונגען פאַרוואַנדלט אין אַ זכּרו־נוֹת־בוך אין וועלכן כ׳דערצייל וועגן די מאַסן יידן, יחידים און פּאַמיליעס וועלכע כ׳האַב דאָן באַגעגנט און וועלכע האָבן געוואַנדערט אין גרויס בהלה און איך צווישן זיי, פון איין געביט אין אַנדערן, פון איין אָרט אויפן אַנדערן, פון איין באַהעלטעניש אין אַ צווייטן, אין דער האַפענונג זיך צו ראַטעווען פון די שונאים אונדזערע וואָס האָבן זיך געיאָגט נאָך יידישע לעבנס.

די משפּחה מישעל איז אין דעם בוך בלויז אַ צענטראַלער אַקט, אַרום וועלכער כ׳פיר אַרויס די ביטערע איבערלעבונגען פון אַזוי פיל ברידער־יידן. זייער שרעק פאַרן מאַרגן און זייער האַפענונג אַריבערצוקומען דעם קאָשמאַר פון יענע גורלדיקע טעג, וואָס אַזוי פיל פון זיי, האָבן ליידער נישט דערלעבט.

דער מחבר

1

אונטער גרויע בליענע הימלען, איבער פעלדער געפאנצערטע פון שניי און אייז, אויף שינעס אָנגעשאַרפטע ווי מעסערס, טרייסלט זיך אַ סאַפענדיקער, רויכערנדיקער אַלטער לאַקאַמאַטיוו, וואָס שלעפט הינטער זיך אַ פּאַר וואַגאַנען דריטע קלאַס, מיט פּאַרוואַרטע פּאַסאַזשירן וואָס זיצן איינגעטולעט אין זייערע מלבושים, ציטערן פון קעלט און דער- ציילן זיך געשיכטעס, באַדויערנדיק דעם געכטן, דעם אַמאַל און שרעקן זיך פאַרן מאַרגן וואָס קומט, פאַר שלעכטע געשעענישן און סורפּריזן וואָס די אַנגליענדיקע מלחמה קען ברענגען.

ווען מען קוקט פון וואַגאַן-פענצטער אויף דער שווער-סאַפענדיקן לאַקאַמאַטיוו וואָס פּאַרוויעט איבעראַל זיין רויך, געמישט מיט פינקען, וואָס שניידט זיך אין דער וויסקייט פון אַרום און זעט אויס ווי אַ שוואַרץ ווילד באַשעפעניש וואָס האַט פאַרבלאַנדזשעט אַהער אין אַ ווייסער גע- פרוירענער וועלט.

די שוואַרצע ווינטער-פייגל, די קראַען וואָס רוען צייטנווייז אויף די שפיצן פון די נאַקעטע ביימער וועלכע זעען איצט אויס ווי געגאַ- סענע פון צוקער, צעפליען זיך ביים אַנקומען פון דעם רוישיק-סאַפענ-

דיקן צוג מיט אַ ווילדן הילכיקן קראַ, קראַ, זיך אָפּשטעלנדיק אויף די ווייסע פאַרשנייטע פעלדער און זעען אויס ווי גרויסע שוואַרצע פּלעקן וואָס האָבן זיך פּלוצים באַוויון אויפן ווייסן שניי.

אין איינעם פון די וואַגאַנען, אין אַ קופּע וואָס איז געווען אַנגע-לייגט מיט פעקלעך און קוישלעך, אָפענע וואַליזעס און אַנדערע קעגנ-שטאַנדן גרייטע צום נוצן צו יעדער צייט, האָט זיך געפונען מישעל מיט זיין בני בית, וועלכע זענען געזעסן שווייגנדיקע, איינגעטולעטע און געטראַכט פון דעם נעכטן וואָס איז פאַרביי און וועגן דעם מאַרגן וואָס דאַרף קומען.

דאָס קליינטשיקע לייבעלע, דאָס יינגסטע צוועלף-חדשימדיקע קינד איז געלעגן אויף דער הילצערנער באַנק אונטערגעבעט און באַשיצט מיט אַ וואַרעמער דעק, זיינע שיינע בלויע אייגעלעך זענען געווען געשלאָסן. די גאַלדענע הערעלעך האָבן אָפּערגעשיינט פון אונטער דער דעק. דאָס קינד איז פעסט געשלאָפן, אָבער ביי יעדן טרייסל פון וואַגאַן ביים אָפּ-שטעלן זיך פון צוג, און אָפּגעשטעלט האָט ער זיך יעדע פאַר מינוט, פּלעגן זיך זיינע אייגעלעך עפענען און גלייך זיך ווידער שליסן און פאַר-זעצן זיין קינדער-שלאָף.

אַנטקעגן אויף דער באַנק, איז געלעגן זיין שוועסטערל, די צוויי און אַ האַלב יעריקע לילי. זי האָט געהאַלטן אָפּן אירע שוואַרצע אייגעלעך, זיך אַרומגעקוקט און געזען ווי איר ברודערל וואָס זי רופט אים 'די בעבע' שלאָפט געשמאַק. זי זעט אויך איר מוטער זיצן נישט ווייט פון איר, נעבן וואַגאַן-פענצטער און קוקט, אַמאָל אויף איר און אַמאָל אויפן קליינטשיקן לייבעלע, איר ברודערל. זי זעט אויך איר פאַטער זיצן אַנטקעגן דער מוטער און נעבן פאַטער זיצט, איינגעטולעט אין אים, איר ברודער אַלבערט, דער גרויסער יונג וואָס איז שוין אַכט יאָר אַלט. זעענדיק אַלע אירע נאַענטע, איז זי געווען רואיק, זי האָט נאָר נישט געקענט פאַרשטיין, פאַרוואָס קיינער רעדט נישט קיין וואַרט און פאַר-וואָס מען זיצט כסדר אויף איין אַרט, מען טוט גאַרנישט און אויך

פארוואס די „שטוב“ טרייסלט זיך, רוישט אזוי שטארק און שטערט איר צו ליגן רואיק אויפן געלעגער.

אלבערט, דער גרויסער יונג פון אַכט יאָר, איז געזעסן צוגעטולעט צו זיין פאָטער און געהלומט זיינע חלומות:

— ווהיין פאָרט מען עס? און פאָרוואָס האָט מען פאַרלאָזט דאָס אָרט וווּ זיי זענען געווען ביז איצט? זיין שולע, און זיינע חברים צו וועלכע ער האָט זיך שוין געהאַט צוגעוויינט? און ווי אזוי וועט עס זיין אין דער שטאָט ראָאָן ווהיין זיי פאָרן? און פאָרוואָס האָט זיין מוטער איצט אַזעלכע פאַרטערטע אויגן? און פאָרוואָס שווייגט לעצטנס אזוי פיל דער פאָטער? וועט ער, אַלבערט, אין דער שטאָט ראָאָן ווידער זיך אָנהויבן לערנען שפילן פידל, ווי דער פאָטער האָט עס אים צוגעזאָגט? און ווי אזוי זעט אויס ראָאָן? אויך אזוי שיין ווי פאַריז? וועט ער דאָרט אויך האָבן גוטע חברים ווי ער האָט געהאַט אין דעם שטעטל באַניער דע ביגאָר? און ווער איז עס דער „פריינט אַלטער“ וואָס זיי פאָרן איצט צו אים? און וואָס מיינט אַזעלכעס „זיך ראַטעווען“, וואָס דער פאָטער זיינער האָט מערערע מאָל איבערגעחזרט אַז „מען מוז זיך ראַטעווען“? — זיצט ער אזוי צוגעטולעט צו זיין טאַטן און חלומט זיינע חלומות. פון צייט צו צייט, וואָרפט ער זיינע בליקן דאָ אויף זיין קליין ברודערל לייבעלע, וואָס שלאָפט נעבן אים. אויף זיין שוועסטערל לילי וואָס ליגט מיט אַפענע אייגעלעך און פרעגט גאָר־נישט, גלייך ווי זי וואָלט פאַרשטאַנען אַז ס'איז איצט נישט דער מאַמענט צו רעדן. מען פאָרט דאָך „זיך ראַטעווען“. אזוי אויך קוקט ער אויף זיין מוטער וואָס זיצט אַ שטאַרק פאַרטראַכטע אַנטקעגן און האָט אים אפילו נאָך קיין בליק נישט געשאַנקען. פון צייט צו צייט הויבט ער אויף דאָס קעפל און קוקט אַרויף צום פאָטער ווי ער וואָלט וועלן ביי אים געפינען אַן ענטפער אויף די אַלע פראַגן וואָס מאַטערן איצט זיין קינדעריש מוחל און גאָר ספעציעל איז דאָס וועלן וויסן וואָס עס מיינט דער „זיך לויפן ראַטעווען“?...

זיין פאָטער מישעל איז געזעסן ביים וואַגאַן־פענצטער און פון צייט

צו צייט געוואָרפן זיינע בליקן אויף דער מוטער, וואָס איז געזעסן אַנט-
קעגן איבער אים אַ פּאַרטראַכטע, אַ פּאַרטרויערטע און זיך אַלץ נישט
געקענט באַרואיקן צוליב דעם געשעענעם.

דער פּאַטער זיינער ווייסט און פּאַרשטייט אירע געדאַנקען, אירע
זאַרגן און אומרו.

און ווי אויף אַ פּילם-לענטע, לויפן ביי מישעלן פּאַרביי פּאַרשידענע
בילדער פון דער נאַענטער פּאַרגאַנגענהייט און ער זעט דאָס בילד פון
דער אַנגערוקטער געפּאַר פּאַר אַוויאַציע-באַמבאַרדירונגען און ווען די
אַלאַרם-רופן זענען געוואָרן אַלץ עפּטער, עטלעכע מאָל טעגלעך און עס
איז לסוף אויסגעקומען גאַנצע טעג כמעט צו זיין אין די שוין-קעלערס,
דאָן האָט זיין פּרוי פּאַרלאָזט די היים, טראַכטנדיק מיט אַזאַ אומזיכער
געפּיל „צי זי וועט נאָך אַמאַל צוריקקומען אין דעם ליבן אָרט?“ זי איז
דאָן עוואַקואירט געוואָרן צוזאַמען מיט די קינדער, אויף אַ „זיכער
אָרט“, ד. ה. אויף אַן אָרט וווּ מען האָט געגלויבט אַז דאָרט וועלן קיין
באַמבעס נישט געשליידערט ווערן און אַז די דייטשן וועלן דאָרט אַהין
נישט דערגרייכן; דאָס איז געווען אין דעם שיינעם שטעטל „לאַ באַל“,
ביים אַטלאַנטישן אַקעאַן; אַ שטעטל וואָס פלעגט אין פּרידנס-צייט
שטענדיק זיין איבערגעפּולט מיט פּריילעכע דאַטשניקעס.

און מישעל איז דאָן געבליבן אַליין אין דער היים, ער האָט זיך
געריכט גערופן צו ווערן אין דער אַרמיי און דאָס האָט געקענט געשען
יעדן טאַג.

און ווען די דייטשע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו פּאַריז און
עס האָט זיך אַנגעהויבן דאָס מאַסנאַפּטע אַנטלויפן פון דער שטאָט, דער
טרויעריק-באַרימטער עקזאָד, בעת וועלכן מיליאָנען מענטשן זענען גע-
לאָפן צוזאַמען מיט דער געשלאָגענער, אַפּטרעטנדיקער אַרמיי, דעמאַלט
ערשט, איז ער אויך געלאָפן צוזאַמען מיט איטלעכן און כסדר געפּילט
די דייטשן הינטער זיך.

אויפן וועג, מיטמאַכנדיק דעם עקזאָד, האָט זיך פּאַרשפּרייט אַ קלאַנג.

אז דער מאַרשאַל פעטען האָט געבעטן וואָפּנשטילשטאַנד און דער עולם איז געבליבן מיט אַ פאַרכאַפטן אַטעם און זיך געפרעגט צי דער קלאַנג איז אַן אמתער ?

און אז די טרויעריקע ידיעה האָט זיך באַשטעטיקט, איז צווישן די מאַסן אויף די וועגן געוואָרן אַ גרויס גערודער. אויף די שאַטייען זענען געשטאַנען הונדערטער אויטאָמאָבילן צוליבן אויספעלן פון בענזין. עס האָבן זיך געפונען אַ סך נאַאיווע מענטשן וועלכע האָבן זיך געפריידט אַז „די קריג איז געענדיקט“ און מען וועט נישט דאַרפן ווייטער לויפן, אָבער די מערהייט פון די פליטים האָבן צוליב דער וואָפּנשטילשטאַנד-ידיעה פשוט געוויינט; פראַנקרייך האָט הייסט עס, פאַרשפילט די מלחמה און וועט פון איצט אָן ליגן אונטערן נאַצישן שטיוול.

2

און מיטן אָפּשטעלן זיך פון ווייטער־לויפן, האָבן זיך אָנגעהויבן פּילצאָליקע דיסקוסיעס. מען האָט צווישן זיך הייס דעבאַטירט און ביז איצט פרעמדע, זענען געוואָרן נאָענט מיט איינאַנדער און די צופּרידענע האָבן אויפגעוויזן, אַז דייטשלאַנד וועט זיכער פאַרלאַנגען עלזאַס־לאַט־רינגען; נו, וועט מען זיי דאָס אָפּגעבן און אַז עק און מען וועט אויפ־הערן מיטן לויפן נישט וויסנדיק ווהין און מען וועט קענען צוריק אַהיים פאַרן.

אויך מישעל האָט באַשלאָסן אויפהערן לויפן, און צוואַרטן ביז עס וועט עפעס קלאָרער ווערן וועגן וואָפּנשטילשטאַנד, אום כדי וויסן וואָס ווייטער אונטערצונעמען.

און ס'איז באַקאַנט געוואָרן דער טרויעריקער אמת: אַז ״פּראַנקרייך בלייבט אַקופּירט פון זשענעווע ביז טור און פון דאָרט ביז צו די פּיר־רענעיען״.

און ס'האָט זיך באַוויזן אין די צייטונגען, די נייע לאַנד־קאַרטע מיטן אָנגעצייכנטן קליינעם שטיקעלע ״דאָס פּרייע געביט״ און מיט ווייטיק האָט מישעל דערזען אַז אויך פאַריז געהערט צום אַקופּירטן געביט און אַז דאָס שיינע שטעטל 'לאַ באַל' וווּ עס געפינען זיך זיין פּרוי און קינדער בלייבט אויך אַקופּירט.

דאָן האָט ער פאַרגעזעצט זיין ״לויפן״ און ער האָט דערגרייכט דאָס שטעטל באַניער דע ביגאַר (אין די פּירענעען) וואָס געפינט זיך נישט ווייט פון דער שפּאַנישער גרענעץ און וווּ עס האָבן זיך געפונען אַ סך פון זיינע פּריינט וועלכע זענען שוין אפילו אויך געווען ״גוט איינגע־אַרדנט״. מישעל האָט אָבער נישט גערוט, נאָר גלייך גענומען זוכן אַ

וועג ווי אזוי ארויסצוראטעווען זיין פרוי און קינדערלעך פון די דייטשע הענט; פון דעם דורך זיי אַקופירטן געביט.

און ער זעט פאַר זיך דאָס בילד, די פרייד ווען ער האָט ווידער באַגעגנט זיין פרוי, אַ פריילעכע, אַ שטראַלנדיקע און די פרייד פון זיינע קינדערלעך, פון ווידער זיין צוזאַמען מיט זיין הויזגעזינט נאָך אַ חדשים-לאַנגער צעשיידונג, און דאָס איינאַרדענען זיך אין אַ מעבלירטער ווילאַ, וואָס פלעגט ביז צו דער מלחמה ווערן פאַרדינגען בעת די זומער-חדשים פאַר אַן עולם וואָס פלעגט דאָ אַהערקומען אויף קוראַציע. דאָס גיין שפאַצירן מיט זיין פרוי און מיט פריינט אין די אַוונטן, דאָס שמועסן און דיסקוטירן און אויך די האַפענונגען אַז אפשר, אפשר וועט מען דערלעבן דאָס קענען זיך אומקערן אין די איבערגעלאַזטע פריערדיקע היימען.

און ער דערמאָנט זיך אויך ווי אזוי די איינגעשטעלטע „רואיקייט“ איז ווידער צעשטערט געוואָרן און די פאַרצווייפלונג פון זיין פרוי, וועלכע האָט געגלויבט, אַז אין זייער זיין געצווונגען צו אַנטלויפן פון באַניער-דע-ביגאַר, איז שולדיק געווען אַ מענטש וואָס איז פאַקטיש גאַר אויסן געווען זיי צו העלפן:

ער דערמאָנט זיך אין יענעם אַוונט, ווען שפאַצירנדיק מיט איר אין דער שיינער אומגעבונג אַרום דעם פאַרק, האָט זיך צו זיי דערנענטערט זיינער אַ פריינט און נאָכן אויסטוישן עטלעכע ווערטער, האָט ער אים מיט אַ שטילער שטימע דערציילט, אַז ער האָט געהאַט אַן אומגעריכטע באַגעגעניש מיט אַ פאַליציי-אינספעקטאָר וועלכער האָט געלאָזט פאַלן אַ פאַר פאַרטרוילעכע ווערטער, אַז עס רוקט זיך אָן אַ שווערער מאַמענט פאַר די יידן-אויסלענדער, וועלכע געפינען זיך אין באַניער-דע-ביגאַר אַלס פליטים און אַז ער איז זייער אומרואיק און ווייס נישט וואָס צו טאָן. בלייבן מיט פאַרלייגטע הענט, אַדער פרובירן אונטערנעמען שריט קעגן דער געפאַר, וואָס מיינט אינטערנירונג אין אינעם פון די מאַסן-לאַגערן וועלכע זענען לעצטנס געשאַפן געוואָרן אין נישט-אַקופירטן פראַנקרייך און אין וועלכע עס פייניקן זיך שוין אַ סך יידן.

בכלל האָט צווישן די יידן-פּליטים פון באַניער־דע־ביגאַר (ווי אין אַלע אַנדערע שטעטלעך) געהערשט לעצטנס אַ שווערע שטימונג און שרעק פאַרן מאַרגן, וואָרעם דער ראַדיאַ האָט אַנגעהויבן רעדן מיט אַ שפּראַך, וואָס האָט שוין גאַרנישט אַנגעזאָגט קיין גוטס. מען האָט אַנגע־הויבן זען די צוקונפט אין שוואַרצע פאַרבן און ס'האָט זיך אַנגעהויבן אַ שטילע באַוועגונג זיך אַריבערצושמוקלען אין נאָענטן שפּאַניע. אויך מישעלן פּלעגט פון צייט צו צייט קומען דער געדאַנק וועגן פּרובירן אפשר אונטערנעמען די דאָזיקע זאַך אָבער ער האָט זיך נישט דעצידירט דערצו, ווייל אין האַרצן האָט געלעבט אַן אילוזיע אַז ס'וועט חלילה נישט געשען קיין שלעכטס און אַז מען וועט אפשר אַריבערקומען די דראַענדיקע געפאַרן און דערלעבן דאָ, אויפן אַרט, די מפּלה פון די דייטשן. דערצו נאָך האָט ער זיך נישט געקענט דעצידירן אויף אַזאַ שריט צוליב זיין משפּחה וואָס איז באַשטאַנען פון פינף נפּשות און אַזאַ אונטערנעמונג איז שוין ווייט נישט געווען פון די פּשוטע זאַכן.

דערהערנדיק איצט פון דעם פּריינט וועגן דער אַנצוהערעניש פון פּאַליציי־אַגענט אַז ס'רוקט זיך אָן אַ געפאַר פאַר די יידן פון באַניער־דע־ביגאַר, האָט אַ גרויסע אומרואיקייט באַהערשט מישעלן און זיין פּרוי.

— אפשר וואָלסטו מיך צונויפגעפירט מיט דעם פּאַליציי־מאַן? —
האָט מישעל געפרעגט ביי זיין פּריינט — אפשר וועלן מיר ביי אַ גלעזל משקוה, זיך דערוויסן פון אים עפעס גענויערס?

אַזוי ווי קיין אַנדערע מעגלעכקייט צו דערפאַרן עפעס פון דעם פאַרטרוילעכן אינספּעקטאָר, וועגן דער דראַענדיקער געפאַר איז נישט געווען, האָט דער פּריינט מסכים געווען צו מישעלס געדאַנק און גלייך אויף צומאַרגנס, האָט ער אויסגעזוכט דעם מענטשן און אין אַוונט אים אַריינגעברענגט צו מישעלן אין שטוב אַריין, וווּ אויפן טיש האָבן זיך באַוויזן אַ גוטער געטראַנק און פאַרבייס.

און נאָכן נעמען איינס און אַ צווייט גלעזל, האָט דער פּאַליציי־מאַן, וועלכער האָט געזען ווי מישעלס פּרוי טרייסלט זיך פון שרעק, איר קודם כל פּרובירט באַרואיקן און סוף כל סוף דערציילט:

— אויב איר בעט ביי מיר ידיעות און מיין עצה, איז הערט מיך גוט אויס: איך טו עס נאר פאר אייך וואָס ווייזן מיר אויס צו זיין סימ-פאָטישע מענטשן. דערצו נאָך, זענט איר אַ פאַמיליע מיט גאַנצע דריי קינדער. כ'ווייס נישט פאַרוואָס מיר פראַנצויזן האָבן נאָכגעגעבן די געזעצן וועלכע קומען פון אַקופאַנט, אָבער מיר מוזן, ווייזט אויס, זיי אויספירן.

איר יידן זענט ווילע און גוטע מענטשן און מען קען מיט אייך לעבן, אָבער ליידער זענט איר פאַראורטיילט געוואָרן דורך אַ סיסטעם וואָס באַהערשט פראַנקרייך און פריער אַדער שפּעטער וועט איר אַלע אינטערנירט ווערן אין לאַגערן. וואָס עס וועט ווייטער געשען מיט אייך ווייס איך נישט, כ'קען אייך נאר זאָגן, אַז אַ ריי לאַגערן זענען שוין איבערפולט מיט אייערע מענטשן און... און מיר האָבן שוין אַ פאַראַר-דענונג, אַן ערשטע ליסטע פון אַריבער צוואַנציק יידן פון אונדזער שטעטל און איר גופא זענט פאַראַן אויף דער דאָזיקער ליסטע. כ'ווייס נישט פאַרוואָס מען איז נאָך נישט צוגעטרעטן אויסצופירן די פאַראַר-דענונג, אָבער דאָס קען געשען יעדן טאָג, איז פאַרלירט נישט קיין צייט און פאַרט אָפּ ערגעץ וווּ, אין אַן אַנדער אָרט און איר וועט דערווילע דערווייטערן פון זיך דאָס געפאַר אינטערנירט צו ווערן, אַ געפאַר וואָס הענגט שוין איבער אייך אין באַניער-דע-ביגאַר.

3

און מישעל האָט אויף גיך ליקוידירט די „דריטע היים“ זינט זיין פאַרלאָזן פאַריז און ער געפינט זיך איצט מיט ווייב און קינדער ווידעראַמאַל אין וועג און פרובירט זיך ראַטעווען. זוכנדיק אַ פערטע „היים“.

טראַכטנדיק וועגן דעם וואָס ס'איז נאָר וואָס געשען, וואַרפט ער פון צייט צו צייט אַ בליק אויף זיין פרוי, זעענדיק ווי זי נעמט אָפּט אַרויס איר טאַשן־טיכל און ווישט אירע פאַרטערטע אויגן.

אַך, ווען ער וואָלט איצט געקענט איר איינשליסן אין זיינע אַרעמס און קושן אירע פאַרטערטע אויגן. ס'איז אָבער נישט געווען דאָס אַרט און נישט דער מאַמענט דערפאַר. ווי לאַנג איז עס גאַר, אַז זי האָט אַדורכגעמאַכט אַ זייער שווערע אָפּעראַציע? און ווען זי איז צוריק אַהיימגעקומען פון דער קליניק, האָט ער איר געוואָלט קויפן אַ שיינע מתנה, און איר געפרעגט וואָס זי ווינטשט זיך, איז איר ענטפער געווען, אַז די בעסטע מתנה איז די, וואָס זי איז אַריבערגעקומען די אָפּעראַציע און איז ווידער געזונט.

און ער האָט געטראַכט, אַז אויב אַזוי, וועט ער איר קויפן אַ מתנה צו איר דרייסיקסטן געבורטס־טאָג און איצט, ווען זי ווערט אין אייניקע וואַכן אַרום דרייסיק יאָר אַלט, צי וועט ער עס קענען טאָן? צי וועט זי דערלויבן אין די איצטיקע באַדינגונגען אויסגעבן געלט דערויף?

ס'איז געווען פיינלעך דאָס לאַנגע שווייגן. ער האָט זיך צוגעבויגן צו דער פאַרפרוירענער שויב פון וואַגאַן־פענצטער און פרובירט זען די דרויסנדיקע וועלט, אָבער מער ווי שניי, ווי ווייסע פאַרשנייטע פעלדער האָט ער נישט געזען און ער האָט זיך פלוצים צעשריגן:

— ווי לאנג דער צוג שלעפט זיך!

פון זיין הויכן אויסרוף האָט זיך לייבעלע אויפגעוועקט און זיך אויפגעזעצט. מישעל איז גלייך צו אים צו, אים געקושט, גענומען אויף דער האַנט און זיך צוריק אָוועקגעזעצט. איינהילנדיק לייבעלען מיט דער וואַרעמער דעק.

און אזוי ווי ער האָט אָפּגעפילט אַ באַדערפעניש צו רעדן, האָט ער גערעדט צום קינד:

— מיין טייער קינדעלע, מיין גאָלדן בעבעלע, האָסט דו אויסגע-
שלאָפּן, האָ? נו שוין, שוין נישט אויף לאַנג, מיר וועלן באַלד אַנקומען
און ביינאַכט וועסטו שוין שלאָפּן אין אַ בעטעלע און אפשר אין אַ גרויס
בעט און אין אַ וואַרעמער שטוב. מיר פאַרן איצט צו אַ פריינט, וואָס
האָט אונדז זייער גערן. ער וועט אַלץ טאָן פאַר דיר, פאַר דיין שוועסטערל
לילי, פאַר אַלבערטן און איבערהויפט פאַר דער מאַמאַ. דאָ ווהיין מיר
פאַרן איצט, וועט אייך גוט זיין. וועסט האָבן שפּילצייג און אויך דיין
שוועסטערל לילי און איר וועט אייך שפּילן אין אַ וואַרעמער שטוב און
אַלבערט וועט ווידער אָנהויבן שפּילן פּידל. האָסט שוין געהערט ווי
דיין ברודער שפּילט אויף זיין קליינעם פּידל? און מיר וועלן ווידער
האַבן אַ היים און די מאַמאַ וועט זיין צופּרידן. דו ווייסט לייבעלע, אָז די
מאַמאַ ווערט שוין די טעג דרייסיק יאָר אַלט? שוין אָן אַלטע מאַמאַ,
האָ? איך וועל איר קויפּן אַ שיינע מתנה צו איר געבורטס־טאָג, איך
האַב עס איר צוגעזאָגט און די מאַמע וועט ווידער לאַכן אזוי ווי אַמאַל.
ס'וועט ווידער גוט זיין. נאָך אַ קליין ביסעלע געדולד לייבעלע, און מיר
וועלן פּטור ווערן פון דעם קאַלטן וואַגאָן. דו ווייסט לייבעלע, אָז ס'זענען
פאַראַן טעג וועלכע ווערן פאַרשוונדן שנעל און מען ווייס נישט וווּ
זיי זענען אָוועקגעקומען און ס'זענען פאַראַנען טעג וועלכע זענען עפעס
אזוי לאַנג, אָז עס נעמט גאַרנישט קיין סוף צו זיי, אַט אזוי ווי דער
היינטיקער טאָג. אַבער איצט איז שוין נישט אויף לאַנג. וועסט זען
לייבעלע, אָז פון היינט אָן וועט אייך גוט זיין, גלויבסט מיר? לייבעלע,

יאָ? נו, גיב זשע מיר אַ קוש, אַ גוטן קוש, מיין זיס בעבעלע, קליינטשיק
יינגעלע מיינס.

און נאָך אַ גאַנצן טאַג זיך שלעפּן און טרייסלען אין דעם קאַלטן,
פינצטערן און אומהיימלעכן וואַגאַן, אויף דער אומבאַקוועמער האַרטער
באַנק, אַפּפּילנדיק אַ שווערע געדריקטע שטימונג, האַט דער צוג, מיט
אַ גרויסער פאַרשפּעטיקונג, זיך פּלוצים האַסטיק אַפּגעשטעלט. מען האַט
געקענט מיינען אַז די וואַגאַנען האַבן זיך צונויפּגעשטויסן. מישעל און
זיין פּרוי און קינדער זענען שיער נישט אַראַפּגעפּאַלן פּון די בענק.
זיי האַבן זיך געפּונען אין ראַאָן. דער זייגער האַט געוווּזן, נאָך
אַכט אַוונט.

4

ארויסקומענדיק פון וואקזאל, האָט אַ שטאַרקע פּראָסט, באַגלייט מיט אַ שאַרפּן ווינט אַלעמען אַרומגענומען און געשטאַכן ווי מיט שאַרפע נעגל.

מישעל, באַמערקנדיק פון דער ווייטנס, אַן אויפּשריפט „האַטעל“ האָט ער אויף זיך אַנגעהאַנגען וויפל פעקלעך און קיישלעך ער האָט נאָר געקענט פאַרנעמען, דערנאָך האָט ער גענומען ביידע קינדער אויף די הענט, מיט די איבעריקע זאַכן האָט שוין זיין פּרוי און אַלבערט זיך אַן עצה געטאַן און מען איז שנעל אַריין אין האַטעל כדי צו זיין וואָס גיכער אין דער וואַרעם. דאָרט האָט ער ביי דער אַנטקעגן געקור־מענער דיקער פּרוי, וואַרשיינלעך די ווירטין פון האַטעל, געבעטן אַ צימער און אויב מעגלעך, טאַקע צוליב די קינדער — האָט ער זיך פאַרענטפּערט — ס'זאָל זיין געהייצט.

— ס'איז שווער היינטיקע צייטן צו האָבן פּרייע צימערן. דאָס איינציקע צימער וואָס איך קען אייך יאָ געבן, איז ערשט היינט געוואָרן פּריי, ס'איז אָבער נישט געהייצט.

און זוכנדיק דעם שליסל, האָט זי אים געפּרעגט:

— ווי לאַנג קלערט איר האַלטן דאָס צימער?

— דאָס ווייס איך נאָך נישט. כ'וועל עס אייך זאָגן מאַרגן.

זי האָט זיי אַרויפּגעפירט אין אַ גרויס, נאָר קאַלט און אומהיימלעך צימער.

באַפּרייענדיק זיך פון די פעקלעך און קיישלעך, איז מישעל גלייך צוריק אַראָפּ מיט אַ וואַרעם־פּלאַש אין האַנט, בעטנדיק ביי דער האַטעל־

ווירטין געקאכט הייס וואסער, וואָס ער האָט געהאַט בדעה צו מישן מיט פודער-מילך, כדי די קינדער זאלן האָבן עפעס וואָרעמס צו טרינקען.

צוריק אַרויפקומענדיק, דערזעט ער לייבעלען ליגן אויפן בעט און די פרוי זיינע זיצט אויף אַ שטול און וויינט. און קוקנדיק אויף דער מאַמען, שטייען נעבן איר אַלבערט און לילי און וויינען מיט.

אַ שטאַרק דערשראָקענער, האָט ער אָנגעהויבן שרייען:

— וואָס איז געשען! וואָס איז דאָ פאַרגעקומען?

און ווייל קיינער האָט אים נישט אָפגעענטפערט, האָט ער אָנגע-
הויבן שרייען העכער:

— וואָס איז פאַרט געשען? וואָס איז געשען?

ערשט איצט האָט זיין פרוי אים אָנגעוויזן אויפן שפיגל וואָס איז געהאַנגען אויף דער וואַנט, מישעל טוט אַ קוק אויפן שפיגל און פאַר-
שטייט נאָך אַלץ נישט די סיבה פון געוויינ און ער בעט זיך ביי דער פרוי:

— איך פאַרשטיי פאַרט נישט וואָס דאָ געשעט. כ'בעט דיך, זאָג, פאַרוואָס דער געוויינ?

— זעסט דען נישט אַז דער שפיגל איז געשפּאַלטן? — רופט זיך
צו אים ענדלעך אָפ זיין פרוי.

— דער שפיגל איז געשפּאַלטן? נו, איז וואָס? ס'איז דיין שפיגל?
וואָס גייט ער דיך אָן?

— נאָך מיין שפיגל דאַרף ער זיין? דו ווייסט כאַטש וואָס פאַראַ
שלעכטער סימן דאָס איז?

— איך בעט דיך, לאַז דעם שפיגל. גלויב נישט אין אַזעלכע נאָ-
רישקייטן. מיר זענען מיד, די קינדער זענען הונגעריק און דו אויך.
איך בעט דיך, באַרוויק דיך. אַבי מיר זענען שוין אָנגעקומען. איז
לאַמיר עפעס אָפעסן און זיך אויסרוען. מאַרגן וועסטו מער נישט אָנקוקן
דעם שפיגל. וועסט זיין ביי זיך, אין אַ וואָרעמער שטוב, ווו דו וועסט
דיך באַרוויקן פון דער רייזע און פון דער גאַנצער ענדערונג.

זיי האבן שטיל געגעסן דאס מאגערע אַוונטברויט. דערנאָך האָט מען געלייגט די קינדער שלאָפן. מישעל האָט אויף דער בעט-דעק אַרויפגעלייגט שווערע מלבושים כדי עס זאָל זיי זיין וואַרעמער. דערנאָך האָט דאָס פאַרפאַלק זיך געלייגט צוזאַמען מיט אַלבערטן און ווייל זיי זענען געווען זייער מיד, איז איטלעכער גיך איינגעשלאָפן.

5

אויף צומאָרגנס אין דערפרי, נאָכן האָבן אָפּגעגעסן דאָס פרישטיק, האָט מישעל גענומען זיין טעכטערל לילי און מיט איר אַוועק צו זיין פריינט אַלטער. ער איז געווען נייגיריק צו זען ווי אַזוי מען וועט אים אויפנעמען און פאַרשטייט זיך, זיך מיט אים גלייך באַראַטן מכוח זיין איינאַרדענען זיך אין ראַאָן.

אַלטער מאַטושעוויטש, אַ ליבער און האַרציקער מענטש, איז געווען אַ מייסטער אין דער שניידעריי און שטענדיק געהאַט אַ בעסערע קליענ-טעלע, אין זיינס אָן אַנצוג האָט מען זיך פשוט געשפיגלט און ער האָט שוין פאַרדינט און שוין געלעבט מיט זיין פרוי און פינף קינדער.

אין די ערשטע טעג פון חודש סעפטעמבער 1938, ווען מען האָט זיך געשראַקן אַז אַט אַט, ברעכט אויס אַ מלחמה; ווען דער ענגלישער פרעמיער טשעמבערלעך און דער פראַנצויזישער פרעמיער דאַלאַיע זענען געפאַרן צו היטלערן כדי ראַטעווען איין טייל וועלט, אַוועקשענקענדיק אַן אַנדערע טייל, אַ געשעעניש וואָס איז באַקאַנט אַלס דער „מינכענער אַפּמאַך“, דעמאָלט האָט אַלטער, וואָס האָט ביז דאָן געוווינט אין פאַריז, גענומען זיין משפּחה און זיך באַזעצט אין דער שטאָט ראַאָן, וווּ ער האָט נאָך באַוויזן זיך איינצואַרדענען אין אַ שיינער וווינונג און זיך דאַרט, פונקט ווי פריער אין פאַריז, געשאַפן אַ רייכע קליענטעלע יידן און נישט יידן.

אויך מישעל איז געווען זיינס אָן אַלטער פאַריזער קליענט. אַלטער האָט נאָך באַוויזן, פאַר זיין פאַרלאָזן פאַריז, צו זיין מיט זיין פרוי און קינדער אויף דער גרויסער שמחה וואָס איז געפייערט געוואָרן ביי מי-שעלן, צוליבן געבורט פון זיין טעכטערל לילי. דעמאָלט האָט אַלטער

נאך בעסער דערקענט מישעלן. ער האט געזען דאס שיינע הויז וואס ביי אים ווערט געפירט און אלטער האט זיך דאן געוונטשן צו פירן אויך אזא הויז אין דעם נייעם ארט ווהין ער פארט זיך באזעצן.

ביים געזעגענען זיך מיט דער משפחה מישעל, האט ער זיי געזאגט, אז ער גלויבט נישט עס זאל זיין שלום אויף דער וועלט און קוים זאל חלילה אויסברעכן די מלחמה, פאר וועלכע ער שרעקט זיך, זאלן זיי נישט קלערן קיין סך, נאר קומען צו אים קיין ראאן, ווו זיי וועלן זיין ווי ביי זיך אין דער היים. לסוף האט ער צוגעגעבן, אז דארט אין ראאן, ווו ער באזעצט זיך, האט נאך קיין דייטשער שטיוול נישט געטראטן און האפנטלעך וועט עס ווייטער אזוי זיין.

איז ער טאקע געגאנגען צו אלטערן, טראגנדיק זיין טעכטערל לילי אויף דער האנט, כדי זען וואס דער דאזיקער מענטש קאן פאר אים איצט טאן און זיך געפרעגט אין הארצן, מכוח דעם ווי אזוי ער וועט דורך אלטערן ווערן אויפגענומען?

און זיין הארץ האט באמת געקוואלן, זעענדיק מיט וואס פאר אן אויפריכטיקע פרייד מען האט אים אויפגענומען. איטלעכער פון שטוב האט זיך אויך ארומגעכאפט מיטן קינד און ווען אלטער האט זיך דער-ווסט אז מישעלס פרוי און קינדער געפינען זיך אין א קאלטן האטעל, האט ער אים פארגעווארפן למאי ער איז נישט גלייך געקומען צו אים מיט דער גאנצער משפחה.

און אלטער האט צוזאמען מיט מישעלן געאיילט וואס שנעלער אינעם קליינעם און קאלטן האטעל אריין כדי אריבערברענגען צו זיך מישעלס פרוי מיט די קינדער.

פאר מישעלס פרוי איז אלטערס קומען נאך איר און בכלל זיין העלפן זיי אין יעדער זאך, געווען א גרויסע דערלייכטערונג. אלטערס שפאסיקע באמערקונגען און זיין זארג אז דעם קליינטשיקן, קוים איין יאר יונגן קינד זאל חלילה נישט זיין קאלט אין וועג, האט איר בארואיקט און געמוטיקט.

און אז זיי זענען שוין געווען ביי אַלטערן, אין זיין גרויסער, שיינער און וואַרעמער ווינונג און זיך געפינען אַרומגעזעצט אַרום אַ גרויסן טיש, טרינקענדיק אַ הייסן געטראַנק, האָט מישעלס פרוי לייכטער אָפּגע-עטעמט. זי איז אויך געווען צופרידן פון זען ווי אַלטערס קינדער פאַר-נעמען זיך אַזוי שטאַרק מיט אירע אייגענע קינדער.

נאָכמיטאָג האָט מען באַשלאָסן גיין אין פּאַליציי-קאָמיסאַריאַט כדי זיך איינמעלדן און לעגאַליזירן, אַן ענין וואָס איז אין יענע טעג נישט געווען אַזוי פשוט. מישעל האָט נאָכאַמאָל אַריינגעקוקט אין פּאַפּירל וואָס האָט מיט זיך פאַרגעשטעלט די רייזע-דערלויבעניש וואָס איז געווען גילטיק בלויז אויף אַכט און פּערציק שעה, די רייזע אַריינגערעכנט, אַזוי אַז מען האָט עס נישט געקענט אָפּלייגן.

פאַרשטייט זיך אַז אַלטער איז מיט אים מיטגעגאַנגען. מיט אַ קלאַפּן-דיק האַרץ האָט זיך מישעל געוואַנדן צו אַ באַאַמטן וואָס האָט אים נישט זייער פּריינטלעך אויפגענומען און געענטפּערט אַז דער פּאַליציי-קאָ-מיסאַר גופּא פאַרנעמט זיך איצט מיט די אויסלענדער.

ס'איז זיי אויסגעקומען לאַנג צו וואַרטן.

ענדלעך האָבן זיי זיך דערוואַרט און מישעל האָט מיט גרויס האַרץ-קלאַפעניש אַוועקגעלייגט פאַרן קאָמיסאַר זיינע פּאַפּירן. דער לעצטער האָט זיי גענומען אין האַנט אַריין, זיי באַטראַכט און צוגעוואַרפן מישעלן אַ בליק פון וועלכן ס'איז אים געוואָרן נישט פּריילעך אויפן האַרצן און גלייך דערנאָך, האָט דער קאָמיסאַר זיך צעשריגן ווי מען וואַלט אים אָפּגעגאַסן מיט זוּדיק וואַסער:

— ווער האָט נאָך דיר געשיקט ? צוליב וואָס ביסטו אַהערגעקומען ?
— און צוריקוואַרפנדיק אים די פּאַפּירן האָט ער ווייטער געשריגן —
גיי פון דאַנען און וואָס גיכער. כ'זויל דיר דאָ נישט זען !

ביידע פּריינט זענען געבליבן שטיין צעטומלטע, נישט וויסנדיק וואָס זיי זאָלן טאָן. אַבער מישעל איז שנעל געקומען צו זיך און אָפּכאַפּן-

דיק דעם אַטעם, צוליב די געשרייען פון קאַמיסאַר, אַנגעהויבן שטיל צו רעדן:

— הער קאַמיסאַר, מיין פליכט איז דאָך געווען זיך צו קומען מעלדן, כדי צו זיין לעגאַל. איך גלויב אַז איך האָב אַ רעכט דערויף. איך האָב דריי קינדער וועלכע זענען פּראַנצויזישע בירגער. איך אַליין בין געווען אַ פּרייוויליקער אין דער אַרמיי כדי צו פאַרטיידיקן דאָס לאַנד. ווי אַזוי קענט איר מיר אַפּזאָגן אַזאַ זאַך ווי איינמעלדן זיך?

— אַזוי, האָסט פאַרטיידיקט פּראַנקרייך. נו, אַ דאַנק אַזעלכע העלדן ווי דו, האָט פּראַנקרייך טאַקע געווינען די מלחמה.

זיינע אויגן זענען פאַרלאָפּן מיט בלוט און האָבן געגלאַנצט מיט אַ ווילדן כעס און אַ קלאַפּ טוענדיק מיט אַ פּויסט איבערן טיש האָט ער זיך צעשריגן נאָך ווילדער ווי פּריער:

— שנעל אַרויס פון דאַנען. כּווייל דיך דאָ מער נישט זען. דו האָסט נישט מער קיין שום רעכט, אפילו נישט אויף צו לעבן. איר זענט שוין פאַראורטיילט! אויב דו וועסט זיך דערוועגן צו בלייבן נאָך איין טאַג אין דער שטאָט, וועסטו אַוועקגעשיקט ווערן און וועסט שוין קיינמאַל מער נישט צוריקקומען. אַרויס, שנעל אַרויס. איר זענט שוין אַזוי אויך צו פיל!

איינזעענדיק אַז מען וועט שוין ביי דעם קאַמיסאַר גאַרנישט פּועלן, אַז זיי האָבן אַנגעטראָפּן אויף אַ שווערן מענטשן, האָט מישעל געזאָגט צו אַלטערן:

— קומט, מען וועט דעם רשע אויך איבערלעבן.

פאַרלאָזנדיק דעם קאַמיסאַריאַט, האָבן זיי געשפּאַנט שטאַרק צע-טומלטע און שווייגנדיקע איבער די פאַרשנייטע גליטשיקע ראַאַנער גאַסן. ביידע האָבן זיי זיך געפילט ווי מיט עפעס שולדיק קעגן אַנדערן.

אַלטער האָט ביי זיך געטראַכט, אַז מיט דעם וואָס ער האָט געשריבן מישעלן צו קומען קיין ראַאַן, טראַגט ער דאָך אַ געוויסע פאַראַנטוואָרט-לעכקייט אויף זיך פאַר דעם גורל פון אים און זיין משפּחה און אַז שוין,

ביים סאַמע ערשטן שריט, זעט ער זיין אומבאַהאַלפֿנקייט און ער טראַכט
מכות וואָס אָנהויבן טאָן און ווי אַזוי אים העלפֿן?

מישעל ווידער האָט זיך אויך געפֿילט אומבאַקוועם דערמיט וואָס
מיט זיין קומען צו אַלטערן, האָט ער אויף זיין פֿריינט אַרויפֿגעוואָרפֿן
אַ באַשטימטע לאַסט, אפשר אויך אַ גרויסע זאַרג? ער האָט אויך גע-
טראַכט, מכות דעם, ווי אַזוי ער קען, אין די דאָזיקע באַדינגונגען פֿון
די אַנטי־ייִדישע געזעצן, ווען מיר האָבן שוין באַלד נישט קיין רעכט
מער צו לעבן, זיין ביי אַלטערן אפֿילו די ערשטע פֿאַר טעג פֿון זייער
אומלעגאַליטעט? און וואָס וועט זיין ווייטער? דאַרף מען טאַקע זוכן
אַן אַנדער לאַנד, וווּ מען קען נאָך לעבן? און וואָס וועט ער, אַרויפֿקו-
מענדיק אין שטוב פֿון זיין פֿריינט, זאָגן זיין פֿרוי? ווי אַזוי וועט זי
אויפֿנעמען די ידיעה וועגן דער אוממעגלעכקייט צו בלייבן אין דער
שטאָט?

דאָס גיין שווייגנדיק, איז געוואָרן אַלץ פֿיינלעכער. אַלטער האָט עס
דער ערשטער איבערגעריסן, זיך אַפֿרופֿנדיק צו אים:

— ערשט מיט אַכט טעג צוריק, בין איך געווען ביים קאַמיסאַר
עפעס דערליידיקן און כִּ׳האַב געהאַט פֿאַר מיר אַ פֿיינעם און סימפֿאַ-
טישן מענטשן. זאָל איך זאָגן אַז ס׳איז אייער מזל, וואָס גראַד איצט,
האַט מען אים געטוישט אויף אַזאַ רשע? אויף אַ מענטשן פֿון די ווישי-
לייט, פֿון די נייע און ביזע הערשער?

— אַן אמתער מוסטער פֿון אַ פֿראַנצויזישן היטלעריסט — האָט
מישעל צוגעגעבן און נאָך אַ קורצער וויילע האָט ער פֿאַרגעזעצט — איז
וואָס קען מען איצט טאָן? וווּהיין פֿאַרט מען און וווּ זוכט מען ערגעץ
אַ ווינקל אַז מיינע קינדער זאָלן האָבן וווּ די קעפלעך אַוועקצולייגן?
אפשר אַ טראַכט טאָן, וועגן אַריבערכאַפֿן זיך ערגעץ אין אַן אַנדער
לאַנד? — האָט מישעל, ממש אַן אומבאַהאַלפענער, געפֿרעגט ביי אַלטערן.
— וואָס פֿאַר אַן אַנדער לאַנד? וואָס רעדט איר? — האָט זיך
אַלטער געוונדערט אויף מישעלס רייד — וווּהיין ווילט איר פֿאַרן? מיר

וועלן זיך שוין אן עצה געבן, זייט רואיק, ראָאָן איז אַ שטאַט מיט יידן וואָס קענען האָבן אַ געוויסן איינפלוס. די זאַך וועט שוין דערלעדיקט ווערן. איך טראַכט טאַקע איצט וועגן דעם.

פון די דאָזיקע רייד האָט מישעל דערפילט אַ גרויסע דערלייכ־טערונג אין האַרצן.

— הייסט עס — האָט ער זיך אָפגערופן צו אַלטערן — אַז עס וועט אייך נישט קוועלן אויב מיר וועלן דערוויילע בלייבן ביי אייך אַביסל, טראַץ דעם וואָס דער ווילדער פאַרשוין האָט מיר געדראַט מיט פאַרשיקן ערגעץ?

— וואָס פאַראַ פאַרשיקן? ווהיין וועט ער אייך שיקן און ווו וועט ער אייך זוכן? איך פאַרזיכער אייך, אַז די זאַך וועט ווערן דערלעדיקט. זייט רואיק און טאַקע נאָך היינט וועל איך מיך דערמיט אָנהויבן פאַר־נעמען.

— און מיט וואָס קומען מיר אַהיים?

— מיטן אמת. אַז עס וועט ווערן דערלעדיקט. זאָרגט נישט, כ'וועל דאָס אייגענע אויך זאָגן אייער פרוי.

און נאָך אַ ווייטערדיקן שווייגן האָט זיך מישעל אָפגערופן:

— די אויפנאַמע ביי דעם ווילדן קאַמיסאַר, צווינגט מיך צו טראַכטן וועגן דעם כאַראַקטער־צושטאַנד פון אַזאַ מענטשן. ער איז דאָך נאָך יונג. אפשר אַ יאָר פערציק אָדער ווייניקער. נו, אַזאַ מענטש, האָט מסתמא אַ פרוי, קינדער, דאַרף מען דאָך פאַרמאַגן אין זיך אַביסל צאַרטקייט, פעאַיקייט אויף אַ שמיכל צו דער פאַמיליע. איז ווי אַזוי קען מען זיין אין שטוב אַ גוטער און צאַרטער מאַן און פאַטער און אין ביוראָ אַזאַ ווילדע חיה? כ'האַב שוין געזען אויפגערעגטע מענטשן; אַבער אַזעלכן ווי ער? מיט אַזאַ ווילדן כעס? איך קען מיר נישט פאַרשטעלן דעם טייוול אין גיהנום, בייזער פון אים. כ'האַב געמיינט אַז ער ווערט צע־שפּרינגען אויף שטיקער פון אויפּרעגונג. אַז אַט, אַט און ער נעמט איין אַ מיתה־משונה און עס טראַכט זיך מיר, דאָס אויב די נייע ווישע־באַ־

אַמטע זענען אַלע אַזעלכע ווי ער, צי וועט נאָך אונדז יידן געגעבן ווערן
אַ מעגלעכקייט צו לעבן, ווי ער האָט טאַקע געשריגן? אַז מיר זענען
שוין פאַראורטיילט און האָבן מער נישט קיין רעכט צו לעבן.

— מישעל, איך בעט אייך, פאַרגעסט אין דעם פאַרשוין. ס'זענען
פאַראַנען אַנדערע וועגן אויף צוקומען צו אים און נישט דווקא דורך
יידן, וואָרעם ער איז אַ בייזער אַנטיסעמיט.

— אַ יידן־פּרעסער ווילט איר זאָגן.

— אַלץ איינס, מישעל. נאָר כ'בעט אייך, זייט נישט אַזוי צערור־
דערט. איר האָט פשוט געהאַט אַ געלעגנהייט צו זען דאָס פּרצוף פון
אַ היטלעריסט.

— און ווער וויסט מיט וויפל אַזעלכע ווי ער, ס'וועט אונדז נאָך
אויסקומען זיך צו באַקענען.

— נו, לאַמיר נישט רעדן פון דעם. אַט זענען מיר שוין ביי אונדז
אין הויז. מיר דאַרפן אַריינקומען אין שטוב מיט אַ שמייכל.

6

אין שטוב האָט מען געגרייט דאָס נאַכטמאַל.

קיינער האָט נישט געפרעגט וווּ זיי זענען געווען און פאַרוואָס זיי האָבן זיך אַזוי לאַנג געזוימט. אַלטערס הויז־געזינט איז געווען פאַר־נומען מיט די געסט. און די געסט זענען געווען צופרידן פון דער צייט־ווייליקער וואַרעמער היים.

און אין די דאָזיקע ערשטע טעג פון מישעלס קומען מיט זיין פרוי און קינדער קיין ראָאָן. איז אַלטער אַרומגעלאָפֿן זען אַ ריי מענטשן און זיך באַראַטן מיט דער פאַרוואַלטונג פון דער קהילה און אין די אַוונטן זענען צו אַלטערן געקומען אַ סך פריינט כדי זיך צו באַקענען מיט די פריש־געקומענע. מען האָט געשמועסט איבער פאַרשידענע אַקטועלע פראַבלעמען, וועגן דער וועלט און וועגן יידן, מען האָט געטרינקען טיי און פאַרברענגט ביז שפעט אין אַוונט.

אין אַ געוויסן אַוונט זענען צו אַלטערן אַרויפגעקומען דריי חשובע געסט און נאָכן זיך אונטערהאַלטן אַביסל מיט מישעלן, האָבן זיי אים דערקלערט אַז ליידער קען מען דערוויילע פאַר אים גאַרנישט אויפֿ־טאָן. מען האָט געלייגט גרויסע האַפענונגען אויפֿן פּרעפעקט גופא, אָבער ער האָט איצט צוויסן געטאָן אַז ער קען אין דעם ענין נישט אינטער־ווענירן, ווייל ס'האַנדלט זיך אין אַ נישט ראַאָנער איינוווינער נאָר וועגן אַ פּרעמדן, אַן אויסלענדישן ייד. אַז דער בייזער קאַמיסאַר איז דער פּול־שטענדיקער בעל־הבית איבער די דאָזיקע ענינים און עס פעלט דער צוטריט צו אים. ער איז אַ ניי־באַשטימטער באַאַמטער אויף דעם דאָזיקן פּאַסטן און אַז אַ חוץ אַנטיסעמיטיזם, ווייס מען נאָך גאַרנישט וואָס פאַראַ חברמאַן דאָס איז. ס'איז אָבער פאַראַן אַן אויסוועג. ד. ה. זיך

צו באַזעצן אין אַ נאָענט דאָרף. דאָרט וועט מישעל מיט זיין משפחה נישט האָבן קיין שום שוועריקייטן זיך איינצואַרדענען.

און ביי אַלעמענס שטילשווייגן, האָט איינער פון זיי צוגעגעבן:

— איך מיין, אַז ס'האַנדלט זיך נישט אין באַזעצן זיך אין אַ נאָענט דאָרף אויף שטענדיק. ס'איז דאָך בלויז צייטווייליק, ביז די קריג וועט זיך ענדיקן. וואָס איז אַן אונטערשיד אין וועלכן וואַרטעזאַל מען וואָרט אויפן צוג אַהיימצופאַרן? בפרט נאָך מיט קליינע קינדער. זיי וועלן דאָרט אויפלעבן, וואָרעם אין קליינעם אַרט איז לייכטער צו באַקומען סיי מילך און סיי אַלע אַנדערע שפייזן. פאַרשטייט זיך — האָבן די געסט ווי זיך פאַרענטפערט פאַר מישעלן — מיר שיקן אייך חלילה נישט אַזעל, אָבער דאָס איז נויטיק כדי איר זאָלט קענען זיין לעגאַל. דאָ ליגט די וויכטיקייט פון דער זאַך.

און נאָך אַ קליינער פּויוע, האָט איינער פון די דריי קהילה-מענטשן צוגעגעבן:

— נעמט צום ביישפּיל דאָס שטעטעלע פּעראוי; דאָרט וווינען שוין עטלעכע יידן, וועלכע האָבן פּונקט ווי איר, פאַרלאָזט זייערע היימען. ס'איז נישט ווייט. אינגאַנצן פינף קילאָמעטער פון ראָאָן. איר וועט קומען אין שטאָט אַריין ווען איר וועט נאָר וועלן און די קהילה פון ראָאָן איז גרייט אייך צו העלפן אין וואָס איר וועט זיך נאָר נויטיקן.

אַ לענגערע צייט האָט געהערשט אַ טיפע און אומהיימלעכע שטיל-קייט. מיטאַמאָל האָט מישעלס פרוי זיך אויפגעוואָרפן פון איר אַרט, זי איז אַריין אין שלאָף-צימער און זיך אַרויפגעוואָרפן אויפן בעט מיט פאַרטערטע אויגן. זי האָט איצט ווידעראַמאָל געזען פאַר זיך דעם צע-שפּאַלטענעם שפּיגל אינעם האַטעל-צימער אין וועלכן זיי האָבן, אַנקור-מענדיק קיין ראָאָן, איבערגענעכטיקט די ערשטע נאַכט.

אַז מישעל איז אייניקע מינוט שפּעטער אַריין צו זיין פרוי, האָט ער איר געטראָפן אַ פאַרוויינטע. ער האָט עפעס געוואָלט זאָגן, אָבער זי האָט געמאַכט אַ באַוועגונג מיט איר האַנט, וואָס האָט געהאַט נאָר

אין באדייטונג, אז ער זאל גארנישט זאגן. גארנישט פרעגן און אז ער האט זיך געקליבן צו פארלאזן דאס צימער, האט אים זיין פרוי נאכ-געשריגן :

— זאלסט דיר נישט איינרעדן אז איך וועל מסכים זיין ווידער זיך צו שלעפן איבער וועגן און אז כ'וועל בכלל באשטיין אויף זיך צו בא-זעצן אין א דארף, אין א לאך. נעם עס דיר גוט אין זינען אריין.

ביז שפעט אין אוונט האט מישעל געשמועסט מיט אלטערן און טראץ די קאטעגארישע ווערטער פון זיין פרוי, איז מישעל, גלייך אינדערפרי, אוועק אין דארף אריין זיך ארומקוקן. ער האט געהאט ביי זיך אן אדרעס פון א יידן וואס וויינט דארט און ער האט פארברענגט מיט די „דארפישע יידן“ דעם גאנצן טאג. זיי האבן אים צוגעזאגט צו העלפן מיט אלעם וואס עס וועט נאר זיין מעגלעך. זיי זענען געווען צופרידן אז נאך א יידישע משפחה קומט צו זיי און ס'וועט זיין אביסל היימלעכער.

7

נאָך די קאַלטע פּראָסטיקע ווינטער חדשים, בעת וועלכע דער שניי איז געלעגן וואָכן לאַנג האַרט און גליטשיק ווי אַ פּאַנצער אויף די טראַג-טואַרן און שאַסייען, האָט זיך ענדלעך אָנגעהויבן אַ שיינער, וואַרעמער פּרילינג פון יאָר 1941 — אַ געשאַנק פון דער נאַטור וואָס האָט אַרויס-געשיקט די גאַלדענע זון צו באַשטראַלן און דערוואַרעמען אַלע אויסגע-פרוירענע און אויסגעוונגערטע נאָך וואַרעמקייט קינדער און דער-וואַקסענע.

קליינוואַרג האָט זיך איצט געשפּילט אויף די גאַסן פון שטעט און שטעטלעך, געלאַכט, געשטיפּט און זיך געפּריידט מיט די וואַרעמע זונען-שטראַלן.

אויך אויף די וועגן הינטער ראַאָן האָט זיך יונגוואַרג פּאַרמאַסטן און געיאַגט אויף וועלאַסיפעדן. אויטאָמאָבילן האָט מען געזען זייער ווייניק, פּויערישע פּורלעך זענען געפּאַרן פון דאַרף אין שטאַט אַריין און צוריק.

אויפן וועג פון ראַאָן קיין פּעראוי האָט זיך שטאַרק אָנגעזען אַ הויך אָנגעלאַדעוועטער וואַגן מיט זאַכן און געצויגן די אויפּמערקזאַמקייט פון די פּאַרבייפּאַרנדיקע. אויף דעם וואַגן זענען געווען אָנגעלייגט פּאַר-שידענע פּעקלעך געפּאַקטע אין לייוונט, מעבל-שטיקער, אַ קינדער-ווי-געלע, אַ ניי-מאַשין, שטוב-כלים און אַנדערע קעגנשטענדן.

אין פּראַנט פון וואַגן איז געגאַנגען אַ קליינער דיקער פּויער. אין איין האַנט האָט ער געהאַלטן די בייטש און אין דער אַנדערער די לייצען. אַ סך פון די פּאַרבייפּאַרער האָבן זיך מיט אים געגריסט און פּלעגן צוואַרפן:

— א פליט?

פון הינטן איז געגאנגען מישעל.

פאר אים האט די זון נאך נישט גענוג געווארעמט. ער איז געווען אנגעטאן אין א דיקן מאנטל. דעם קאלנער אויפגעשטעלט און דעם קאפ געהאלטן אראפ צו דער ערד. איין האנט האט ער געהאלטן אין א מאנטל-קעשענע און די אנדערע האנט אויפן וואגן. ער איז געגאנגען פונקט ווי דער וואגן, פאמעלעך און מאמענטנווייז האט עס אויסגעזען ווי ער וואלט אזוי געגאנגען נאך א לוויה.

ער האט געטראכט וועגן אזוי פיל זאכן, אבער דער עיקר פון זיין פרוי. ווען ער האט אראפגעטראגן די לעצטע זאכן זיינע פון אלטערס וווינונג איז ער צו איר צוגעגאנגען און פעסט צוגעדרוקט צו זיך, איר געקושט. אבער זי איז געשטאנען א גלייכגילטיקע, אוועקגעדרייט דעם קאפ אין א זייט און אין אירע אויגן האבן זיך אויף דאס ניי באוויזן טרערן.

ער טראכט פון זיין וואנדערן מיט דעם לעצטן ביסל פון זיינע שטוב-זאכן פון וועלכע אזוי פיל זענען פארלוירן געגאנגען בעת ער האט די שטוב-זאכן אוועקגעשיקט אין שטעטל צו זיין פרוי און קינדער, ווהין זיי זיינען, גלייך ביים אויסברוך פון דער מלחמה. עוואקואירט געווארן. ער האט דאן געגלויבט אז ס'איז א „זיכער ארט“.

ער טראכט וועגן זיין קומען אין דעם אומבאקאנטן דארף. ער איז צופרידן, אפילו דערפריידט פון האבן זיך לעגאליוזירט, איינגעמאלדן, און אז ער האט דארט געטראפן א לייטישע דירה און סימפאטישע שכנים וואס האבן אים א סך צוגעהאלפן און וועלן אים ווייטער העלפן. ווען ער איז פון דארף צוריקגעקומען צו אלטערן, זענען אלע געווען ביז גאר צופרידן פון דעם אופן ווי אזוי מישעל האט אלץ אזוי גוט אדורכגעפירט, אבער זיין פרוי איז געבליבן גלייכגילטיק און טרויעריק ווי פריער.

און ער טראכט פון די לעצטע ווישי-געזעצן און פון דער כוואליע אנטיסעמיטישער פראפאגאנדע וואס האט זיך אנגעהויבן אויך אין דער טייל פון א. ג. „פרייען פראנקרייך“. ער דערמאנט זיך אין די רייד פון

דעם ווילד־געוואָרענעם קאָמיסאַר, אַז יידן האָבן מער נישט קיין רעכט צו לעבן און ער פרעגט זיך „איז דאָס נאָר אַ געדאַנק פֿון קאָמיסאַר גופּא, אָדער אַ דאָקטרינ פֿון דעם נייעם סיסטעם?“ אויב אַזאַ נייער סיסטעם אין באַצוג צו יידן איז טאַקע פּאַראַנען, איז פּאַרוואָס זאָל זיין פּרוי נישט וועלן פּאַרשטיין די אַלע פּרישע, נייע געזעצן און גזירות, אַז יידן און נעגערס טאָרן נישט און קענען נישט צוריקפּאַרן אין זייערע פּריערדיקע היימען און וווינ־ערטער וועלכע געפינען זיך אין אַקופּירטן געביט און צי וועט עס בכלל מעגלעך זיין צו לעבן אין די דאָזיקע באַדינגונגען, און וואָס דערוואָרט אונדז ווייטער ?

מיט די נייע שכנים האָט ער זיך אָפּגעשמועסט אַז זיי זאָלן אַביסל אויפּרוימען די געדונגענע וווינונג, אויפּשטעלן און איינהייצן די קוך וועלכע ער האָט געקויפט ביי דער ווירטן פֿון דער דירה און דערציילן־דיק זיי דעם דערשלאָגענעם צושטאַנד פֿון זיין פּרוי, געבעטן זאָרגן דער־פאַר אַז ביי איר קומען, זאָל זי זיך דערפּילן צווישן אייגענע מענטשן. אַ זאך וואָס וועט ביי איר אָפּשוואַכן דאָס געפּיל פֿון איינזאַמקייט און פֿון געדאַנק אַז זי איז אָפּגעשניטן פֿון דער „גרויסער וועלט“. צי וועט זיך זיי איינגעבן איר צו באַווירקן און איבערצייגן אַז מען קען אין דאָרף אויך לעבן און אפילו אויך זיין פּריילעך ? אַלץ איז דאָך אויף דערווייל, צייטווייליק, אויך אונדזער עקזיסטענץ איז דורך דעם ווילדן סיסטעם וואָס הערשט היינט, באַשטימט אויף צו ווערן אויסגעראַטן, איז דאָך נישט קיין אונטערשיד צי דאָס זאָל געשען אין שטאַט אָדער אין דאָרף, דאָרפֿן מיר בלויז וואָרטן אויף אַן אויסגלייך צווישן די מלחמה־פּירנדיקע כוחות. איז דאָך גערעכט געווען דער ייד מיט זיין פּרעגן מכוח דעם אונטערשיד פֿון וועלכן וואַקזאַל מיר וואָרטן אויפֿן צוג, אַהיימצופּאַרן ?...

און אַזוי פּאַרטראַכט האָט ער נישט באַמערקט, אַז דער וואָגן איז אַנגעקומען צום ציל. ער וואָלט ווער ווייס ווי לאַנג אַזוי געגאַנגען, דעם קאַפּ געזינקען צו דער ערד, פּאַרטיפּט אין זיינע מחשבות, אָבער אַ באַ־קאַנטע שטימע האָט אומגעריכט אויסגערופן: „ער איז דאָ“ און איבער־געריסן זיין טראַכטן. ער האָט אויפּגעהויבן דעם קאַפּ און דערזען די

גאנצע חברה נייע באקאנטע פון שטעטל וואָס האָט אים אָפּגעוואַרט און אַז ער געפינט זיך שוין ביי די הייזער פון פּעראוי. דער וואָגן האָט זיך געשטעלט פאַר דער טיר פון זיין נייער וווינונג. איטלעכער האָט באַ-טראַכט און באַטאַפּט די זאַכן און דער בחור מענדל האָט דער ערשטער אויסגעשריגן :

— אױ, אַ ראַדיאַ, מיר וועלן קענען שפּילן און טאַנצן.

מאַקס, וואָס איז געווען אַ שניידער, האָט ביים אַראָפּנעמען די נייע מאַשין זי באַטראַכט און זיך געוונדערט אַז זי איז נישט באַשעדיקט געוואָרן אין די אַלע, ביז איצט אַדורכגעמאַכטע רייזעס.

און ווען מישעל איז אַרויסגעקומען מיטן פּויער פון דער קאַפּע וווּ ר'איז מיט אים אַריין עפּעס אויסטרינקען און באַצאַלן דעם חשבון, איז שוין דער וואָגן געווען אויסגעליידיקט און אַלץ איז שוין געווען אַריינ-געטראָגן אין דער וווינונג. און ווי ער האָט זיך פּריער געהאַט אָפּגע-שמועסט מיט די נייע באַקאַנטע איז די קוץ שוין געווען איינגעהייצט און אין דער שטוב איז געווען מחיהדיק וואַרעם. דער טיש איז געשטאַנען אין מיטן צימער, די בענקלעך אַרום אים און אַלע געברענגטע כלים זענען געווען אַריינגעשטעלט אין די פּאַכן וועלכע הערשל האָט געמאַכט און אפילו דער ראַדיאַ האָט שוין געהאַט זיין פּאַסיק אַרט אין איינע פון די צימערן.

— דאָ וווּ דער ראַדיאַ געפינט זיך, וועט זיין דער טאַגן-זאַל — האָט מענדל אויפגעקלערט...

מען האָט זיך געזעצט צום טיש. די פּרוי מאַקס, איינע פון פּעראויער יידישע פּאַמיליעס, האָט סערווירט קאַפּע וועלכע זי האָט מיטגעברענגט, כדי מכבד צו זיין דעם גאַסט און נאָכן האָבן זיך אַביסל אָפּגערוט פון דער אַנשטרענגונג, האָט מישעל זיך אָפּגערופּן :

— און ווי איר זעט, זיצט איר שוין אויף מיינע בענקלעך און ביי מיר אין דער וווינונג; איך זאָג „ביי מיר“, אין מיין וווינונג, ווייל איר קענט זיך גאַרנישט פאַרשטעלן מיין גליק. ס'איז שווער אַרומצוואַנדערן

און זיך אַרומוואַלגערן מיט קליינע קינדער און מיט אַ שוואַכער פרוי אַ נישט לאַנג צוריק אָפּערירטע און וועלכע איז, טאַקע צוליב דעם מצב, מיד און שטאַרק נידערגעשלאָגן. אויב מען וועט אונדז נישט צונעמען די רעכט אויף צום לעבן, וועט טאַקע דאָ זיין דער וואַרטע-זאַל וווּ מיר וועלן אָפּוואַרטן דעם גליקלעכן צוג אויף זיך אומצוקערן צוריק אַהיים. די איצטיקע היים מיינע איז שוין די פינפטע זינט כ'האַב פאַרלאָזט פאַריז. מיין עלטסטער זון אַלבערט איז שוין אַ בחור פון אַכט יאָר. מיין טעכטערל לילי איז צוויי מיט אַ האַלב יאָר אַלט און דאָס יינגסטע, ליי- בעלע איז שוין אַלט פּערצן חדשים. מיין פרוי איז, ווי איר ווייסט עס שוין, שוואַך, מיד און צעבראַכן. דאָס לעבן אין דאָרף איז אונדז נישט אומבאַקאַנט: שלעפּן וואַסער, זאַרגן וועגן האַלץ אויף הייצן די וויינינג און נאָך אַזעלכע „באַקוועמלעכקייטן“. כ'בין אַבער זייער צופרידן וואָס כ'האַב אָנגעטראָפּן אַזעלכע גוטע מענטשן ווי איר. דאַנק איך אייך פון טיפּן האַרצן פאַר אַלץ וואָס איר האָט שוין באַוווּיזן צו טאָן פאַר אונדז און איצט, וויל איך אייך דערמאַנען אייער צוזאַג מכוח עפעס אַ סורפריז. גרייט עפעס צו אַזעלכעס וואָס זאָל קענען דערפרייען מיין פרוי און זאָל זי זען אַז זי וועט דאָ נישט זיין פאַראיינזאַמט און אָפּגעריסן פון דער וועלט. אַז מען קען אויך אין דאָרף אַ שמייכל טאָן. כ'דאַרף אייך נישט לערנען און כ'פאַרלאָזן מיך אויף אייך. איך גלויב אַז איר פאַרשטייט מיך. אום פינף פאַרנאַכט וועל איך זיין צוריק מיט מיין משפּחה און מיר וועלן אַביסל פאַרברענגען. אַ חוץ אַלעם דאַרף מען דאָך „באַגיסן“ די נייע וויינינג...

פּלוצים האָט ער באַמערקט די פרוי מאַס וויינען און גלייך דערנאָך האָט אויך אָנגעהויבן וויינען די פרוי מאַקס. לסוף האָט די פרוי הערשל אַרויס- גערעדט דורך אירע טרערן:

— מיר וויינען איצט, וויל מיר דערמאַנען זיך וועגן אונדזערע צע- שטערטע היימען. אַבער לאַמיר האַפּן אַז מיר וועלן נאָך וויינען פון פרייד. איטלעכער פון אונדז האָט אַ סך מיטגעמאַכט. מיר זענען אַהערגעקומען פון בעלגיע צו פּיסנס. מיר וועלן עס זיך אפשר נאָך דערציילן אין פריידן.

נישט געזארגט! ווי איר קוקט מיך אָן, בין איך שוין אַן אַלטע יידענע.
כ'האַב אַ זון פון צוואַנציק יאָר, אַבער פאַר אַביסל לאַכן, וועל איך אַ סך
אַוועקגעבן. נו, לאַזט אייך צוריק אין שטאַט אַריין און קומט מיט אייער
פרוי און קינדערלעך. דער אויטאָקאר איז טיילמאַל שטאַרק אַנגעפאַקט
מיט עולם און אייער פרוי וועט זיך נישט קענען אַליין קיין עצה טאָן
מיט די קינדער און אַז איר וועט קומען, וועט שוין אַלץ זיין אין אַרדענונג.
מישעל האָט זיך געזעגנט, דאַנקענדיק די מענטשן פאַר זייער
פריינטלעכקייט און זיך געלאַזט צוריק קיין ראַצן, כדי ברענגען זיין
פרוי און קינדער אין דער נייער היים.

8

דאָס דאָרף אָדער שטעטעלע לע פּעראוי וואָס געפינט זיך פינף קילאָמעטער פון ראָאָן, ליגט אויף אַ געוויסער הויכקייט, איז די לופט דאָרט זייער אַ גוטע. אויך די געגנד אַרום איז אַ הערלעך שיינע. דאָס שטעטעלע האָט דאָן, ביי מישעלס קומען אַהין, געציילט אַרום אַכט הונדערט איינווינער. די גרעסטע טייל פון איר יוגנט האָט געאַרבעט אין שטאָט און די איבעריקע זענען געווען באַשעפטיקט מיט ערד־אַרבעט. די איינווינער ווי אויך די שטאָט־אַדמיניסטראַציע זענען געווען סימ־פאַטישע מענטשן. פּעראוי האָט פאַרמאָגט אַ פּאַסט און זשאַנדאַרן־ביוראָ. צוויי קינדער־שולן, צוויי שפּייז־געשעפטן, איין קאַפּ, איין טאַבאַק־גע־וועלב, איין גאַלאַנטעריע־געשעפט און אייניקע קאַפען. אַז מען האָט שפּאַצירט איבערן שטעטעלע האָט מען געקענט האָבן דעם איינדרוק אַז דאָ וווינען סך־הכל אַ דריי הונדערט נפשות, אָבער אַרום פּעראוי האָבן זיך געפונען מערערע פּויערישע ווירטשאַפטן וואָס האָבן אַנגעהערט צום שטעטל.

ביז מישעלס קומען אַהער, האָבן דאָ געווינט נאָר צוויי יידישע משפחות. אַנטלאָפּענע פון בעלגיע, וווּ זיי האָבן איבערגעלאָזט אַלץ וואָס זיי האָבן נאָך לאַנגע יאָרן האַרעוואַניע, אַפּגעשפּאַרט. אין די טראַגישע טעג פון היטלער־איבערפאַל, האָט יעדער געכאַפט מיט זיך אייניקע קלייניקייטן און געלאָפּן, זוכנדיק צו ראַטעווען דאָס נאַקעטע לעבן. די צוויי משפחות זענען באַשטאַנען פון: הערשל מאַס, דער קוילנגרעבער מיט זיין פרוי און צוויי זין; דער עלטערער זון זייערער מענדל, איז שוין געווען אַריבער צוואַנציק יאָר אַלט און דער יינגערער זון, פּופּצן יאָר. די קהילה פון ראָאָן האָט זיי געהאַלפּן זיך דאָ איינאַרדענען און זיי

כסדר געשטיצט. די פאמיליע האָט ווי אַ סך אַנדערע אַזעלכע אַנטלאָפּענע פון זייערע היימען, געהאַפּט דאָ, אין דעם שטילן אָרט, אַריבערצוקומען די מלחמה. זיין פרוי, שוין ביי די פופציק יאָר, איז געווען אַ פריילעכע און אַ בריה. זי האָט קיינמאַל נישט געקוקט דעם מאַן אין דער האַנט אַריין. נישט געוואָרט מכוּח „אפשר האַסטו?“ אין בעלגיע האָט זי צו־געהאַלפּן אין דער פרנסה און דאָ אין שטעטעלע האָט זי אויך געאַרבעט. זי האָט ליב געהאַט אַ לעב צו טאָן. זיך נישט אָפּגעזאַגט פון קיין שנעפּסל, געשפּילט אין קאָרטן און גערויכערט פאַפּיראַסן. זי האָט זיך גיך צוגע־וווינט צו איר נייער היים און געאַיילט יעדן טאָג אין שטאַט אַריין ברענ־גענדיק פון דאָרט שווערע פעק אַרבעט פאַר זיך און פאַרן עלטערן זון און נאָך געפּינען צייט צו האַלטן אין אַרדענונג איר וווינונג און דער עיקר אַכטונג געבן מען זאָל חלילה נישט הונגערן.

איר עלטערער זון מענדל (פון איר ערשטן מאַן) איז ענלעך געווען צו זיין מוטער; ער איז געווען אַ גוטער, אַ פריינטלעכער און טראַץ דעם וואָס ער האָט געהאַט אַביסל אויסגעקרוּמטע פיס ווי נאָך דער ענגלישער קרענק, האָט דאָס אים נישט געשטערט צו זיין אַ גוטער טענצער. ער האָט אויך גערעדט אונטער דער נאָז; געהאַט אַן אָפּן מויל, שטענדיק געשמייכלט און ווער עס האָט אים געהערט דאָס ערשטע מאָל רעדן, אַ מיין ברייט רעדן, ווי מיטן גאַנצן מויל און געזען זיינע אויגן וועלכע האָבן זיך באַווויגן הין און צוריק, שמייכלענדיק דערביי, דער האָט גלייך דערפּילט אַז נעבן דעם יונג קען מען נישט אַנטשלאָפּן ווערן.

דער יינגערער זון, מאַרסעל, איז געווען אַ שטיל יינגל. ער האָט גע־אַרבעט און אַוועקגעגעבן דער מוטער דעם גאַנצן פאַרדינסט.

די צווייטע יידישע פאַמיליע פון שטעטל, איז געווען מאַקס דער שניידער מיט זיין פרוי וועלכע האָבן זיך איינגעאַרדנט אין אַ מעב־לירטער וווינונג. די קהילה פון ראָאָן האָט פאַר זיי איינגעשאַפּט אַ ני־מאַשין און זיי האָבן געאַרבעט טיילווייז פאַר ראָאָן און אַביסל פאַרן שטעטעלע און פאַרדינט פרנסה.

טראָץ דעם וואָס ביידע פאַמיליעס זענען געקומען פון בעלגיע, האָבן זיי זיך ערשט דאָ באַקאַנט און זיך איינגעלעבט ווי שוועסטער און בריי-דער. אַלץ איז געווען וויל און גוט, נאָר פון צייט צו צייט פלעגן זיי זיך קלאַגן פאַר איינאַנדער אויפן פעלן פון געזעלשאַפט און דערפאַר טאַקע זענען זיי געווען זייער צופרידן ווען מישעל איז דאָ אַהערגעקומען זוכן אַ ווייניג און אים גערן געהאַלפן מיט אַלעם וואָס זיי האָבן נאָר געקענט, כדי ער זאָל זיך וואָס שנעלער און בעסער איינאַרדענען.

9

פינף אַ זיגער פאַרנאַכט איז מישעל מיט זיין משפחה אַנגעקומען אין שטעטל אַריין. דער אויטאָקאַר פלעגט זיך שטעלן גראַד נעבן דעם הויז פון די זשאַנדאַרן און אַראָפּגייענדיק פון אויטאָ, האָט ער געזען זיין פרוי קוקן מיט שרעק אויף דעם דאָזיקן בנין. ער האָט גלייך דערפילט איר אומרויאַקייט און זיך באַמיט איר צו באַרויאַקן:

— וואָס האָסטו זיך אַזוי פאַרקוקט אויף דעם הויז? ... דו דאַרפסט זיך נישט שרעקן; די זשאַנדאַרן פון דאַנען זענען נישט די זעלבע וואָס אין דער שטאָט. בכלל איז דאָ אַן אַנדער, אַ פריילעך לעבן...

זיין פרוי ווערט אָבער נישט באַרויאַקט פון די רייד און זי ענטפערט אים:

— מיר דוכט אַז דאָס הויז איז דאָ ספּעציעל אַוועקגעשטעלט געוואָרן, כדי אונדז בעסער צו היטן, אַכטונג צו געבן, מיר זאָלן נישט קענען אַנטלויפן.

— וועסט נישט דאַרפן אַנטלויפן. וועסט זען. וועסט זיך דאָ אויסרוען און דיינע צעשרויפטע נערוון וועלן דאָ ווערן געהיילט.

דער שאַפער האָט אים אַראָפּדערלאַנגט דאָס קינדער־וועגעלע וואָס איז געלעגן אויפן דאָך פון אויטאָמאָביל. מישעל האָט אַריינגעזעצט לייבעלען אין וועגעלע אַריין און עס געגעבן אַלבערטן צו פירן. אַליין האָט ער גענומען די קליינע לילי אויף דער האַנט און מיט דער אַנדערער גענומען זיין פרוי אונטערן אַרעם און זיך געלאָזט צו זייער ווינונג.

ער איז בכיוון געגאַנגען לאַנגזאַם, וואָרעם ער האָט נישט געהאַט דעם שליסל פון דער שטוב און ר'האַט זיך געוונדערט וואָס קיינער פון

די צוויי משפחות איז זיי נישט געקומען אנטקעגן. ווו וועט ער איצט זוכן דעם שליסל?

זיין פרוי האָט זיך געלאָזט פירן אָן עפעס צו פרעגן, גלייך ווי עס וואָלט איר נישט געווען קיין אונטערשיד ווהיין ער פירט זי און אָז זיי זענען צוגעקומען צו דער ווינונג איז די טיר געווען האָלב אָפּן. מיט אַ לייכטן שטופּ האָט די טיר זיך געעפּנט. ער האָט אַריינגעפירט זיין פרוי, אַוועקגעזעצט דאָס קינד און גלייך אַרויס נאָך די צוויי אַנדערע קינדער, וואָרעם דער וועג איז דאָ געגאַנגען באַרג־אַרויף און אַלבערט האָט נישט געקענט אַרויפשלעפּן דאָס וועגעלע מיטן קינד.

דאָ האָבן זיי געהאַט דעם ערשטן איינגענעמען סירפּריז, וואָרעם די שטוב איז געווען צוגערוימט ווי אין גוטע צייטן אויף אַ יום־טובּ. אויפן טיש איז געווען אויסגעשפּרייט אַ ווייס טישטוך אויף וועלכן ס'איז געשטאַנען אַ וואָזאָן מיט פּרישע פעלד־בלומען. דער באָדן איז געווען פּריש אָפּגעוואָשן. עפעס אַ שענקעלע איז געשטאַנען אין אַ זייט איבער־געדעקט מיט אַ ווייס טישטעכל, אויף וועלכן ס'האַבן זיך געפונען גרע־סערע און קלענערע גלעזלעך. אויף אַ טישל ביי דער טיר איז געשטאַנען אַ פּולער עמער וואָסער. אין דער קיך האָט געפּלאַמט אַ פּייער און אַ טשייניק וואָס איז אויף אים געשטאַנען האָט געזידט. נעבן טשייניק איז געשטאַנען אַ קלענער טשייניקל מיט פּאַרפּאַרעטער טיי. אָן איינגענעמע וואָרעמקייט האָט זיי אַלעמען אַרומגענומען. מישעל האָט געזען ווי זיין פרוי קוקט זיך אַרום מיט פּאַרווידערונג און ער פּרעגט איר:

— נו, ווי געפעלט דיר אונדזער נייע היים?

זי שווייגט אַ וויילע און פּרעגט:

— און ווו זענען אונדזערע בעטן?

— די בעטן? כ'וועל זיי דיר ווייזן.

ער האָט איר צוגעפירט צו אַ טיר, זי אויפגעעפּנט און דאָ האָט זיי ביידן דערוואָרט אַ פּרישער סירפּריז:

אין דערנעבנדיקן צימער אין וועלכן זיי זענען אריין, זענען די בעטן געשטאנען אויפגעשטעלט און פיין צוגעבעט.

— ווען האסטו דאס אלץ געמאכט? — פרעגט אים זיין פרוי מיט שטוינונג: — דו ביסט דאך גלייך צוריק געקומען קיין ראָאָן!

— נישט איך, נאָר דאָס אלץ האָבן געטאָן אונדזערע שכנים...

— שכנים? און וואָס איז דאָרט פאַר אַ טיר?

— נאָך אַ צימער. אָט וועסטו זען — און ביים עפענען די טיר האָט זיי אָפּגעוואָרט דער אמתער סירפּריז... וואָרעם פון דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן אַרויסשיטן די גאַנצע חברה; די ערשטע אין דער שפיץ, איז געווען די פרוי מאָס וועלכע האָט מיט ביידע הענט געטראָגן אַ קליינע טאַץ אויף וועלכער ס'האָט זיך געפונען אַ פיינער קוכן. נאָך איר איז געגאַנגען איר מאַן הערשל און געטראָגן אַ פּלאַש וויין. נאָך אים איז נאָכגעקומען די פרוי מאָקס מיט אַ טעלער מאַראַנצן און איר מאַן אויך מיט עפעס אַ פּלאַש אין איין האַנט און אַ טעלער עפל אין דער אַנדערער. נאָך זיי איז נאָכגעקומען מענדל און געטראָגן אַ וורשט. דער לעצטער איז געווען דער קליינער מאַרסעל וועלכער האָט געטראָגן אַ גרויס קיי-לעכדיק ברויט.

און גלייך האָבן זיי אַלע אָנגעהויבן זינגען דאָס באַקאַנטע לידל:

„יידעלע דיין קרוין איז דאָס פינטעלע ייד

פיל געליטן שוין פאַר דעם פינטעלע ייד...“.

און צוגעטאַנצט צום טאַקט; זייערע אויגן האָבן דערביי געקוקט אַרויף, צום סופּיט, ווי קיינעם נישט געזען און אַז זיי האָבן געשטעלט דעם רעכטן פּוס, האָבן זיי געבויגן די קעפּ אויף לינקס און ווען זיי האָבן געשטעלט דעם לינקן פּוס, האָבן זייערע קעפּ זיך געבויגן אויף רעכטס און אַזוי, זינגענדיק און טאַנצנדיק האָבן זיי אייניקע מאָל אַרומגעקרייזט דעם טיש און לסוף זיך אַרום אים אַוועקגעזעצט אַוועקשטעלנדיק און אַוועקלייגנדיק אויף אים די אַלע גוטע זאַכן און געבליבן אומבאַוועגלעך

גלייך ווי זיי וואָלטן געווען וואַקסענע פיגורן און נישט קיין לעבעדיקע מענטשן.

צוזענדיק דאָס אַלץ, האָט מישעלס פרוי זיך אָפּגערוּפּן, מער צו זיך ווי צו אימעצן:

— מיר זענען אפשר אין אַ פּרעמדער ווינונג? אפשר גאַר אין אַ טעאָטער? דאָס איז דאָך מאַדנע, עפעס ווי נישט נאַרמאַל... און באַטראַכטנדיק אַלעמען אַרום טיש, האָט זי געפרעגט:

— ס'איז אַ חלום צי אַן אמת וואָס כ'זע?

— ניין, ס'איז נישט קיין חלום, פרוי מישעל, דאָס זעט איר אַלץ אין דער אמתן— האָט זיך אימעצער פון דער חברה אָפּגערוּפּן— און אַלע האָבן זיך אויפגעשטעלט. מען האָט זיך אָנגעהויבן באַקענען און ס'איז געוואָרן אַ טומל. מענדל האָט געשריגן העכער פון אַלעמען:

— יעדן האָב געמיינט אַז יעדן פּלאַץ! אַז יעדן וועל לענגער נישט אויסהאַלטן!

די פרוי מאַס איז צוגעגאַנגען צו מישעלס פרוי, דער נייער איינ-וויינערין פון פּעראוי, אָנגענומען איר פאַר אַ האַנט און צוגעפירט צום טיש און ממש ווי אַ געטרייע מאַמע, גערעדט צו איר מיט וואַרעמקייט:

— זעצט אייך, מאַדאַם סאַבינע! איר זעט, כ'ווייס שוין אפילו ווי מען רופט אייך. איך גופא וועל מיך זעצן נעבן אייך. — דאָס טוענדיק האָט זי געקוקט סאַבינען אין די אויגן אַריין און געזוכט אין זכרון פאַ-סיקע ווערטער וועלכע זאָלן באַרואיקן מישעלס פרוי. — דאָס אַלץ וואָס איר זעט דאָ, האָבן מיר צוגעגרייט כדי אייך פריילעך אויפצונעמען. היינט דאַרף מען זיין פריילעך. אַז איר קומט אַריין אין אַ נייער ווינונג און איר טרעפט אַן אויף פריילעכקייט, וועט אייך זיין פריילעך דאָס גאַנצע לעבן. נו, קינדער, מאַרסעל, מענדל, אַהער צום טיש!

אַבער ווער מיר מאַרסעל, ווער מענדל. אין טומל וואָס איז אַנט-שטאַנען ביים טיש, האָט מען אינגאַנצן פאַרגעסן אין די קינדער.

הערשל האָט זיך געפאַרעט מיט די גלעזער און טעלער און איז געווען דערביי אַזוי געשיקט אַז ער האָט זיי שיעור נישט צעבראַכן. מאַקס האָט זיך געשטעלט עפענען אַ פּלאַש וויין און די פּרוי מאַקס האָט געשניטן דעם קוכן, ציילנדיק דערביי צי עס וועט קלעקן צו צוויי שטיקלעך פאַר איטלעכן און דערנאָך גענומען שיילן די עפל און מאַראַנצן. קוקנדיק אויף די צופרידענע קינדער האָט די פּרוי מאַס זיך נישט געקענט אָפהאַלטן פון ווידעראַמאַל אָנהויבן וויינען. זי האָט גענומען ליי- בעלען, אים געקושט און אויסגערופן:

— אַ שטיק גאַלד, זאַל איך אַזוי לעבן!

אין דער זעלבער צייט האָט די פּרוי מאַקס גענומען צו זיך לילין, זיך אין איר איינגעקוקט און באַלד באַמערקט אַז זי איז אינגאַנצן ענלעך צו דער מוטער.

— און לייבעלע צום פאַטער, — האָט די פּרוי מאַס צוגעגעבן.

— איר וועט נישט פאַרשפעטיקן צו שטודירן די ענלעכקייט אַביסל שפעטער — האָט הערשל כמעט ווי זיך צושריגן — לאַמיר עפעס נעמען אין מויל אַרײַן. מאַקס, וווּ האָט איר דאָס פּלעשל משקה?...

— די משקה וועט דוכט זיך בלייבן נישט אָנגערירט. כ'האַב פּרוי- בירט עפענען, אַבער ס'גייט נישט; סיידן מען זאַל צעברעכן דאָס פּלעשל!

— זעט נאָר דעם מאַנספאַרשויין! אַ קאַרק פון אַ פּלעשל קען ער נישט אַרויסציען — האָט מענדל גערופן פון אַ ווינקל.

— אויב דו ביסט אַזוי שטאַרק, איז נאָ דיר די פּלאַש און וויין וואָס דו קענסט.

— וואָס קומט דאָ פאַר? — האָט הערשל געשריגן — ווייזט אדרבא די פּלאַש.

ער האָט אַריינגענומען די פּלאַש צווישן די קני און מיט אַלע כוחות זיך פאַרמאַסטן. אַרויסצושלעפּן דעם קאַרק, אַבער אַ נעכטיקער

טאָג, ס'איז נישט געגאָנגען. ער האָט געדרייט אַהין און אַהער און דערביי אָנגעהויבן שעלטן:

— אַ כאַליערע אויף זיי, האָסט געזען ווי זיי האָבן פאַרשטאַפּט די פלאַש...

די גאַנצע צייט איז מישעל געשטאַנען אין אַ זייט און זיך צוגעקוקט צו די נייע פריינט וואָס טוען יעדע זאָך מיט אַזוי פיל ליבשאַפט. אפילו אין דעם קריגן זיך פון מאַקסן און מענדלען האָט ער אויך געזען ליב-שאַפט און חברישקייט. ער איז צוגעקומען צו הערשלען, אַרויסגענומען די פלאַש פון זיינע הענט, זי באַטראַכט און זיך אָפּגערופן:

— לאַזט מיך אויך פרובירן מיט עפעס העלפן.

אַלבערט האָט נאָך ביו איצט נישט געוויזן אָן ער איז אויך דאָ אין שטוב. ר'איז געשטאַנען אַביסל פאַרשעמט נעבן מאַרסעלן וואָס איז גלייך געוואָרן זיין חבר. איצט, הערנדיק אָן זיין פאַפּאָ גייט טוען עפעס אַזעלכעס וואָס אַנדערע האָבן נישט געקענט טוען, האָט ער איינגערוימט מאַרסעלן:

— וועסט זען אָן מיין פאַפּאָ וועט יאָ קענען!

מישעל האָט מאַנעוורירט מיטן גרייצער און גלייך האָט זיך דער-הערט אַ שאַס ווי פון אַ ביקס. אַלבערט האָט זיך געגרויסט פאַר מאַרסעלן:

— זעסט! כ'האַב דיר געזאָגט אָן מיין פאַפּאָ וועט יאָ קענען.

און מען האָט זיך געזעצט צום טיש.

הערשל האָט אָנגעגאָסן די גלעזלעך. מען האָט געטרינקען אין גרויסע און קליינע גלעזלעך „אַזוי ווי פליכטלינגען“ האָט זיך פאַרענט-פערט די פרוי מאַס. מען האָט זיך געווינטשן אַלדאָס גוטס און אויך געשאַלטן דעם וואָס האָט זיי אַלע צוגעפירט צו די צרות. פאַריאַגט און פאַרטריבן פון זייערע היימען און דאָס פאַרלירן האָב און גוטס.

דאָס האַרציקע לאַכן פון די קינדער וועמען ס'איז געווען גוט און פריילעך האָט זיך איבערגעגעבן סאַבינען. לאַנגזאַם האָט זיך איר פנים

געענדערט און דאס הארץ האט ביי איר גענומען קוועלן. אזא פרייד ביי די קינדער האט זי שוין לאנג נישט געזען. ס'האט איר באהערשט א צופרידן געפיל און זי האט אנגעהויבן שמייכלען און שעפטשען „מיינע ארעמע קינדערלעך“. ס'איז איר געווארן אלץ בעסער אויפן הארצן, און זי האט אנגעהויבן לאכן און געפילט אז זי באפרייט זיך פון א שווערער לאסט וואס האט אויף איר ביז נאך וואס געדרוקט.

מישעל האט אבסערווירט זיין פרוי און געזען אז איר לאכן איז דאס זעלבע פון אמאל. ער האט זיך אנגעבויגן צו איר און זי געקושט. מען האט געטרינקען, זיך קעגנזייטיק געווינטשן, אז ס'זאל א סוף נעמען צום יידישן הפקר-מצב. און ווידער אימעצן געשאלטן... ס'איז געווען א פריילעכער אונט. דערנאך האט מען געלאזט אין גאנג דעם פאטעפאן. מען האט געשפילט און געטאנצט. אויך די קינדער האבן געהאט דעם אמתן יום-טוב. סאבינע האט געכאפט א טענצל מיט מענדלען און אזוי ווי ער האט געווסט אז מען דארף איר וואס מער פארוויילן, האט ער געטאנצט נישט ווי א קאוואליר נאך ווי א קאמיקער פון וואס אלע האבן געלאכט, אבער ספעציעל האט זיך געוויילט סאבינע וועלכע איז ממש אוועקגעפאלן פון געלעכטער. דאן האט מענדל געכאפט מאקסן צום טאנצן און דערביי אים געראטן ארויסצוציען דעם קארק פון דער פלאש... אז ער וועט דאן טאנצן א סך בעסער. מאקס האט געראטן מענדלען אויסצוגלייכן די פיס, וועט ער טאנצן שנעלער. דער דאזיקער רייד-דועט איז פארגעקומען טאנצנדיק, דערביי האבן ביידע געמאכט אזעלכע קאמישע באוועגונגען אז מען האט נישט געקענט מער אויס-האלטן פון לאכן.

די קינדער האבן אנגעהויבן ווערן מיד און מען האט זיי געלייגט שלאפן. דערנאך האט מען צעשניטן דאס ברויט, דעם וורשט און דער עולם האט געגעסן אונט-ברויט. אבער אויך דער דערוואקסענער עולם איז געווען מיד, א חוץ איין מישעל וואס איז געווען ביז גאר צופרידן צוליב דער גוטער שטימונג וועלכע ער האט געזען ביי זיין פרוי. געענדיקט דאס אונט-ברויט האט מען זיך נאך אביסל אונטערגע-

האַלטן. דערנאָך האָט מען געהערט די לעצטע ידיעות פון „ראַדיאָ לאַנדאָן“ וואָס האָט איבערגעגעבן וועגן שנעלן מאַרש פון די ענגלענדער אין ליביען. אַז זיי האָבן פאַרנומען בענגאַזי. לכבוד דעם דאָזיקן נצחון האָט מען אויף דאָס ניי גענומען גלעזלעך, זיך געווינטשן אַז אין קורצן זאָלן די ענגלענדער דערגרייכן טוניס. דאָס וועט אפשר ווירקן אויף די פראַנצויזן אַז זיי זאָלן זיך פאַראייניקן מיט די ענגלענדער. אַ זאָך וואָס וואָלט געווען גוט פאַר די יידן פון נאָרד־אַפריקע און אפשר אויך פאַר די יידן פון פראַנקרייך גופא. די דאָזיקע ידיעות און געדאַנקען האָבן אויך דערפריידט מישעלס פרוי און אַ פריילעכע האָט זי זיך געזעגנט מיט די געסט, מיט דער האַפענונג אַז:

— אפשר וועט טאַקע דער היינטיקער אַוונט זיין אַן אַנהויב פון דער באַפרייאונג.

זי האָט האַרציק געדאַנקט אַלעמען וועלכע האָבן איר, גלייך ביים ערשטן קומען, אַרויסגעוויזן אַזוי פיל פריינדשאַפט און דאָס פאַרפאַלק האָט זיך געלייגט שלאָפן אויף זייערע געלעגערס אין דער נייער ווינונג, פול מיט פרישע און גוטע האַפענונגען.

10

אויף צו מאַרגנס פרי, ווען אַלע זענען נאָך געשלאָפן, אַביסל מיד פונעם נעכטיקן פאַרברענגען, זענען אַריינגעקומען הערשל און זיין פרוי און געברענגט מילך, אַ ברויט און אַ גרויסן בונט האַלץ.

— קודם כל, מאַכט וואַרעם אין שטוב ווייל אין דרויסן איז נאָך גוט קאַלט.

די פרוי מאַס האָט געמאַכט הערשלען אַ צייכן, ער זאַל רעדן שטיי-לער, כדי נישט אויפצוועקן די קינדער. מישעל האָט גלייך גענומען פייער מאַכן, אַרויפגעשטעלט אויף דער קיך די מילך און אַנגעהויבן גרייטן די גלעזער.

סאַבינע, הערנדיק אַז מען רעדט אין שטוב, האָט זיך אויף גיך אַנגעטאַן, אַריינגעקומען אין צימער, און דערזעענדיק די פרוי מאַס מיט איר מאַן האָט זי מיט אַ פריינטלעך שמייכל זיך מיט זיי באַגריסט. און זעענדיק וואָס דאָס פאַרפאַלק האָט שוין אין סאַמע פרימאַרגן פאַר זיי געטאַן, זיי געדאַנקט און געפרעגט ווען זי גופא וועט האַבן די געלעגנ-הייט, זיי אַפצודאַנקען פאַר דעם אַלעם?

— האָט נישט קיין זאַרג, מען וועט זיך שוין אַפדינען.

ס'האַט זיך געשטעלט אַ שיינער, אפילו אַ וואַרעמער טאַג. אין דרויסן האַבן זיך געהערט געשרייען פון קינדער און דאָס קליינזאַרג איז צוגע-לאָפן צו דער טיר, וואָס מישעל האָט פאַר זיי געעפנט מיט אַ שמייכל. לייבעלע איז גלייך אַרויסגעלאָפן אין דרויסן, נאָר לילי איז געבליבן שטיין ביי דער געעפנטער טיר, אַרויפגעקוקט צום פאַטער און געלאַכט, ווייל זי ווייס אַז דער פאַפּאַ מאַכט שוין אַזוי נישט דאָס ערשטע מאַל;

ער מאַכט אויף די טיר און הייסט איר גיין און ווען זי וויל אַרויסלויפן, גיט ער איר אַ כאַפּ אויף דער האַנט און זאָגט:

— מען טאָר נישט שעפּסעלע. ס'פאַרן אויטאָס אין דרויסן און אזאָ קליין מיידעלע ווי דו טאָר נישט אַליין אַרויסגיין.

ליילי ווייס עס, דאָך, שאַרט זי זיך ביסלעכווייז אַרויס אין דרויסן און קוקט וואָס איר פאַטער וועט זאָגן, אָבער דאָס מאַל שטייט ער אַ שמייכלדיקער און זאָגט:

— אַרויס, פייגעלע, דאָ איז נישט די שטאַט, ס'איז דאָרף, אַרויס, אַרויס!

און די פייגעלעך האָבן זיך נישט געלאָזט לאַנג בעטן. זיי זענען אַרויסגעפלוויגן אין דרויסן אַרויס, נייגיריקע זיך צו באַקענען מיט דעם נייעם אַרט.

אין שטוב האָט מען איצט אַנגעהויבן אַלץ אין אַרדענונג ברענגען און איינשטעלן פאַרשידענע קלייניקייטן. אַרדענען די וועש, די קיך און אַנדערע זאַכן. סאַבינע זוכט געוויסע פעקלעך און געפינט זיי נישט. — וווּ האַסטו זיי אוועקגעלייגט?

— זיי זענען דאָ, זיי זענען דאָ, — ענטפערט איר מישעל — קום, וועל איך דיר ווייזן וווּ זיי געפינען זיך — און ער מאַכט אויף אַ טיר וואָס האָט זיך געפונען אין אַ ווינקל, און זי האָט דערזען שטיגן וועלכע האָבן געפירט אַרויף אויף אַן ערשטן שטאַק, וווּ זיי האָבן געהאַט נאָך צוויי צימערן, פריש אויסגעקלעפט מיט טאַפעטן. זיין פרוי גייט אים נאָך אַ פאַרווונדערטע, נאָך איר קומט נאָך די פרוי מאַס און איר מאַן.

— וואָס האָט דיר געטויגט אזאָ גרויסע וווינונג? וואָס וועל איך טאָן מיט אַזוי פיל צימערן?

— כ'האַב נישט געזוכט קיין גרויסע וווינונג — ענטפערט איר מישעל — די איז געווען, האָב איך זי געדונגען און זי קאַסט ביליקער ווי איין צימער אין דער שטאַט.

— יעדן האָב געמיינט אַז איר זענט שוין צוריקגעפאַרן — האָט זיך דערהערט הינטער זיי, אַ שטימע. דאָס איז מענדל געגאַנגען איבער די שטיגן מיט זיין איראַניש געלעכטערל און זיך אָפּגעשטעלט אויף דער שוועל פון די צימערן, כסדר מיט זיין צעעפנט ברייט מויל און די אויגן זיינע וועלכע זענען ביי אים געלאָפּן אַהין און אַהער.

ערשט איצט האָט סאַבינע ריכטיק באַטראַכט מענדלען; זיינע אויס־געקומטע פיס, שמייכלדיק פנים און די אויגן זיינע וועלכע האָבן נישט גערוט אויף קיין אויגנבליק. ס'איז נישט מעגלעך געווען, קוקנדיק אויף אים, מען זאָל זיך קענען באַהערשן און נישט לאַכן.

— א... א... גוט מאַרגן מענדעלע, וואָס טוט איר אַזוי פרי? — האָט סאַבינע אים אויסגעשטרעקט אַ האַנט.

— יעדן בין געקומען צוהעלפן — שמייכלט ער.

— וועסט טאַקע צוהעלפן, — האָט אים זיין מוטער געזאָגט.

און מען האָט זיך גענומען צו די פעקלעך, זיי אויפגעפאַקט און דערביי האָט מען כסדר געלאַכט פון די שטיקלעך וועלכע מענדל האָט אַרויסגעוויזן; געפּינענדיק אין פעקלעך עטלעכע קליינע הייזלעך, האָט ער פּרובירט זיי אַנמעסטן אויף זיך, כאַפּנדיק דערביי אַ טענצל אויף איין פוס. סאַבינע האָט נישט אויפגעהערט צו לאַכן.

נאָך מיטאַג, נאָכן האָבן פאַרענדיקט דאָס איינשטעלן זיך, האָט די משפּחה מישעל זיך אַרויסגעלאָזט אויף אַ שפּאַציר, כדי זיך אַביסל באַקענען מיט דעם נייעם אַרט און כדי זיך אויך אַביסל אָפרוען פון דער אַנשטרענגונג וואָס דאָס איינאַרדענען זיך האָט געפּאַדערט.

דער נאָכמיטאַג איז געווען אַ שיינער און אַ וואַרעמער. די קינדער זענען געגאַנגען פאַרויס. מען האָט שפּאַצירט אויף שמאַלע פעלד־סטעצ־קעס און קלייננוואַרג האָט געריסן פעלד־בלומעלעך. נאָכן האָבן אָפּגע־גאַנגען אַ שפּאַר שטיקל וועג האָט מען זיך אַוועקגעזעצט אויף אַן אונטער־געזעגטן בוים און אונטער דער ווירקונג פון דער הערשנדיקער רואיקייט, האָט מישעל זיך אָפּגערופּן צו זיין פּרוי:

— אַלץ אַרום, מאַכט דעם איינדרוק ווי מיר וואָלטן זיך געפונען אויף אַפּרו בעת די וואַקאַציעס, ווי ס'וואָלט איצט קיין מלחמה נישט געווען. מען דערקענט עס נישט דאָ. מען זעט דאָ גאַרנישט, וואָס זאָל אנדו דערמאָנען אין דעם וואָס עס שפּילט זיך איצט אָפּ אויף דער וועלט. קוקנדיק אויף די פעלדער אַרום אונדז, אויף די פּרידלעכע פּויערים, אויף דער שיינער אַרומיקער נאַטור, פּאָגעסן מיר אויך אונדזער יידישע לאַגע, דעם גורל צו וועלכן מיר זענען פּאַראורטיילט... דאָס לעבן דאָ, ווירקט באַרואיקנדיק אויף דעם געמיט און נערוון און מען פּאַרגעסט צו טראַכטן מכוּח דעם וואָס עס קען ברענגען דער מאַרגן, גוטע אָדער שלעכטע נייעסן.

און נאָך אַ וויילע שווייגן האָט ער צוגעגעבן :

— זאָלט וויסן אַז מיר זענען היינט פּאַרבעטן אויף אָונט-ברויט צו די מאַקס'נס. זיי גרייטן ווייזט אויס אַ גאַנצן באַל. דאָס אַלץ זעט אויס ווי יום-טובדיקע טעג. דאָס זיין אין דעם שטעטעלע איז זאָרגלאַזער און באַקוועמער ווי אין שטאָט.

זי האָט נישט געענטפּערט אויף דער לעצטער באַמערקונג פון איר מאַן, נאָר געזעסן פּאַרטיפּט אין עפעס אַ געדאַנק, האַלטנדיק אירע אויגן אַראָפּגעלאָזט צו דער ערד.

ס'האַט אָנגעהויבן ווערן שפּעטלעך און מען האָט זיך געלאָזט אויפן וועג צוריק אַהיים און זיך גרייטן צום יום-טובדיקן אָונט-ברויט.

אַנקומענדיק צו זיך, האָט יעדער דערפּילט אַן אַפּעטיט. קודם-כל האָט מען געגעבן עפעס די קינדער און דערנאָך ערשט האָבן געגעסן טאַטע-מאַמע און דאָס ברייטל איז גיך פּאַרשווינדן.

סאַבינע האָט זיך אויף אַ וויילע אַוועקגעשטעלט ביים פענסטער און אַרויסגעקוקט אין דרויסן. מישעל האָט באַמערקט, אַז זי איז ווידער וועגן עפעס פּאַרזאָרגט. נישט וויסנדיק פּאַר וואָס זי איז פּלוצים געוואָרן אַזוי ערנסט, האָט ער איר געפּרעגט :

— וואָס איז דיר ווידער געוואָרן אַזוי שווער אויפן האַרצן ?

— האָסט דאָך באַמערקט — האָט סאַבינע אויפּמערקזאַם געמאַכט
מישעלן — ווי דאָס ברויטל איז נעלם געוואָרן?

— און דאָס איז די גרויסע זאַרג דיינע? — פּרעגט ער איר.

— מיינע? און דיין זאַרג דאַרף עס נישט זיין? די לופט איז דאָ
אַ גוטע, איז אויך דער אַפעטיט נישט שלעכט און אַז מיר וועלן נאָכ-
געבן דעם אַפעטיט וועלן מיר אין אַכט טעג צייט פאַרנוצן די ברויט-
קאַרטן פאַרן גאַנצן חודש און וואָס וועלן מיר טאָן דערנאָך?

— איז וועגן דעם האָסטו דיך אַזוי פאַרטראַכט? פאַרוואָס האָסטו
נישט געפּרעגט פון וווּ האָט די פרוי מאַס גענומען דאָס ברויט וואָס זי
האַט אונדז געגעבן נעכטן? און אויך היינט? וועל איך דיר געבן צו
פאַרשטיין: דאָ איז נישט אין שטאַט און קלער נישט וועגן דעם. וועסט
האַבן ברויט וויפל דו וועסט נאָר וועלן. דאָ איז עס איינס פון די קלענסטע
זאַרגן און לאַמיר בעסער זיך צוגרייטן. די פרוי מאַס קומט באַלד פון
שטאַט און זי וועט זיכער קומען נאָך אונדז.

11

אַ שעה שפעטער איז די מאַס'ן צוריקגעקומען פון שטאַט און גלייך אַריין צו מישעלן און אים און זיין פרוי געטראָפן זיך פאַרען מיט די קינדער. זי האָט געקוואַלן צו זען ווי שייך לייבעלע האָט אויסגעזען אין דעם בלויזען סאַמעטענעם אַנצוגל וואָס האָט געהאַט די זעלבע קאַליר ווי זיינע ליכטיקע אייגעלעך. אַזוי האָט זי אויך אַפּגעקוואַלן פון לילי וועלכע האָט געטראָגן איר רויט סאַמעט קליידעלע און אַ רויט שליפעלע אין אירע שוואַרצע, שייך פאַרקעמטע האָר. די פרוי מאַס האָט אַ כאַפּ געטאַן ביידע קינדער אויף אירע הענט און אָן צו זאָגן אַ וואָרט. איז זי מיט זיי אַרויסגעלאָפן פון שטוב. אויך אַלבערט איז מיט מיט דער פרוי מאַס.

זייענדיק שוין אין דרויסן, האָט זי אַריינגעשריגן:

— איר מעגט אייך אַביסל צואַיילן, ס'איז שוין נישט אַזוי פרי ווי איר מיינט.

און אַז מישעל מיט זיין פרוי האָבן זיך באַוווּזן אין דער טיר פון מאַקס'נס וווינונג, איז געוואָרן דער ריכטיקער טומל. מענדל האָט אַפּגע-לאָזט די קינדער און אַנטקעגנגעלאָפן די געסט. אַ שמייכלדיקער האָט ער מיט אַ זשעסט זיי איינגעלאָדן צו פאַרנעמען פלעצער אויבנאָן פון טיש. אַ פאַרפאַרעטע און פאַרשוויצטע האָט די פרוי מאַקס זיי געפרעגט:

— פאַרוואָס אַזוי שפעט?

דערזענדיק מענדלען, האָט סאַבינע גלייך אַנגעהויבן לאַכן און אַפּגעפילט אַ פאַרלאַנג אַז ער זאָל אָנהויבן רעדן, עפעס זאָגן, דערציילן. אויפן טיש איז געשטאַנען בראַמפן. אַ זיסער געטראַנק פאַר די

פרויען און אַ שטאַרקערער פאַר די מענער און נאָכן ערשטן „לחיים“ האָט זיך אָנגעהויבן אַ שמועס. די טעמע איז געווען מכוּח דעם ווי אַזוי מ'איז אַנטלאָפּן פון באַזעצטן געביט, וואָס מ'האַט דערביי איבערגעלעבט און וואָס מען האָט דערביי אַלץ פאַרלוירן. די פרוי מאַס האָט דערציילט וועגן זייער אַנטלויפן פון בעלגיע צו דער שווער־געשלאָסענער פראַנצויז־זישער גרענעץ ביי וועלכער ס'האַבן זיך געפונען ווער ווייס וויפל טויזנט־טער מענטשן און טויזנטער אויטאָס, לאַסט־וועגענער און געשפּאַנטע וועגענער. מען איז געלעגן אַ גאַנצע נאַכט ביי דער גרענעץ אונטערן פרייען הימל. ערשט אויף צו מאַרגנס נאַכמיטאָג, ווען די דייטשן האָבן זיך אָנגעהויבן דערנענטערן און באַמבאַרדירן אַלץ און אַלעמען, האָט מען אָנגעהויבן אַריינלאָזן קיין פראַנקרייך. דערציילנדיק די דעמאָלטיקע איבערלעבעניש, האָט זי פאַרבראַכן די הענט, און די אויגן געווענדט אַרויף ווי צום הימל, האָט זי פאַרגעזעצט:

— וואָס זאָל איך אייך דערציילן, מיינע ליבע? דאָס וואָס מיינע אויגן האָבן דעמאָלט געזען און וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט, אַז איך דערמאָן מיך וועגן דעם אַלעם, הויבט מיר אָן שווינדלען פאַר די אויגן. די באַמבאַרדירונגען האָבן אַרויסגערופן אַ מהומה און מען האָט אָנגע־הויבן לויפן. איר קענט עס אייך גאַרנישט פאַרשטעלן. איינער האָט געטרעטן אויפן אַנדערן און ס'האַט זיך פאַרמירט אַ בלוטיקע מאַסע פון מענטשן און פערד. מען האָט אונדז באַמבאַרדירט אָן אויפהער. מען איז געטרעטן אין קאַלזשעס בלוט. געגאַנגען איבער טויטע, איבער טיילן פון צעריסענע מענטשלעכע קערפערס. די אויפרייסן פון באַמבעס האָבן טויב־געמאַכט, צעטומלט און צערודערט פון די ווילדע און פאַרצווייפלטע געשרייען וועלכע מען האָט געהערט פון אַלע זייטן. נישט וויסנדיק אַליין וואָס צו טאָן, האָב איך אָנגעכאַפט מענדלען ביי איין האַנט, מאַרסעלן ביי דער אַנדערער און געשריגן צו מיין מאַן „נישט לויפן, נישט לויפן“; לאַמיר זיך נישט פאַרלירן, אַבער איז עס דען געווען מעגלעך? די שטראַמענדיקע מאַסע מענטשן האָבן אונדז מיטגעשלעפט און ממש גע־טראָגן אין דער לופט. די אויטאָס זענען נישט נאָר געפאַרן הינטער

אונדז נאָר אפילו אויך איבער אונדז און די באַמבעס זענען געפלוניגן אַרום און נעבן אונדז. מען איז געווען אויסגעשמירט אין בלוט און מען האָט נישט געוויסט צי דאָס איז פרעמד צי אייגן בלוט.

ס'איז באמת געווען אַ נס אַז מיר זענען לעבן געבליבן. אַביסל שפעטער זענען מיר געלעגן באַהאַלטן אין אַ וואַלד כדי זיך צו שוצן פון די כסדר אַלץ פאַלנדיקע באַמבעס. אייניקע טריט פון אונדז איז געלעגן איינער נעבן דעם טויטן קערפער פון זיין פרוי און אַזוי געוויינט. אַז ס'איז שרעקלעך געווען צו הערן.

די פרוי מאַס האָט אויף אַ וויילע איבערגעריסן דאָס דערציילן, זיך געווישט די פייכט געוואָרענע אויגן און פאַרטגעזעצט:

— נאָך אַ געוויסער קורצער פויזע פון דער באַמבארדירונג, זענען ווידער אַנגעפלוניגן אַוויאַנען און אויף דאָס ניי געוואָרפן באַמבעס: שטאַרקערע ווי פריער. פון ווייטנס האָבן מיר געזען ווי דער וואַלד הויבט אָן ברענען. ס'איז ווידער געוואָרן אַ גרויסע פאַניק און מען האָט אויף דאָס ניי אַנגעהויבן לויפן. אייניקע מענטשן זענען צו צום מאַן וועלכער האָט געוויינט נעבן זיין דערהרגעטער פרוי און געוואַלט אים מיטנעמען. האָט ער זיך אָבער נישט געלאָזט אַוועקרייסן פון דער אומגעקומענער און געשריגן:

— גייט אייך, לויפט, איר וועט סיי ווי אַלע אומקומען!

— וואָס עפעס זיך איצט דערמאָנט אין יענע טרויעריקע געשעענישן?
 — האָט מאַקס איבערגעריסן אַן אומצופרידענער — אַרויפגענומען די טויטע אויפן טיש. נישט געפונען קיין אַנדערע צייט, נאָר גראַד איצט?
 — גערעכט — האָט זיך אַפגערופן הערשל — וואָס איז דאָס פאַראַ טעמע? לאַמיר בעסער טרינקען לחיים און די געשיכטעס לאָזן אויף שפעטער. — און נישט וואַרטנדיק אויף קיינעמס צושטימונג. האָט ער אַנגעהויבן פון אַנגיסן זיך גופא אַ גלעזל און הויך אויסגערופן:
 — לחיים! — און אויסגעליידיקט דאָס גלעזל.

גלייך דערנאך האָט ער זיך אָנגעגאַסן אַ צווייט גלעזל און הויך אויסגערופן:

— און איצט טרינק איך פאַר די נשמות פון ד בעלגישע אומגעקור- מענע בעתן אַנטלויפן.

און נאָכן אויסטרינקען דאָס צווייטע גלעזל, האָט ער צו אַלעמענס שטוינען, זיך אָנגעגאַסן אַ גלעזל און דערקלערט:

— איצט טרינק איך פאַר די נשמות פון די אומגעקומענע פראַנ- צויזן...

הערשל וואָס האָט ליב געהאַט דעם ביטערן טראַפן האָט זיך דער- פילט אין זיין עלעמענט. נעכטן אַוונט, ווען ער האָט זיך געפונען דאָס ערשטע מאָל מיט די פריש געקומענע, האָט ער נישט געוואָלט ווייזן אַז ער איז אַ טרינקער, אָבער דאָ, ביי מאַקסן אין שטוב, האָט ער זיך נישט געקוועלט, זיך געלאָזט ווילגיין און פשוט נישט אַרויסגעלאָזט דאָס פלעשל פון זיין האַנט, ווידער זיך אָנגעגאַסן אַ גלעזלע און צוועצנ- דיק זיך, האָט ער שטיל געזאָגט:

— איצט טרינק איך פאַר די לעבעדיקע...

— ס'זענען דאָך פאַראַן נאָך פעלקער וואָס האָבן געהאַט אַ סך אומגעקומענע, וועט איר זיי פאַרשעמען? — האָט מישעל שמייכלדיק באַמערקט.

מענדל, וואָס האָט זיך צוגעקוקט צו דער געשיכטע, האָט געשוויגן. ער האָט געהאַלטן זיינע הענט אויפן טיש, אונטערשפאַרנדיק די גאַמבע. בלויז זיינע שיינע אויגן האָבן זיך באַוויגן אַהין און אַהער און איצט געוואַנדערט פון הערשלען צום איבעריקן עולם און ווידער אויף הערשלען און גערעדט:

— איר וועט באַלד זען וואָס פון דעם אַלעם וועט אַרויסקומען.

די פרוי מאַס וואָס איז געווען איבערגענומען און אָנגעווייטיקט פון די אויפגעלעבטע טרויעריקע דערינערונגען, האָט נישט באַמערקט אַז

איר מאַן האָט זיך צוגעכאַפט צום פלעשל. זי האָט איצט, אין איר דמיון, ווידעראַמאַל איבערגעלעבט די טראַגישע טעג פון זייער אַנטלויפן פון בעלגיע.

ביי מישעלס באַמערקונג, איז הערשל געבליבן אומבאַוועגלעך, מיטן גלעזל אין דער האַנט און אַביסל נאַכגעקלערט. נישט וויסנדיק וואָס אים צו ענטפערן, האָט ער קודם כל אויסגעליידיקט דאָס גלעזל און דערנאָך ערשט זיך צו אים אַנגערופן:

— מען קען דאָך נישט טרינקען פאַר יעדער נשמה באַזונדער. נישט מער, ווען ס'וואַלט זיך דאָ געפינען נאָך אַ פלעשל...

— אויב ס'גייט נאָר אין דעם, ברענג איך שוין אַריין אַ גאַנצע פלאַש! מיר דוכט זיך אָבער אַז איר האָט שוין גענוג... — האָט מישעל באַמערקט — איר זענט שוין אַ קאַפיטשקע שיכור...

— וואָס? איך שיכור? אַ רוח אין דער וועלט אַריין! מענדל, זינג נאָר אויף יענץ קאַזאַקל, וועל איך זיי ווייזן ווי שיכור איך בין...

מענדלען האָט מען נישט געדאַרפן לאַנג בעטן. ווי נאָר הערשל האָט זיך אויפגעשטעלט, געבנדיק זיך דערביי אַ לייכטן וואַקל... און פאַרוקט דאָס היטל אין אַ זייט, גרייט צום טאַנצן, האָט מענדל אַנגעהויבן הויך זינגען צופאַטשנדיק דערביי מיט די הענט.

איטלעכער האָט מיט נייגיריקייט, זיך אַפגערוקט פון זיין אַרט, כדי מאַכן מער פלאַץ פאַר הערשלען וואָס האָט זיך, ממש ווי אַן איבערגע-ביטענער, געקליבן אַנהויבן טאַנצן. מישעל האָט גענומען זיינע קינדער אויף דער שויס, ווי מורא געהאַט אַז עס קען מיט זיי עפעס געשען...

און עס האָט זיך אַנגעהויבן אַ ספּעקטאַקל!

גלייך נאָך מענדלען, האָבן אויך מאַקס, מאַרסעל און אַלבערט אַנגע-הויבן פאַטשן מיט די הענט און געהאַלפן זינגען. הערשל איז אַוועק אין אַ קאַראַהאַד און נישט אויפגעהערט צו שרייען:

— אַ רוח אין דער וועלט אַריין! אַט אַזוי — און די פיס זיינע האָבן זיך שנעל באַוויגן, איינער אַהין, דער צווייטער אַהער און באַלד

האָט ער זיך אַראָפּגעלאָזט נאָענט צום דיל און געטאַנצט „זיצנדיק“ ווי אַ ריכטיקער קאַזאַק.

קליינוואַרג האָט פּונקט ווי די גרויסע, געקוואַלן פּון דער סצענע. כּסדר געלאַכט פּון דעם פּאַר זיי קאַמישן טאַנץ, בעת וועלכן הערשל האָט זיך געהויבן אַרויף און אַראָפּ, אַראָפּ און אַרויף און געוואָרפן מיט די פּיס. עולם, צוקונדיק זיך צום אימפעטיקן טאַנץ פּון הערשלען האָט זיך אָנגעהויבן שרעקן פּאַר עפעס, און די פּרוי מאַס האָט אָנגעהויבן שרייען:

— הער שוין אויף, משוגענער! וועסט שוין האָבן גענוג זעץ דין אַוועק.

אַבער הערשל האָט נישט געהערט דאָס רופן פּון זיין פּרוי. אונטער דער ווירקונג פּון אויסגעטרונקענעם בראַמפּן, האָט ער אַ באַגאַסענער מיט שווייס, כּסדר געטאַנצט, נישט אויפהערנדיק דערביי אויסצורופן:

— אַ רוח אין דער וועלט אַריין, אַט אַזוי!

מענדל, מאַקס און מאַרסעל האָבן אַלץ שטאַרקער און העכער גע-פאַטשט מיט די הענט. הערשל האָט אַלץ שנעלער געוואָרפן מיט די פּיס, זיך נאָך שטאַרקער צעהיצט. דער שווייס האָט איצט גערינען פּון אים טייכנווייז, ביז ער האָט לסוף אָנגעהויבן פּלאַנטערן מיט די פּיס. גע-מורמלט עפעס אומפאַרשטענדלעכע ווערטער און אומגעפּאַלן, בלייבנדיק ליגן מיט אַ פּוס אונטערן בויד און מיטן פנים צו דער ערד.

איטלעכער איז צוגעלאָפּן צו הערשלען כדי אים אויפהויבן, אַבער ער האָט עס נישט געלאָזט טאָן. ער איז געווען שווער ווי אַ קלאַץ, זיך געוואָרפן קרעכצנדיק און שטיל אַרויסגערעדט איינצלנע אַפּגעהאַקטע ווערטער:

— באַמבעס, טויטע, לויפט שנעל... טויטע!...

אין צימער איז געוואָרן אַ גערודער. קוים אַז מען האָט הערשלען צוגעשלעפט צו אַ בעט, אים באַשפּריצט מיט קאַלט וואַסער און פּרובירט אים געבן קאַלטע שוואַרצע קאַפע. ער האָט כּסדר געקרעכצט און גע-

וואָרפן מיטן קאַפּ אויף רעכטס און לינקס. מען האָט אים אַרויסגעפירט אין דרויסן, מיינענדיק אַז אויף דער פּרישער לופט וועט אים בעסער ווערן, אָבער ער איז געבליבן אין זעלבן באַווסטלאַזן מצב און מען איז געווען געצווינגען אים אַהיימצופירן זיך לייגן.

דאָס געשעענע האָט ביי אַלעמען אַפּגענומען דאָס לשון. אפילו די קינדער זענען געוואָרן שווייגעוודיק.

— אַרעמער הערשל — האָט מישעל איבערגעריסן דאָס נישט באַ-קוועמע שווייגן — ער האָט זיך געפריידט פון קענען פאַרברענגען מיט אונדז און עס אַליין צעשטערט.

— אַז אַ מענטש פאַרלירט די גלייכגעוויכט — האָט די פרוי מאַקס זיך אַפּגערופן — און ס'איז ביי אים נישט דאָס ערשטע מאָל. ער האָט אַ שוואַכקייט צום פלעשל. איר האָט געדאַרפן זען, וואָס דער מענטש האָט דאָ אַפּגעטאַן ניי-אַר. אַלע שכנים זענען אונדז געקומען. העלפן אים אַהיימפירן. דערנאָך, אַפּשלאַפנדיק אַ צוויי טעג, האָט ער צוגעזאָגט, מער נישט צו טרינקען און שוין פאַרגעסן דעם צוואַג.

— דאָ העלפן נישט קיין צוואַגן — האָט זיך מישעל אַפּגערופן — דער וואָס האָט ליב דאָס גלעזל, פאַרגעסט שנעל וואָס ער האָט צוגעזאָגט. חברה וואָס האָט אַפּגעפירט הערשלען זענען צוריקגעקומען פון זייער אַדורכגעפירטער, נישט לייכטער אויפגאַבע. די פרוי מאַס איז געווען זייער נידערגעשלאָגן און אין דער איינגעשטעלטער שווערער שטימונג, איז עס געווען מענדל וואָס האָט געלאַכט שפּאַטיש, זיגערש און דאָס געלעכטער זיינס האָט דערמאַנט אין זיין פּריערדיק זאָגן אַז „איר וועט באַלד זען וואָס פון דעם אַלעם וועט אויסקומען“.

סאַבינע האָט געקוקט אויף מענדלען און אויף דער פרוי מאַס. זי האָט געטראַכט וועגן דעם אונטערשיד פון דער מוטער און איר זון. לטוף האָט זי זיך צו איר אַפּגערופן:

— פאַרוואָס זענט איר אַזוי צערודערט? וואָס מאַכט איר דערפון אַזאַ דראַמע! ווייס איך וואָס — האָט זי פּרובירט ווייכער מאַכן די

שווערע שטימונג — א מאן האט ליב א גלעזל, האט ער אביסל גע-
טרינקען. איז פארוואס נעמט איר זיך אזוי צום הארצן?...
די פרוי מאס האט געשוויגן, אבער מענדל האט זיך מער נישט
געקענט באהערשן און ראיז ארויס מיט א געלעכטער.
און מאדנע, גלייך האבן אלע אנגעהויבן מיטלאכן. מענדל איז ארויס
מיט לשון :

— יעדן האב גלייך געווסט אז ס'וועט אזוי זיין. אז דער ארעמער
הערשל וועט שוין היינט קיין נאכטמאל מיט אונדז נישט עסן.

— איז פארוואס האט איר אים געלאזט טרינקען, אויב איר האט
עס געווסט? — האט סאבינע אים געפרעגט.

— וואס הייסט איך זאל נישט לאזן? — האט מענדל, נישט אויפ-
הערנדיק צו לאכן, געענטפערט — וואס איז ער, א יינגעלע? ער איז
דאך שוין א מענטש ביי די פופציק יאר און אין אזא עלטער דארף מען
זיך קענען באהערשן און וויסן וואס מען טוט.

די פרוי מאס איז געזעסן א פארלוירענע, נישט וויסנדיק ווי אזוי צו
פאריכטן די האנדלונג פון איר מאן. סאבינע האט פארשטאנען איר שווער
הארץ און איז צו איר צוגעגאנגען :

— וואס נעמט איר זיך אזוי שטארק איבער? ס'וועט איבערגיין,
ס'וועט איבערגיין און אלץ וועט ווידער זיין אין ארדענונג. איר וועט
זען — און זי האט צוגעגעבן — ווי מאדנע אלץ איז; נעכטן האט איר
מיך געטרייסט, בארואיקט און היינט טו איך עס מיט אייך.

מען האט געזען אז די מאס'ן מאכט איבער זיך אן אנשטרענגונג
און מיט א געפיל פון א שולדיקע זיך אפגערופן :

— יא, ער האט זיך נישט געקענט באהערשן, האט ער איצט אזא
סוף, זיך גופא פארשטערט דעם אוונט און אייך אלעמען פארשאפט עגמת
נפש. לאמיר עס פרובירן פארגעסן... — און ווענדנדיק זיך צו דער
פרוי מאקס, האט זי ביי איר געפרעגט — איז וואס הערט זיך, איז שוין
אלץ פערטיק?

— פערטיק, פערטיק, אַלץ איז שוין באַלד קאַלט געוואָרן. אונדזערע
נייע פריינט און נייע שכנים מוזן שוין זיין גוט הונגעריק.

מען האָט זיך אָנגעהויבן גרייטן צום אָונט־ברויט. ס'האַבן געקלינגען
לעפל־גאַפל־מעסער. מען האָט געזען אַז די פרוי מאַס שטרענגט זיך אָן
זיך צו האַלטן פריילעכער. זי האָט פרובירט זאָגן גלייכווערטלעך נאָר
ס'איז געווען אומזיסט. די פריערדיקע גוטע שטימונג איז פאַרלוירן גע־
גאַנגען. מען האָט געגעסן, אויך פרובירט זיך אונטערהאַלטן אָבער די
אַטמאָספערע איז כסדר געוואָרן אַלץ שווערער. די רייד זענען געווען
אַפגעהאַקטע, קורצע און אַז דאָס נאַכטמאַל האָט זיך געענדיקט האָט
איטלעכער אָנגעהויבן טראַכטן מכוח אַהיימגיין און ווען לייבעלע האָט
זיך גענומען רייבן די אייגעלעך, האָט זיך מישעל אויפגעשטעלט, געדאַנקט
די באַלעבאַטים פאַר אַלעם גוטן, געבעטן מען זאָל פאַרגעסן דאָס וואָס
הערשל האָט אַביסל איבערגעכאַפט די מאָס און מיט די רייד, אַז בקרוב
וועט מען זיך טרעפן ביי אים אויף אַ נאַכטמאַל, האָט ער זיך געזעגנט
מיט איטלעכן. די פרויען האָבן ביים געזעגענען זיך, זיך געקושט און
אויך געקושט די קינדער.

12

די ערשטע טעג פון זייער זיין אין דאָרף האָבן פאַר זיי אויסגעזען טאַקע ווי אַ יום־טוב. זיי האָבן ווי פאַרגעסן די ביז איצטיקע יידישע זאַרגן. אפילו דער ראַדיאָ האָט זיך אַביסל אָפּגעהאַלטן פון שליידערן זיינע אַנטיסעמיטיש־גיפטיקע פיילן, אָבער גלייך אויף צו מאַרגנס, נאָכן נאַכט־מאַל ביי די מאַקסינס, ווען מישעל איז אַרויס פון שטוב, כדי קויפן ברויט און מילך, האָט ער אויף דאָס ניי, פון די אָפּענע פענסטער געהערט אַ ראַדיאָ־רעדע קעגן יידן, וואָס האָט ווי בכלל לעצטנס, זיך פאַרענדיקט מיטן פסוק, אַז מען וועט זיך נוקם זיין אין די יידן וואָס פאַרקויפן פראַנקרייך.

אין די דאָזיקע באַדינגונגען פון שרעק און האָפענונג, האָט די משפּחה מישעל זיך אָנגעהויבן צוגעוויינען צום דאָרף. די וווינונג איז געווען אַ גוטע, אַ באַקוועמע, די קינדער זענען אָפט געווען אין דרויסן. אַלבערט האָט צוריק אָנגעהויבן גיין אין דער שול און ווי פריער אין פאַריז, האָט ער אויף דאָס ניי פאַרנומען זיין פּלאַץ אַלס ערשטער אין לערנען.

די אַוונטן האָט מען פאַרברענגט ביי מישעלן אין דער וווינונג, וווּ אַלע זענען אָפט זיך צונויפגעקומען. אויך הערשל פּלעגט אַריינקומען. מען פּלעגט שפּילן אין דערדל ביז שפּעט אין דער נאַכט. אין זייער אָפּגעריסנ־קייט פון פּרנסה־אַקטיוויטעט, האָט קיינער נישט געדאַרפן טראַכטן וועגן אויפהויבן זיך פרי צו וועלכער ס'איז אַרבעט.

אַזוי זענען אַדורך טעג און וואַכן. דאָס וועטער איז געוואָרן לינדער, שענער און מען האָט אָנגעהויבן מער פאַרברענגען אין דרויסן ווי אין שטוב. מען האָט אויפגעהערט באַמערקן ווי די צייט לויפט. מען האָט

שוין געהאלטן אין חודש יוני און ס'האָט אָנגעהויבן ווערן הייס. ראָאָנער יידן האָבן אָנגעהויבן קומען אין די זונטיקן אין דאָרף אַריין. אויך אַלטער מיט זיין פרוי און קינדער פלעגן קומען. אָבער טראָץ די צופרידנקייט פון צונויפטרעפן זיך און קענען אַביסל פאַרברענגען צוזאַמען, האָבן אָבער די געסט מיטגעברענגט מיט זיך פון דער שטאָט, נישט קיין פריילעכע נייעסן; איינער האָט געוויזן אַ בריוו פון זייערע אַ ברודער, אַז אין פאַריז זענען טויזנטער יידן געכאַפט געוואָרן בעת אַדורכגעפירטע גרויסע אַבלאַועס, און זיי זענען אינטערנירט געוואָרן אין לאַגערן. דער שמועס איז פאַרשטייט זיך אויך אַוועק אויף דער אָנגייענדיקער מלחמה און איינער פון די שטאַטישע געסט האָט אַרויסגעזאָגט די מיינונג אַז ס'איז אַ לאַנגע מלחמה, ממש אַ „הונדערט יעריקער קריג“. הערנדיק די רייד איז, פאַרשטייט זיך, געוואָרן נישט היימלעך אויפן האַרצן.

— פון דעם וואָס דייטשלאַנד באַמבארדירט אַזוי שווער ענגלאַנד — האָט איינער פון די ראָאָנער, געזאָגט — און פון דעם ענגלישן באַמבאַר- דירן דייטשלאַנד, וועט נישט קומען קיין ענטשיידונג אויף וואָס מיר אַלע האָפּן. אמת, די היטלעריסטן הויבן אָן ווערן נערוועז. די מלחמה דויערט פאַר זיי צו לאַנג. זייער האַפענונג אויף אַ „בליץ-קריג“ האָט זיי אָפּגע- נאַרט. אויך די האַפענונג אַז נאָכן באַזיגן פראַנקרייך וועט ענגלאַנד קאַפיטולירן, האָט זיך אַרויסגעוויזן פאַר אַ כימערע, הויבן זיי אָן אויס- לאַזן זייער ווילדן כעס צו די יידן. אויך אין פראַנצויזישן „פרייען גע- ביט“ הויבט מען אָן עפעס אַן אַקציע קעגן יידן.

מישעל דערוויסט זיך פון זיי, אַז אַלע יידן פון דער „פרייער זאַנע“ באַקומען איצט פּרעג-בויגנס אויף אויסצופילן; זיי דאַרפן אין די בויגנס אָנגעבן צי זייערע פרויען זענען אויך יידן און אַז מישעל און הערשל האָבן דערקלערט אַז זיי ווייסן גאַרנישט וועגן אַזעלכע פאַפירן האָבן די ראָאָנער זיי אינפאַרמירט אַז:

— אין די דערפער קומען די פאַפירן אָן אַביסל שפעטער.
אַזוי איז טאַקע געווען:

גלייך אויף צו מאַרגנס האָט מען זיי גערופן אין מאַגיסטראַט און זיי האָבן באַקומען די פרעג-בויגנס אויף אויסצופילן מיטן אַנזאָג צו שרייבן דעם אמת..

אַ פאַר טעג שפּעטער, האָט מען באַקומען פּרישע פּאַפּירן אויף אויסצופילן. דאָס מאָל האָט מען געדאַרפן ענטפערן מכוּח דער פּראָפּעסיע; וואָס מען טוט? פון וואָנען נעמען זיי די געלט-מיטלען אויף אויס-האַלטונג? פון וואָנען איז איטלעכער געקומען? די דאָזיקע פּראָגן צו פאַרענטפערן איז געווען אַ סך שווערער... ווי דאָס אַנגעבן אָז מען איז אַ ייד! מען האָט דאָך נישט געקענט אַנגעבן אָז מען טוט דערוויילע גאַרנישט, נאָר מען וואָרט אָז היטלער זאָל איינעמען אַ מיתה משונה... כדי מען זאָל קענען אָפּעטעמען. מען זאָל זיך קענען אומקערן אין די פּריערדיקע וויין-ערטער און צו פּרנסה. דאָס אַנגעבן מיט וואָס און ביי וואָס מען איז באַשעפטיקט, איז נישט געווען אַזוי פשוט. דער שרייבער פון מאַגיסטראַט האָט געוואָרנט, דאָס אויב אימעצער וועט נישט קענען באַווייזן אָז ער איז ביי עפעס באַשעפטיקט און פאַרדינט אויף פּרנסה. דעם יעניקן דראַט אָפּגעשיקט צו ווערן ערגעץ אין אַן אַרבעטס-לאַגער. מישעל און הערשל זענען געווען שטאַרק פאַרזאָרגט מכוּח אויסגע-פינען, זאָל זיין אַ פּיקטיוון קאַנטראַקט אָדער סתם עפעס אַ פּאַפּירל אָז מען איז ערגעץ וווּ באַשעפטיקט, בלויז מאַקס האָט באַקומען אַ באַשטע-טיקונג פון מאַגיסטראַט אָז ער אַרבעט פאַר דעם דאָרף און אָז מען נויטיקט זיך אין זיין אַרבעט.

דאָס קומען צו מישעלן איז געוואָרן זעלטענער. מענדל און הערשל זענען געווען פאַרנומען מיט זוכן אַרבעטס-פּאַפּירן, אָבער עס האָט זיך זיי נאָך אַלץ נישט איינגעגעבן עפעס צו געפינען און אָז זיי פּלעגן אין אַוונט אַריינקומען צו מישעלן, האָט געהערשט אַ דערשלאַגנהייט. מענדל האָט מער נישט געלאַכט... און הערשל האָט ווייניק גערעדט, געזעסן פאַרזאָרגט, אַרויסכאַפּנדיק זיך פון צייט צו צייט מיט אַ „וואָס טוט מען?“ אייניקע טעג שפּעטער זענען געקומען זשאַנדאַרן און געזוכט מענדלען און הערשלען, וועלכע זענען גראַד נישט געווען אין שטוב. די פרוי מאַס

איז אַריינגעקומען צו מישעלן, אַ פאַרווייניגע און גערעדט וועגן דעם אומגליק וואָס האָט זיך אויף זיי אָנגערוקט.

אויך מאַקס מיט זיין פרוי זענען גלייך אַריינגעקומען מיט פאַר-זאַרגטע פּנימער. מען האָט באַשלאָסן, אַז מישעל זאָל פאַרן אין שטאַט אַריין, אויפּזוכן און וואַרענען הערשלען און מענדלען, נישט צו קומען מער אין שטעטל אַריין, בלייבן דערוויילע אין ראַאָן ביז מען וועט פאַר זיי עפעס דערלעדיקן.

ליידער אָבער האָבן, נישט די ראַאָנער קהילה און נישט די ראַאָנער יידן עפעס דאָ געקענט טאָן. זיי האָבן געקענט העלפּן מיט געלט, אָבער דאָס מאָל האָט זיך נישט געהאַנדלט אין קיין געלט-הילף. מען האָט געמוזט האָבן אַרבעטס-סערטיפיקאַטן און אָנהויבן זיך כּסדר אויסבאַ-האַלטן איז אויך נישט געווען מעגלעך.

און ס'איז ביי זיי געבוירן געוואָרן דער געדאַנק מכוּח אומקערן זיך צוריק קיין בעלגיע.

און וואָס האָבן די צוויי אַרעמע יידן געקענט טאָן עפעס אַנדערש? הערשל איז געווען אַ קוילן-גרעבער און ער האָט געטראַכט אַז אפשר וועט ער זיך צוריק איינאַרדענען ביי זיין אַרבעט. איבעריקנס, וואָס האָט ער דאָ איינצושטעלן? בעסער פרובירן צוריקפאַרן. איידער זיך אַרומ-דרייען אין פּראַנקרייך; לעבן פון קהילה-שטיצע און זיין אומלעגאַל, איינגעשטעלט אויף אַריינצופאַלן אין די הענט פון די זשאַנדאַרן. אפשר וועט ער אין בעלגיע ווידער באַקומען אַרבעט. אפשר וועט ער נאָך טרעפּן זיין ווייניג, די שטוב-זאַכן? און אפשר וועט ער נאָך טרעפּן אַ פאַר באַקאַנטע, פּריינט...?

ווען מישעל איז שפעט אין אַוונט אַהיימגעקומען פון ראַאָן, האָט ער אַלעמען געטראַפּן אים אַפּוואַרטן מיט אַ סך אומגעדולד און ער האָט זיי איבערגעגעבן הערשלס באַשלוס זיך אומצוקערן קיין בעלגיע; אַז קיין אַנדערער אויסוועג איז נישטאַ.

די פרוי מאַס האָט זיך שטאַרק פּונאַנדערגעוויינט. מען האָט געזוכט

פאר איר טרייסט־ווערטער אָבער ליידער זיי נישט געפונען און מען האָט איר געלאָזט זיך אויסוויינען. אַז זי האָט זיך אַביסל באַרואיקט, האָט זי שטיל גערעדט, ווי צו זיך אַליין:

— ניין, ניין! נישט אַזאַ אַהיימפּאַרן האָב איך מיר פאַרגעשטעלט. וואָס ווייס דען דער זינדיקער מענטש וואָס עס גרייט זיך אונטער אים? די דאָזיקע נאַכט איז קיינער כמעט נישט געשלאָפּן און באלד אין דערפרי, זענען אַלע מיטגעפּאַרן אין שטאַט אַריין, כדי זען און געזעגענען די אַפּפּאַרנדיקע און זיי באַגלייטן צו דער באַן וואָס דאַרף זיי ברענגען „אַהיים“...

מען האָט זיי פאַרזאָרגט מיט אַ באַשטימטן אַדרעס, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט אַריבערפירן מענטשן אין אַקופירטן פּראַנקרייך. פון דאָרט איז שוין געווען „לייכטער“ אַריבערצוקומען קיין בעלגיע.

דאָס געזעגענען זיך איז געווען שווער. איטלעכער כמעט האָט גע־וויינט און ווען מען איז, שפעט אין אַוונט צוריקגעקומען אין דאַרף אַריין, איז די שטימונג ביי איטלעכן געווען ווי נאָך אַ לוויה.

אין פּעראוי איז געוואָרן טרויעריק. — די משפּחה האָט זיך פאַר־קלענערט — האָט סאַבינע געזאָגט. נישט געווען מער מענדל וואָס זאָל אַ לאַך טאָן אין אומעטיקע מאַמענטן...

און די פרוי מאַס פלעגט פאַרהאַלטן ווערן אין שטאַט אויף גאַנצע טעג. געאַרבעט ביי רייכע פּראַנצויזישע יידן. געקאַכט, גערוימט און געוואָשן. און זי פלעגט אַהיימקומען אַ שווער מידע פון איר האַרעוואַניע. אייניקע טעג נאָך הערשלס און מענדלס אַפּפּאַר, איז צו אַלעמענס שטוינונג געקומען אין דאַרף אַריין אַ יידיש פאַרפּאַלק. דאָס זענען געווען שטראַסבורגער יידן וועלכע האָבן זיך אַ געוויסע צייט אויפּגעהאַלטן אין באַרדאָ און ווען די דאַרטיקע „לופט“ האָט אַנגעהויבן ווערן פאַר יידן, זייער אַ געדרוקטע זענען זיי נאָך אַ שווערער רייזע, געקומען קיין פע־ראוי, וואָרעם זיי האָבן דאָ געהאַט קרובים.

ערשט איצט האָט מען זיך דערווסט אַז אין דאַרף וווינען נאָך יידן.

יידן פון עלזאס, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין שום געמיינזאַמעס מיט די פּוילישע יידן.

הער גוסטאַוו און זיין פרוי, אַזוי האָבן געהייסן די נייע איינוווינער פון פעראוי. ער איז געווען אַ פּוילישער ייד און זי אַ שטראַסבורגערין און צוליב זיין פרוי איז אים שוין שווער געווען צו... רעדן יידיש. אים האָט געצויגן מער צו די פּוילישע יידן ווי צו די עלזאַסער און ראיז גיך געוואָרן אַן אָפטער גאַסט ביי מישעלן און זיך געוונדערט צו טרעפן ביי יידן אין שטוב אַ ראַדיאָ, וואָרעם אין אַקופירטן געביט האָבן יידן נישט געטאַרט האָבן ביי זיך קיין ראַדיאָ. גוסטאַוו איז כסדר געזעסן ביים אַפּאַראַט און געהערט די נייעסן פון „ראַדיאָ לאַנדאָן“.

און טאַקע אַ דאַנק דעם הער גוסטאַוו, האָט זיך מישעל באַקענט מיט די עלזאַסער יידן, וואָס האָבן גראַד געווינט נישט ווייט פון אים און ווען מישעל פלעגט פאַרבייגיין זייער טיר, פלעגן זיי אַרויסקומען און פרעגן:

— גיפט עס נויט, הער מישעל?

און מישעל האָט זיי גערן דערציילט די לעצטע ידיעות געהערטע אין ראַדיאָ, אין שייכות מיט די גרויסע שלאַכטן וועלכע זענען דאָן אָנגע-
גאַנגען אויפן אינזל קרעטאַ און לאַנדאָן האָט אויך איבערגעגעבן די סענסאַציאָנעלע ידיעה, אַז די גרעסטע, דייטשע קריגס-שיף „ביסמאַרק“ איז דערטרינקען געוואָרן!
אין די זעלבע טעג, האָט מישעל באַקומען אַרבעט; אומגעריכט, האָט ער דערזען אַן אַנאַנס אין אַ צייטונג און מען זוכט אַ שניידער, וועלכער זאָל אַרויסנעמען צו זיך אַהיים מיליטערי-אַרבעטן פון עפעס אַ קאַזאַרמע אין ראַאָן. דעם אַנאַנס האָט מישעל דערזען אָנונט צייט און ר'האַט באַשלאָסן גלייך אַין דערפרי, צופאַרן אויף דעם אַדרעס. אַ גאַנצע נאַכט איז ער כמעט נישט געשלאָפן, נאָר געטראַכט צי עס וועט זיך אים איינגעבן צו באַקומען די אַרבעט-קוים, אַזוי וועט ער שוין נישט דאַרפן מער זוכן קיין אַרבעט-קאַנטראַקט. אוודאַ, האָט ער זיך אויך

געשראקן פאר א שטערונג, אלס אויסלענדער, דערצו נאך, א ייד! ער האט גארנישט געקענט איינשלאפן און זיך געוואלגערט אויפן געלעגער, און געהאט דעם איינדרוק אז ס'איז די לענגסטע נאכט פון אלע אנדערע. ערשט פארטאג איז ער איינגעשלאפן, אבער זיך גלייך אויפגעכאפט מיט א געשריי און געבליבן ליגן א מידער אויף זיין געלעגער און נאכגע-קלערט וועגן דעם אויסטערלישן חלום וועלכן ער האט נאר וואס געהאט. ס'האט זיך אים געחלומט ווי ער וואנדערט ארום אין גרויסע צי-מערן, פול מיט זשאנדארן און מען שיקט אים פון איין צימער אין א אנדערן, פון איין זאל אין אנדערן, ביז ער איז אריינגעקומען אין א גאר גרויסן זאל, ווו אויבן-אן איז געשטאנען א געוואלטיק הויכער מאן מיט לאנגע בלאנדע, ווילד-צעשויבערטע האר, וואס האבן פארשטעלט זיין פנים און די אויגן, דער הויכער מאן האט אנגעפירט מיט א גרע-סערער צאל זעלנער און זיי באפוילן זיך אויסטאן, זיך אנטאן און ווידער זיך אויסטאן און אויף דא ניי זיך אנטאן און אין מיטן קאמאנדעווען מיט די סאלדאטן, האט ער זיך גלייכגעמאכט זיינע צעשויבערטע האר און ס'האט זיך דערזען אן אויג, א שרעקלעך גרויס אויג וואס איז געווארן אלץ גרעסער און גרעסער, געקוקט אויף מישעלן און אים ווי היפנא-טיזירט און מיטאמאל האט ער אויך דערזען א לאנגע האנט וואס האט אנגעוויזן אויף אים און דערהערט א געשריי "אט איז ער" און אלע זעלנער, האלב-אויסגעטאענע האבן זיך א לאז געטאן צו מישעלן, אראפ-געריסן פון אים די קליידער און א האלב נאקעטן, ארויסגעווארפן אויף דער גאס... ר'האט זיך אויפגעוועקט פון שלאף און א באגאסענער פון א שווייס, געבליבן ליגן אומבאוועגלעך און געקלערט:

— אפשר גישט פארן אין דער קאזארמע? ...

ס'איז שוין געווען נאענט צו זיבן א זיגער, די זארג זיינע, צו קענען רעגולירן זיין סיטואציע, צו קענען באווייזן אז ער איז ביי עפעס בא-שעפטיקט, האט אים געצווינגען זיך אויפצוהויבן, ער האט זיך שנעל אנגעטאן און שטיל אוועק פון שטוב, אוועקלאזנדיק זיך אין שטאט אריין מיט א גרויס אומחשק און שווער הארץ און... אויך מיט א געוויסער האפע-

נונג, אויף צו באַקומען די אַרבעט. ער וועט זי אַקצעפטירן פאַר יעדן סאַרט פרייז, כדי אַרויסצורייסן אַביסל רעכט אויף צו לעבן...

אום עלף אַ זייגער פאַרמיטאַג, איז ער שוין צוריק אַהיימגעפאַרן אַ באַרואיקטער און אַ מונטערער, וואָרעם אויף זיין וועלאַסיפעד האָט ער געפירט אַ גרויסן פאַק מיליטער-מלבושים מיט רויטע און גאַל-דענע גאַלאַנען, וועלכע מען האָט געדאַרפן איבעראַרבעטן לויט דער נייער מיליטער-מאַדע. אַנקומענדיק קיין פּעראוי, האָט ער זיך אָפּגע-שטעלט ביים הויז פון די זשאַנדאַרן, אַראָפּ פון וועלאַסיפעד און זיך כלומרשט אָפּגעווישט דעם שווייס פון שטערן... זיין כוונה איז אַבער געווען אַז זיי זאָלן זען, וואָס פאַראַ «סחורה» ער פירט אויף זיין וועלאַ-סיפעד, פאַר וועמען ער אַרבעט און ווי «נוצלעך» ער איז אין פּראַנקרייך...

דערזעענדיק אים אַנקומען מיטן פאַק מיליטערישע קליידער, האָט סאַבינע אפילו נישט געפרעגט ווי אַזוי ס'האָט זיך אים איינגעגעבן די אַרבעט צו באַקומען, נאָר פאַר פרייד גענומען טאַנצן מיט די קינדער אירע. ס'האָט אויפגעשיינט אַ האַפענונג פון אַריבערקומען דאָס נייע געזעץ וועגן אַרבעטס-קאָנטראַקטן, וואָס האָט זיי די לעצטע צייט אַזוי באַאומראַיקט.

מען האָט אַוועקגעשטעלט די ניי-מאַשינען ביים פענסטער פון דער גרויסער שטוב און זיך גענומען פלייסיק צו דער אַרבעט.

פאַרנאַכט ווען גוסטאַוו איז אַריינגעקומען און געטראָפן מישעלן און זיין פרוי ביי דער אַרבעט, האָט ער באַגריסנדיק זיך, זיי פאַרויכערט, אַז אין די היינטיקע טעג, אויב ס'גיט זיך אימעצן איין צו אַרבעטן פאַר דער «אינטענדאַטור», איז עס דאָס זעלבע ווי אַרבעטן פאַר דער רעגירונג. ס'איז ווי מען וואַלט פאַרנומען אַ רעגירונגס-פאַסטן און זיי מעגן שוין איצט זיין פולשטענדיק רואיק...

13

א געוויסן אונט איז גוסטאוו האַסטיק אַריינגעקומען צו מישעלן
און איידער ער האָט נאָך פאַרמאַכט די טיר הינטער זיך, האָט ער אין
אין אַטעם אַ פּרעג געטאָן:

— האָט איר געהערט די לעצטע נייעס?

— ניין, וואָס האָט איר געהערט? — פּרעגט מישעל.

— זעסט! — רופט זיך אַפּ גוסטאָוו — מענטשן האָבן ביי זיך
אין שטוב אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט און פּרעגן מיך צי איך האָב עפּעס יאָ
געהערט...

— ציט נישט אַרויס די נשמה, זאָגט שוין די נייעס!

— אויב ס'זאָל זיין אמת, דאָס וואָס כ'האָב געהערט — רופט זיך
אַפּ גוסטאָוו — קענט איר זיך דערלויבן אַוועקלייגן די אַרבעט און הערן
די נייעס.

— איז לאַמיר שוין אַמאָל וויסן די נייעס — בעט זיך ביי אים
מישעל.

— ס'איז דוכט זיך אויסגעבראַכן אַ מלחמה צווישן דייטשלאַנד און
רוסלאַנד!

— וואָס האָט איר געזאָגט? — איז מישעל אויפגעשפרונגען — אַ
מלחמה צווישן רוסלאַנד און דייטשלאַנד? אַזוי האָט איר געהערט?

מישעל איז האַסטיק צו צום פענסטער. עס געגעבן אַ מאַך צו און
גלייך געעפנט דעם ראַדיאָ־אַפּאַראַט כדי פּרובירן הערן „ראַדיאָ־לאַנדאָן“
און אין דער איינגעשטעלטער שטילקייט, האָט אַפּגעקלינגען די שטימע
פון ספיקער וועלכער האָט געהאַלטן אין מיטן פון איבערגעבן די נייעסן

און מען האָט נישט געקענט קלאָר ווערן אין וואָס ס'האָנדלט זיך. ערשט ביים סוף פון די נייעסן, ווען די שטימע האָט ווידעראַמאָל איבערגע-
חזרט די וויכטיקסטע געשעענישן פון טאָג. — ס'איז טאָקע געווען דער
22־טער יוני 1941, — האָבן זיי דייטלעך, אים געהערט איבערחזרן אַז
„היינט פאַרטאָג, איז די דייטשע אַרמיי באַפאַלן ראַטן־פאַרבאַנד און אַז
ביידע לענדער געפינען זיך איצט אין מלחמה צושטאַנד“.

מישעל איז נישט געווען מער בכוח צו הערן דעם ראַדיאָ. ס'האָט
אים געמישט אין קאַפּ. ר'איז צוזאַמען מיט גוסטאַוון שנעל אַריין אין
צימער וווּ ס'האָט זיך געפונען זיין פרוי און ווי משוגע, געשריגן
מיט פרייד:

— סאַבינע, מיר זענען געראַטעוועט! די וואָס האָבן אונדז פאַר-
משפט אויף אומצוקומען, האָבן איצט אויף זיך גופא אַרויסגעטראַגן אַ
טויט־אורטייל! — ער האָט אַ כאַפּ געטאָן אַ פעקל מיליטערישע מלבו-
שים מיט גאַלדענע גאַלאַנען און עס אַ שליידער געטאָן צו דער ערד.
דערנאָך אַ שליידער געטאָן אַ צווייטן פאַקעט צו דער ערד. דאָס זענען
געווען די מלבושים וועלכע, גאַרנישט לאַנג צוריק, איז דאָס באַקומען
זיי צו דער אַרבעט, געווען פאַר אים אַ גאַנץ גליק.

— מיר האָבן זיי שוין איצט אין דער ערד — האָט ער געשריגן
און מערערע מאָל איבערגעחזרט.

סאַבינע האָט אַ שמייכלדיקע געקוקט אויף איר צעווילדעטן מאַן און
אים געפרעגט:

— ביסטו טאָקע ביי די קלאָרע געדאַנקען?

— איז דען נישטאָ פון וואָס משוגע צו ווערן? דו קענסט דיר פאַר-
שטעלן די באַדייטונג פון דעם געשעענעם? רוסלאַנד אין קריג מיט
דייטשלאַנד! פאַרשטייסט וואָס דאָס מיינט? רוסלאַנד אין קריג מיט
דייטשלאַנד!

— אָבער די מלחמה האָט זיך דאָך נאָר וואָס אַנגעהויבן. וואָרט אַז

אביסל. שלידער נאך נישט די ארבעט אויף דער ערד. וועסט נאך האָבן, מיין איך, לאַנג צו וואַרטן אויף קענען זיך פרייען.

— אַנגעהויבן זאָגסטו? און דאָס איז דיר ווייניק? דאָס איז דאָך אַנהויב פון זייער שוואַרצן סוף!

אינגאַנצן אַ צערודערטער איז מישעל צו צום שענקל, אַרויסגע-
נומען אַ פלעשל שנאַפּס און אַנגיסנדיק גלעזלעך, זיך געווענדעט צו
גוסטאַון:

— לאַמיר טרינקען פאַרן זיג פון רוסלאַנד און פאַר דער פאַר-
ניכטונג פון דעם שרעקלעכסטן בייז, וואָס אַזעלכעס האָט נאָך קיינמאַל
אויף דער וועלט נישט עקזיסטירט.

געוואַלטיק באַוירקט פון דער דאָזיקער נייעס, פון דער ידיעה וועגן
דער פריש אויסגעבראַכענער מלחמה, האָט מישעל, טרינקנדיק זיין גלעזל,
ווייטער גערעדט:

— כּוועל איך זאָגן, גוסטאַוו, אַז כּיבין גאַרנישט פּעאיק צו פאַר-
שטיין און כּישטוין איבער דעם פאַראַדאָקס וואָס מיר טרינקען צוליב
אַ פריש-אויסגעבראַכענער מלחמה. ווי מאַדנע די אומשטענדן קענען
ענדערן די פרידלעכסטע מענטשן, אַז זיי זאָלן זיך פרייען מיט אַזאַ
בלוט-פאַרגיסונג וואָס הויבט זיך איצט אַן. כּ'געדענק, אַז כּ'האַב אַמאַל
אַין דער יוגנט, שיעור נישט פאַרלוירן מיין לעבן, דעמאָנסטרירנדיק אין
די סאַמע ערשטע רייען, שרייענדיק „אַ מלחמה דער מלחמה!“ אין האַרצן
בין איך פאַרבליבן דער זעלבער פאַציפיסט און כּוועל כּסדר שרייען „אַ
מלחמה דער מלחמה“, אָבער איצט, געפינענדיק זיך אין באַדינגונגען,
ווען טייַוולאַנים אין מענטשן-געשטאַלט, האָבן זיך פאַרמאַסטן אונדז
אויסצוראַטן, אַפלאַדיר איך אין האַרצן, דעם מלחמה-אויסברוך און איך
בעט פאַרן זיג פון דער רויטער אַרמיי און כּ'טרינק פאַרן נצחון איבער
די נאַציס.

: און ביים אַנפילן נאָך אַמאַל די גלעזלעך האָט סאַבינע זיך אַריינגע-
מישט און זיך געבעטן ביי מישעלן:

— וועסט האָבן גענוג אויף היינט. ס'איז צייט זיך לייגן שלאָפן.
מאָרגן וועלן מיר הערן די ווייטערדיקע ידיעות און אויב זיי וועלן זיין
גוטע וועלן אַלע טרינקען, איך אויך!

— וואָס? שלאָפן זאָגסטו? ווי קען מען זיך לייגן שלאָפן בעת
אַזעלכע געשעענישן? איך וועל נישט אַוועקגיין פון ראַדיאָ און וועל
פרובירן הערן ווייטערדיקע ידיעות. אַ גאַנצע נאַכט וועל איך דאָ
בלייבן! — האָט מישעל אַ צערודערטער, זיך געטראָגן איבערן צימער
— כּווייל כאַטש הערן איין ידיעה וועגן עפעס אַ זיג איבער די דייטשן!

— כּ'גלויב נישט אַז ס'זאָלן שוין זיין נייעסן וועגן נצחונות — האָט
גוסטאַוו זיך אָפּגערופּן — מאָרגן פרי, וועל איך ביי אייך זיין, כדי הערן
די אינפאָרמאַציעס און לאַמיר האָפּן אַז זיי וועלן זיין גוטע.

און ווען מישעל און זיין פרוי זענען אַרויף אין זייער שלאָף-צימער,
איז געשען דאָס פאַרקערטע: מישעל איז נאָכן אויסגעטרינקענעם בראַמפּן,
גלייך איינגעשלאָפּן, דאַקעגן זיין פרוי איז לאַנג געלעגן אויף איר געלע-
גער, נאָכגעטראַכט וועגן דעם געשעענעם און געזוכט צו פאַרשטיין די
פרייד פון איר מאַן; אַ קריג איז אויסגעבראַכן און ער פריידט זיך...
און אפשר איז ער גערעכט? — האָט זי ביי זיך געפרעגט.

זונטיק פרי זענען געקומען געסט פון שטאָט כדי צו געניסן פון
דער דאָרפישער לופט, פאַרברענגען אַביסל מיט די דאָרפישע יידן און
אויך כדי זיך צו טיילן מיט די געדאַנקען און מיינונגען וועגן דער אַנגיי-
ענדיקער מלחמה.

ס'זענען געקומען מערערע באַקאַנטע און אויך מישעלס פריינט אַל-
טער מיט זיין פרוי וועלכע זענען פאַרבליבן ביי אים אויף מיטאַג און
קלאָר אַז די הויפט-טעמע פון זייערע שמועסן און דיסקוסיעס זענען גע-
ווען די אַנגייענדיקע מלחמה-געשעענישן צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד.
די ראַאַנער פונקט ווי די יידן פון דאָרף, זענען געווען פול מיט
שפּאַנונג צוליב דער ווענדונג וועלכע די מלחמה האָט אַנגענומען פאַר
די סך-הכל צוויי טעג, אַז דייטשלאַנד איז באַפאַלן רוסלאַנד. מען האָט

געפילט אז ס'האט זיך אנגעהויבן א צוזאמענשטויס וואס ענדערט פול-שטענדיק דעם גאנג פון די געשעענישן און וועלכע וועלן דעציידירן דעם גורל פון היטלערן און זיין גרויס-רייך; אדער ער וועט חלילה טאקע באזיגן דעם רוסישן קאלאס, א זאך אין וואס קיינער פון די צונויפגע-קומענע יידן ביי מישעלן אין שטוב האבן נישט געגלויבט; אדער ער וועט האבן א וויסטע מפלה, אין וואס קיינער פון זיי האט נישט געצווייפלט און ס'וועט א סוף נעמען צום דראַענדיקן געפאָר וואס דער היטלעריזם האט מיט זיך פאָרגעשטעלט קודם כל פאָר אונדז יידן.

און דאָך, טראָץ די גרויסע האַפענונגען אויף גאולה, וועלכע די אַנגעהויבענע מלחמה מיט רוסלאַנד האַט אויפגעוועקט אין די יידישע הערצער, האַט מען פון עולם, וועלכער האַט זיך צונויפגענומען ביי מישעלן אין שטוב, ביי אַ גלעזל ווישניק, אויך אויסגעדריקט ספקות'ן מכוח דער אויפריכטיקייט פון די מלחמה-פאָרטנערן; מען האַט געדענקט, אַז ערב דעם מינענער אָפּמאַך, האַט רוסלאַנד, פון איר זייט דערקלערט אַז דער ראַטן-פאָרבאַנד איז גרייט צו קעמפן און פאָרטיידיקן טשעכאַ-סלאַוואַקיי און מען האַט איר הילף אָפּגעוואָרפן און אויסגעליפערט דאָס סודעטן-לאַנד און דערנאָך, גאַנץ טשעכאַסלאַוואַקיי צו היטלערן. מען איז געווען פיל מיט אומצוטרוי צו דער געשיכטע פון רודאָלף העס'נס אַראַפּ-לאַזן זיך אין ענגלאַנד. צי באַהאַלט זיך דאָ נישט עפעס אַ מיאוסע שפּיל? אונטערהאַנדלונגען צווישן ענגלאַנד און דייטשלאַנד אויפן חשבון פון רוסלאַנד? אַז עס קען אַמאָל אַרויסשפּרינגען אַ שלום צווישן די צוויי לענדער און מיר יידן פון פראַנקרייך און פון גאַנץ איראָפּע זאָלן בלייבן אַזוי ווי ביז איצט, אויסגעליפערט צו די נאַצישע כוליאַנעס?

אייניקע אַנוועזנדיקע ביי מישעלן, האַבן אויסגעדרוקט זייער זאָרג און מורא פאָר אַזאָ ווענדונג, וואָרעם אין דער פּאָליטיק, ווי מיר זעען עס כסדר, רעכנט מען זיך מיט גאַרנישט און אוודאי נישט און אַמוויי-ניקסטנס מיטן גורל פון יידן.

ס'האט זיך געפונען איינער, וואָס האַט פעסט געגלויבט אַז דאָס אַראַפּלאַזן זיך פון רודאָלף העס אין ענגלאַנד איז אַ זיכערע פרובע צו

דערגרייכן אַ שלום צווישן ענגלאַנד און דייטשלאַנד, דאָס הייסט, אַ שרייט פון דער קאָפיטאַליסטישער וועלט וועלכע האָט מורא פאַר רוסלאַנד, פאַרן סאָויעטישן נצחון און זיי באַשטייען בעסער אויף אַדורכקומען מיט די נאַציס, וואָרעם אַנדערש קען מען נישט פאַרשטיין היטלערס אָנפאַל אויף רוסלאַנד, סיידן ער איז באמת אַראָפּ פון זינען.

מען האָט אויך אַרומגערעדט טשערטשילס פליען קיין מאַסקווע; אַז דער דאָזיקער שרייט איז אַ באַשטימטע טרייסט און אָנווייזונג, אַז עס האַלט נישט ביי קיין שלום צווישן ענגלאַנד און דייטשלאַנד.

די שמועסן וועגן די געשעענישן האָבן מאַמענטנווייז געהויבן די שטימונג ביי די פאַר יידן, וועלכע האָבן אין יעדן שרייט פון די אָנפירנ-דיקע פּאָליטיקער געפונען אַ שיין פאַר אַן אַנקומענדיקער הילף און באַלד, ביים באַהאַנדלען אַנדערע מאַמענטן פון די געשעענישן איז די שטימונג צוריק אַראָפּגעזינקען צו אַן אומרואיקייט פאַר זייער מאַרגן.

אַמשטאַרקסטן האָט זיך אין די שמועסן געהיצט מישעל, וועלכער איז געווען פול מיט אַפטימיזם און נישט געצווייפלט, אַז עס דערנענ-טערט זיך היטלערס סוף, וואָרעם ער איז אַריינגעקראַכן אין אַ זומפּ פון וועלכער ער וועט שוין דאָס מאַל נישט אַרויס קיין לעבעדיקער:

— ס'בלייבט אונדז איבער נאָר איין זאַך, צו וואַרטן... — האָט ער מיט אַ זיכערקייט אין זיין שטים, רעזאָנירט.

און מען האָט געוואַרט...

14

ס'זענען פארביי טעג און וואָכן.

מישעל האָט ווייטער געפירט אויף זיין וועלאַסיפעד די מיליטערישע קליידער מיט רויטע און גאלדענע גאלאָנען. פון רוסישן פראָנט זענען כסדר געקומען שלעכטע און אַלץ מער באַאומראַיקנדיקע נייעסן; די דייטשע אַרמייען מאַרשירן כסדר פאַרויס. זיי האָבן שוין באַלד פאַרנומען גאַנץ אוקראַינע. די רוסישע אַרמייען ציען זיך אומאויפהערלעך צוריק און ליידן גרויסע פאַרלוסטן. מישעל מיט גוסטאַוון, די איינציקע יידישע ראַדיאָ־הערער און פּעראַוי זענען יעדע שעה געשטאַנען ביים אַפּאַראַט כדי הערן וואָס עס אינפאַרמירט לאַנדאָן און יעדעס מאָל, זענען זיי אוועק פון דעם קעסטל מיט פאַרזאָרגטע פּנימער. זיך קעגנזייטיק אַנגע־קוקט, נישט קענענדיק פאַרשטיין וואָס דאָ געשעט.

— ניין, ניין! — האָט מישעל כסדר אַרויסגערעדט מער צו זיך ווי צו גוסטאַוון — נישט אויף אַזעלכעס האָט מען זיך געריכט. נישט אויף אַזעלכע נייעסן האָט מען געוואַרט!

גוסטאַו האָט צוגעשאַקלט מיטן קאַפּ, ער האָט נישט געהאַט וואָס צוצוגעבן צו מישעלס רייד, וואָרעם ר'איז אויך געווען פאַרזאָרגט און פול מיט אומרו.

אין דער זעלבער צייט, זענען פון פאַריז אַנגעקומען ביטערע גרוסן צו פריינט און קרובים וועלכע האָבן זיך געפונען אין דעם אַזוי גערור־פענעם „פרייען געביט“, מכוח דעם אַז יעדן טאַג כמעט, קומען פאַר אַרעסטן פון יידן; אַז גאַנצע קוואַרטאַלן באַוויינט דורך אַ סך פון אונדזערע ברידער ווערן אַפגעשלאָסן און אַז די פאַרהאַלטענע יידן ווערן אינטערנירט אין פאַרשידענע לאַגערן און וואָס עס האָט ספּעציעל גע־

מאָכט אויפציטערן יעדעס יידישע האַרץ, איז געווען דער נאָמען פון אַ לאַגער אין שטעטל דראַנסי, ביי פאַריז, וואָס זאָל האָבן געווען אַ גיהנום פאַר די דאָרט אינטערנירטע.

— ניין, ניין! ס'איז נישט גוט, — האָט מישעל גערעדט צו זיך אַליין, אַרומשפּאַנענדיק אַהין און צוריק איבערן צימער.

— פּאַלג מיך, מישעל — האָט זיין פּרוי זיך צו אים אָפּגערוּפּן — הער אויף צו פיל אַריינצוטראַכטן אין דעם אַלעם. אַזוי צי אַנדערש קענסטו דאָך גאַרנישט ענדערן. פּרוביר גלייכער זיך פאַרנעמען מיט עפעס אַנדערש, דו זעסט זייער שלעכט אויס.

מישעל האָט זיך פּלוצים אָפּגעשטעלט, לאַנג געקוקט אויף זיין פּרוי און מיט אַ שטאַרקן זיפּף, זיך אָפּגערוּפּן:

— כ'זאָל אויפהערן אַריינטראַכטן אין דעם וואָס עס געשעט מיט אונדז יידן? ס'איז דאָך אַ פּראַגע פון לעבן און טויט און אַ חוץ אַלעם, צו וואָס אַ שטייגער קען איך מיך בכלל נעמען?

— יאָ, ס'איז טאַקע נישט פשוט, דאָ אויפן דאָרף און דערצו נאָך אין די באַדינגונגען איז וועלכע מיר יידן געפינען זיך דאָ. דאָך, פאַרנעם דיך אַביסל מער מיט די קינדער; שפּאַציר מיט זיי עפטער. ס'וועט דיר אויך גוט מאַכן. בעסער ווי דאָס ליגן ביים ראַדיאָ גאַנצע טעג און נעכט, פון וואַנען דו וואַלסט מיט געוואַלד פּרובירט אַרויסשלעפּן דעם נצחון, כ'בין שוין באַלד אייפּערזיכטיק אויפן ראַדיאָ...

— כ'קען מיר נישט העלפּן. אַז ס'קומט די צייט פון הערן ידיעות, קען איך נישט רוען. כ'ווייס? אפשר, אפשר פאַרט עפעס, אַ גוטע ידיעה. אפשר איז עפעס געשען, מען זאָגט אַז די רוסן לאָזן עקסטערע אַריין די דייטשן טיף אין לאַנד, כדי זיי דאָרט פאַרשאַפּן די ריכטיקע מפּלה. זיי דאָרט דערלאַנגען אַ טויט־קלאַפּ און כ'וויל הערן און הערן און כ'האַף אויף דער ידיעה וועגן דער דייטשער מפּלה.

אויף צו מאַרגנס נאָך דעם שמועס צווישן מאַן און ווייב, האָבן זיי באַקומען אַ קאַרטל פון סאַבינעס שוועסטער און שוואַגער פון פאַריז.

דאָס קאַרטל, געשריבן אין פראַנצויזיש איז באַשטאַנען פון קורצע, אַבער פיל זאָגנדיקע שורות און האָט זיי אינפאַרמירט אַז „יצחק איז נישט געזונט. ער נויטיקט זיך אין בעסערע לופט און וויל קומען צו אייך, אויב די לופט ביי אייך איז בעסער. ענטפערט גיך“.

אַזאַ לאַקאַנישן כאַראַקטער האָבן אין יענע טעג פון געפאַר, גע- טראָגן אַ סך יידישע בריוולעך וועלכע זענען געשיקט געוואָרן פון אַקור- פירטן אינעם נישט אַקופירטן געביט. דאָס האָט פשוט געמיינט, אַז די לאַגע איז געפערלעך און אַז דער שוואַגער יצחק דאַרף אַוועק פון באַזעצטן געביט, אין דער „פרייער זאַנע“ וווּ עס דראַט דערוויילע נישט קיין געפאַר אינטערנירט צו ווערן.

פונעם קאַרטל האָט עס געהייסן, אַז דערוויילע האַנדלט זיך עס אין קומען נאָר פון שוואַגער אַליין.

איבערלייענענדיק די פאַר פראַנצויזישע שורות, האָט זיך מישעל ביטער צולאַכט:

— ענדלעך האָבן דיין שוועסטער און שוואַגער אָנגעהויבן פאַר- שטיין אַז זיי דאַרפן איעברלאָזן פאַריז „ווי מען מאַכט אַ לעבן“... און „ווי מען פאַרדינט געלט“... און זיי זענען גרייט צו קומען אַהער וווּ מיר האַלטן זיך אויף, אין דעם „לאַך“, פון וועלכן דיין שוועסטער האָט אין אירע בריוו כסדר געלאַכט.

— ס'איז איצט נישט דערמאָמענט צו איראַניזירן אויף איר חשבון!
— האָט סאַבינע זיך אָפּגערופן. כ'האַב צו איר גאַרנישט. נאָר קוים האָבן זיי זיך דעצידירט אויף דעם שרייט, מוז דאַרט די לאַגע זיין גאַר- נישט פריילעך!

— איז וואָס מיינסטו דאַרף מען טאָן?

— מען דאַרף שרייבן אַז זיי זאָלן קומען!

אין זעלבן אַוונט האָט מישעל אָנגעשריבן דעם נויטיקן ענטפער. ער האָט אויך געשריבן צו זיינס אַ שוועסטער וואָס האָט געוויינט אין אַ פראַווינג-שטעטל און אָנגעפרעגט איר מכוח דעם „ווי די לופט „זעט“ דאַרט אויס?“

זיך אַ סך באַצאָלן און זיי האָבן נישט געהאַט קיין מעגלעכקייטן אויף אונטערצונעמען די רייזע צוזאַמען. איז ער געקומען אליין, ווייל שוין אַ לענגערע צייט אַז ער איז נישט געשלאָפֿן ביי זיך אין דער היים. אָבער זי קען נאָך בלייבן דאָרט אַ געוויסע צייט. עס דראָט איר נישט קיין שום געפאַר...

— נאָך די גוטע געשעפטן וואָס איר האָט געמאַכט אין פאַריו, האָט איר נישט געהאַט קיין געלט אויף קענען קומען צוזאַמען?...

• — איך האָב נישט געמאַכט קיין געשעפטן — האָט זיך דער שוואַגער פאַרענטפערט — איך האָב געאַרבעט ווי אַלעמאַל. אָבער ווען דו וואָלסט געווען אין פאַריו, וואָלסטו פאַרדינט אַ סך געלט.

— און וואָס וואָלט איך געטאָן מיט דעם „אַ סך געלט“? כוואָלט אָפגעקויפט דעם מלאַך המות?...

— מלאַך המות? — זאָגט נאָך דער שוואַגער — ס'איז נאָך נישט אַזוי שרעקלעך.

— וואָס הייסט? דו קומסט פון אַזאַ גיהנום און צווייפלט נאָך? גלויבסט נאָך אַלץ נישט, אַז זיי האָבן אונדז פאַרמשפּט אויף אומקום?

— יא, מען נעמט אין לאַגערן אַריין, אָבער מען דערהרגעט דאָך נישט.

— און פאַרוואָס האָט מען דערשאָסן אַכט און פערציק אומשולדיקע יידן? האָבן זיי זיך מיט עפעס וואָס פאַרזינדיקט? זענען זיי געווען שולדיק אין עפעס אָדער נישט? דו ווייסט גאַרנישט וועגן זייער פראַ-גראַם, וועלכן זיי האָבן ספּעציעל פאַר אונדז געשאַפֿן? איר ווייסט נאָך גאַרנישט וואָס עס מיינט „די ענדגילטיקע לייזונג“? איר האָט נאָך דאָרט, אין פאַריו, צוטרוי צו די באַנדיטן? מיר דאָ, געפינען זיך אויף אַ קליין אינזעלע אין דער מיט פון אַ צעשטורעמטן ים; מען רופט דאָס אינזעלע „פרייער געביט“... און אויך דאָ זענען מיר באַדראָט יעדע מינוט מיטגערסן צו ווערן פון די צעשטורעמטע כוואָליעס און דאָרט, גלויבט איר נאָך אַלץ אַז דער שטורם וועט פאַרביי... מען נעמט טאַקע אין לאַגערן אַריין און מער גאַרנישט?

— מישעל — האָט זיך זיין פרוי אַרײַנגעמישט אין שמועס — הער אויף דיסקוטירן. דער עיקר איז דאָס, וואָס ער איז דאָ און מיר דאַרפן זען אים צו לעגאַליזירן.

און נאָכן אַוונט-ברויט, ווען ס'פלעגן זיך צונויפקומען ביי מישעלן פריינט און באַקאַנטע, האָט מישעלס שוואַגער יצחק זיך געטיילט מיט זיינע זכרונות מכוּח דעם וואָס ס'האָט זיך אָפּגעטאָן אין פאַריז, בעת מען האָט אָפּגעשלאָסן גאַנצע קוואַרטאַלן, אַלע אַרויסגענג פון די מערצ-סטאַציעס און מיט מאַשין-געווער אין די הענט, אויסגעשטרעקטע צו יעדן אַרויסקומער פון אונטן, געפאַדערט די דאָקומענטן כדי צו זען צי ס'איז נישט קיין ייד און ביי וועמען מען האָט דערזען דאָס רויטע סטעמפעלע „ייד“, דער איז גלייך פאַרהאַלטן געוואָרן און פאַרשיקט אין די לאַגערן פון פּיטווייע און באָן לאַ ראַלאַנד און אַ סך אויך אינעם שרעקלעכן לאַגער דראַנסי, ביי פאַריז.

יצחק האָט אויך דערציילט וועגן דעם ווי אַזוי יידן האָבן ווי ווייט מעגלעך, אויסגעמיטן צו גיין אין גאַס אַדער זיך צו באַנוצן מיט דער מעטראָ. ער האָט אויך דערציילט, ווי אַזוי ס'איז פאַרגעקומען דאָס ערשטע אינטערבירן פון פאַריזער יידן: מען האָט צוגעשיקט צו טויזנט-טער יידן צעטלעך, זיי זאָלן זיך צושטעלן כלומרשט אויף אַ קאַנטראַלע פון זייערע דאָקומענטן. אין די צוגעשיקטע צעטלעך איז געווען אַנגע-מערקט אַז יעדער זאָל קומען מיט אַ קרוב אַדער אַ פריינט. מען האָט נישט פאַרשטאַנען פאַרוואָס עפעס זאָל מען קומען אין דער באַגלייטונג פון נאָך אימעצן? און אַז די וועלכע זענען געקומען אויף דער כלומרש-טער קאַנטראַלע פון די דאָקומענטן, זענען שוין מער נישט אַהיימגעקומען און די באַגלייטער זייערע, האָט מען געהייסן ברענגען פאַר די פאַר-האַלטענע, וועש און קאַלדרעס... ליידער האָבן זיך אויף די איינלאַדונגען צוגעשטעלט טויזנטער יידן. אוודאי האָבן זיך אויך אַ סך יידן נישט צוגעשטעלט. אויך איך — האָט דער שוואַגער פאַרגעזעצט — האָבן אויך באַקומען אַזאַ צעטל און מיך נישט צוגעשטעלט. די אַלע וועלכע האָבן זיך נישט צוגעשטעלט איז מען געקומען זוכן ביינאַכט. אַבער קיינער פון

15

אויף צומאַרגנס אינדערפרי, ווען איטלעכער איז נאָך געשלאַפן, האָט מישעל דערהערט שטאַרק קלאָפן אין דער טיר. ער קוקט אַראָפּ דורכן פענצטער און זעט צוויי יונגע מענער אָנגעטאַן אין מאַנטלען און היטן, שטייען פאַר זיין טיר. ער קערט זיך אום צו זיין פרוי, זאָגנדיק איר שטיל:

— עס דוכט זיך מיר, אַז פאַליציי־אַגענטן קלאָפן אין אונדזער טיר. ער איז אויף דער גיך אַראָפּ עפענען און געטראַכט: „זענען עס נישט אַמאָל אַגענטן וועלכע האָבן נאַכגעשפירט דעם שוואַגער?“ מיט אַ שרעק־געפיל אין האַרצן האָט ער געעפנט די טיר. די צוויי פאַרשווינען זענען האַסטיק אַריבער די שוועל, אָבער שטיין געבליבן ביי דער טיר און געקוקט אויף מישעל, וועלכער האָט זיי אויך באַטראַכט שווייגנדיק, און צו זיין גרויסער שטוינונג, האָט איינער פון זיי זיך אָפגערופן צו אים אויף ריין יידיש:

— איר דערקענט מיך נישט?

דערהערנדיק פון זיי אַ יידיש וואָרט, האָט מישעל דערפילט אַ גרויסע פאַרלייכטערונג און מיט אַ שמייכל וואָס האָט זיך באַוווּזן אויף זיין פנים, האָט ער איינגעקוקט זיך גוט אין פנים פון דעם מענטשן, און מיט פרייד זיך אָנגערופן:

— איר זענט מיר טאַקע אַביסל באַקאַנט, נאָר כ'דערמאַן מיך נישט פון וואַנען.

— איך בין אייער קווינקע עדווינ'ס מאַן.

— איי, איי, עדווינ'ס מאַן! כ'האַב איך באמת נישט דערקענט. איז

שטייט זשע נישט ביי דער טיר, קומט ווייטער. מיר זענען היינט אביסל פארשלאָפן. נעכטן האָבן מיר באַקומען אַ גאַסט פון פאַריז, מיינער אַ שוואַגער, איז מען זיך פאַרזעסן און געשמועסט ביז שפעט אין דער נאַכט.

בעת מישעל איז אַראָפּ עפענען די טיר, האָט זיין פרוי געכאַפּט אויף זיך עפעס אַ קלייד, און בלייבנדיק אין דער הויך, האָט זי זיך איינגעהערט אין שמועס מיט די אַריינגעקומענע. דערהערנדיק ווער עס איז איינער פון די באַזוכער, איז זי גלייך צו זיי אַראָפּ.

— דאָס איז עדוויןס מאַן פון פאַריז — האָט מישעל איר פאַרגע-
שטעלט דעם עלטערן פון די אַריינגעקומענע — דערקענסט אים?

— אוודאי דערקען איך אייך און ווער איז אייער באַגלייטער?

— דאָס איז מיין ברודער.

— און וווּ איז עדווין מיטן קינד?

— אין ניס.

— כ'מוז אייך זאָגן — רופט זיך צו אים אָן מישעל — כ'האַב שטאַרק איבערגעקלערט וועגן אייך. שוין אַ לענגערע צייט ווי כ'האַב געשריבן צום פעטער, מיך אָנגעפרעגט אויף אייך, אויף עדווין און אויפן קינד, אָבער כ'האַב נישט באַקומען קיין ענטפער.

— נו, האָט איר איצט דעם ענטפער — שמייכלט דער גאַסט.

שפעטער, ביים מיטאָג, ווען ביים טיש זענען געזעסן די געסט פון פאַריז, האָט דער קוזין וואָס האָט געהייסן אַנרי דערציילט, אַז אין פאַריז קומט פאַר אַ פולשטענדיקע לייזונג פון דער יידן־פראַגע; ער האָט דער־ציילט ווי אַזוי זיי זענען אַנטלאָפן פון דאָרט און פאַרהאַלטן געוואָרן ביי דער דעמאָקראַטיאַנס־ליניע דורך דייטשע וואַכן און אָפגעפירט געוואָרן אין אַ קאַמענדאַטור, וווּ מען האָט זיי אַ לענגערע צייט אויסגעפאַרשט און דערנאָך אָפגעלאָזט.

מישעל האָט געקוקט אויף די געסט, געשטוינט צו הערן דאָס דער־ציילטע און ביי די לעצטע ווערטער פון זיין קוזין אַנרי, האָט ער זיך אָפגערופן:

ידיעות און זיך דערוווסט אַז מען וואָרט אויפן קומען פון קרובים, זענען זיי מקנא געווען די מישעלס און צוגעגעבן, אַז פון דאָרף ווערט אַ שטעטל.

מען האָט זיך געגרייט פאַרברענגען דעם סילוועסטער־אָונט, אַבער נישט ביי מישעלן וועלכער איז געווען אין טרויער צוליב דער ידיעה פון זיינע עלטערנס אומקומען. ס'איז געבליבן מען זאָל דעם כבוד אָפגעבן די ערשטע יידישע איינוווינער פון פעראוי, די מאַקסנס, די פרוי מאַס, הערנדיק וואָס פאַר אַ יום־טוב מען גרייט אויף ניי־יאָר, האָט זי אייניקע טעג פריער שוין, זיך אָנגעהויבן פאַרען; „און פאַרוואָס טאַקע נישט?“ — האָט זי כסדר איבערגעחזרט — „אויף די פּראָנטן גייט עס זייער גוט. געסט זענען פאַראַנען און דאָס נייע יאָר קומט אויך אָן, דאָרף מען זיין פריילעך. און מערערע מאָל אין טאָג, איז זי געקומען צו מישעלן פּרעגן, צי זי זאָל מאַכן דאָס און דאָס, אַזוי אַדער אַנדערש? און גלייכצייטיק גענאַשט אַ פאַפּיראַסל ביי מישעלס קווינען.

בעת דער סילוועסטער־פּייערונג ביי מאַקסן, האָט מען זיך געוויילט ביז אינדערפרי, אַ חוץ מישעל, וועלכער איז באַצייטנס אַהיים מיט די קינדער און שוין פאַרבליבן ביי זיך.

מען האָט זיך געווינטשן אַז אין דעם אָנקומענדיקן נייעם יאָר צוויי און פּערציק, זאָל היטלער מיט זיין באַנדע אייננעמען אַ מיתה משונה און ס'זאָל קומען אויף דער וועלט אַ יאָר פון שלום.

הונדערטער מיליאָנען מענטשן האָבן זיך, אין דער זעלבער צייט געווינטשן, אַז דאָס זאָל זיין ס'יאָר וואָס וועט ברענגען דעם שלום אויף דער וועלט און ס'זאָל זיך צוריק אָנהויבן אַ פּרידלעך לעבן צוזאַמען מיט פּריינט און משפּחה וואָס זענען אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייערע היימען, צעשפּרייט געוואָרן איבער לענדער ביי די טראַגישסטע אומ־שטענדן, פאַרשטעקט אין פאַרשידענע לעכער, אינטערנירט אין לאַגערן.

דאָס נייע יאָר האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַ שטאַרקער פּראָסט און ביי מישעלן אין שטוב, האָבן זיינע געסט געכאַפט אַ שטיקל ציטער. גע־שלאָפן אין אַ קאַלטער שטוב און זיך צוגעדעקט מיט די מאַנטלען וועלכע

זיי האבן געטראגן בייטאג. און אז מישעל האט דערזען, אז זיי שלאפן אויך אין די פולאווערס און הוסטן אביסל אונטער, האט ער צו זיי גע'רעדט:

— איז וואס חברה, ס'איז קאלט, זאגט איר, הא? ...

דערויף האבן זיי אלע געהאט איין ענטפער:

— בעסער ווי אין לאגער — און האבן צוגעגעבן — דער ווינטער איז טאקע שווער, אבער מען וועט אים איבערקומען.

אייניקע טעג שפעטער איז געקומען עדווין מיטן קינד און טאקע געברענגט אין איר באגאזש עטלעכע ווארעמע דעקן. מען האט זיך געפריידט מיטן גאסט, ס'איז געווארן היימלעכער.

פאר דער קליינער חברה איז עדוויןס קומען גאר געווען א יום טוב, ווארעם זיי האבן צובאקומען א נייעם חבר, א יינגעלע פון זעקס יאר וואס מען האט אים גערופן שארלא. זיי האבן זיך ארומגעשפילט און געטומלט א גאנצן טאג.

דער ווינטער איז געווען א שווערער. צוליב די אנהאלטנדיקע קעלטן, איז די פרוי מאס געבליבן אינדערהיים; נישט געפארן קיין ראאן און גאנצע טעג איז זי געווען ביי די מישעלס. זי האט געברענגט פארשידענע נייעסן וועלכע זי האט געהערט ביים בעקער, אין שפיין-געוועלבל א. א. וו. די דאזיקע פופציק-יעריקע פרוי איז תמיד געווען מונטער און פריילעך ווי א יונג מיידל און לויט די דורך איר געהערטע נייעסן, האט זי פאנ-טאזירט, אז זי וועט נאך אפשר, דאס יאר זיין אין דער היים און דערביי האט זי זיך געווינטשן צו טרעפן איר שטוב אזוי ווי זי האט זי איבער-געלאזט און אויך איר הערשל און איר זון מענדל.

און ביים דערמאנען די נעמען פון מאן און זון, האט זי טראץ איר פריילעכקייט, זיך געווישט די פייכט געווארענע אויגן, מיטן טאשן-טיכל.

מיטן אויספירן די „ענדגילטיקע לייזונג“; מען הויבט אָן מיטן איינטיילן יידן אין קאטעגאָריעס; מען נעמט זיך קודם כל צו די „זעקס און דריי־סיקער“ און מען וועט ענדיקן... ווער ווייסט, ווער ווייסט?...

קורץ דערנאָך, איז פון אַקופירטן געביט אָנגעקומען אַ נייע, דאָס־מאָל שרעקלעכע נייעס, וואָס האָט אויפגעשוידערט יעדן יידן; אַז אין באַזעצטן טייל פון פראַנקרייך, וועלן אַלע יידן מוזן טראָגן די געלע לאַטע אויף זייערע מלבושים, אויף דער ברוסט, פונקט ווי אַן אויסגעצייכנטער מיליטער־מאַן טראָגט זיינע מעדאַלן. אַ שוידער האָט אַדורכגענומען יעדן איינעם הערנדיק וועגן דעם דאָזיקן געזעץ פון מיטלאַלטער. דער ראַדיאָ־פאַרזי האָט באַגריסט דעם באַשלוס, צוגעבנדיק:

„און איצט וועלן די יידן נישט האָבן מער די מעגלעכקייט אונדז אַפצונאַרן און קומען אויף אַלע עפנטלעכע אונטערנומענע און פאַר־סמען מיט זייער אָנוועזנהייט די לופט“.

ס'האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן פאַטאָגראַפיעס אויף וועלכע מען האָט געזען יידן טראָגן דעם געלן אַפצייכן וואָס איז געווען אין פאַרם פון אַ מגן דוד, מיט אַן אויפשריפט „ייד“ אויף פראַנצויזיש (זשוויף) געהאַלטן אין כאַראַקטער פון יידישע אותיות. די אָנגעקומענע ידיעות האָבן דער־ציילט, אַז אַ סך יידן זענען געווען זייער שטאַלץ צו טראָגן, ווי זיי האָבן זיך אויסגעדריקט, זייער נאַציאָנאַלן צייכן. אַ טייל האָבן געוויינט ווען זיי האָבן אָנגענייט אויף זייערע קליידער די געלע לאַטע. איבערהויפט זענען געווען זייער פיינלעך די ידיעות וועגן וויינענדיקע קינדער וועלכע רייסן אַראָפּ פון זיך די לאַטעס, בעתן קומען אין דער שול אַריין, כדי די שול־חברים זאָלן פון זיי נישט חווקן. די קינדער האָבן נישט פאַרשטאַנען די געפאַר וועלכע דראָט פאַרן נישט טראָגן די לאַטע.

אין באַזעצטן געביט האָט יעדער ייד געוויסט, דאָס אויב ער וועט נישט טראָגן דעם געלן אַפצייכן דראָט אים אַ שווערע שטראַף. די שטראַף איז אויך שווער אויב די לאַטע, אפילו ווען ער טראָגט זי יאָ, איז נישט „ווי געהעריק“ אָנגענייט אַדער אויב זי געפינט זיך נישט

אויפן „ריכטיקן“ אָרט. יידן האָבן ווי ווייט ס'איז זיי נאָר געווען מעגלעך, אויסגעמיטן צו גיין אין גאָס און קודם כל, וואָס ווייניקער זיך באַנוצט מיט דער מעטראָ.

און אויב מען האָט אַלץ מער אויסגעמיטן צו גיין אין גאָס, האָט מען, געפינענדיק זיך אין שטוב, כסדר געלעבט אין שרעק. מען האָט זיך אפילו אָנגעהויבן וויצלען, דאָס איידער מען קומט נעמען די סחורה, ווערט זי פריער אָפגעסטעמפלט...

— נו, פאַני — האָט זיך מישעל געווענדעט צו זיין שוועגערין — ווען דו בלייבסט איין חודש נאָך אין פאַריז, וואָלסטו דאָך אויך באַצירט געוואָרן מיט דעם „נאַציאָנאַלן“ אָפצייכן.

— בין איך טאַקע אַהערגעקומען — האָט זי אים אָפגעענטפערט — ס'איז אָבער נאָך אַ פראַגע, אויב דאָ, אין דער „פרייער זאַנע“ וועט מען אונדז לאָזן צורו!

אויפן רוסישן פראַנט האָבן זיך אויף דאָס ניי אָפגעשטעלט די שלאַכטן וועלכע האָבן נישט געהאַט צו זיך קיין גלייכן אין דער געשיכטע. די דייטשע אַרמיען האָבן אויף דאָס ניי איינגענומען שטעט נאָך שטעט, די זעלבע שטעט, וועלכע זיי האָבן נישט לאַנג צוריק געהאַט פאַרלוירן און די האַפענונג פון מיליאָנען מענטשן אויף פטור צו ווערן פון די דייטשן, וואָלט זיך פאַרלאָשן, ווען ס'וואָלט נישט אויפגעשיינט אַ נייער פונק פון האַפענונג, וועלכער האָט אַריינגעברענגט מוט אין די הערצער און אַדורכגעלויכטן דורך די שוואַרצע כמאַרעס וועלכע זענען געהאַנגען איבער אונדזערע קעפּ, די דאָזיקע האַפענונג איז געווען, די דערפֿענונג פון אַ צווייטן פראַנט!

פון יענער זייט קאַנאַל, האָט מען אַלץ מער און מער אָנגעהויבן רעדן וועגן די צוגרייטונגען צו עפענען אַ צווייטן פראַנט. דער ראַדיאָ-לאַנדאָן האָט רעקאָמענדירט די איינוווינער פון די געגנטן אַרום דעם ים, זיי זאָלן פאַרלאָזן זייערע ווין-ערטער און זיך פאַרלויפיק באַזעצן טיפער אין לאַנד.

די צוויי ווערטער „צווייטער פראָנט“ האָבן פאַרמאָגט אין זיך עפעס אַ כּישוף און האָבן געלאָקט מיט דעם גרויסן כוח פון האַפּענונג אויף דער באַפרייאונג און מען האָט אַ סך אַרומגערעדט, קאָמענטירט און דיסקוטירט וועגן די קומענדיקע געשעענישן וועלכע איטלעכער האָט מיט גרויס אומגעדולד אויסגעקוקט. מענטשן וועלכע האָבן זיך געהאַלטן פאַר קענער פון מלחמה-סטראַטעגיע האָבן באַהויפּט, אַז די דייטשן האָבן אַלע זייערע מיליטערישע כוחות אויפן מזרח-פראָנט און קוים וועלן די ענגלענדער אַנגרייפן באַצייטנס, וועלן די דייטשן זיין געצווינגען אָפּ-צוציען מיליטער פון רוסלאַנד און אויף צוויי פראָנטן, וועלן זיי זיך נישט קענען האַלטן לאַנג.

כדי צו ווייזן אַז די שמועסן און צוגרייטונגען אויפצופענען אַ צווייטן פראָנט, זענען נישט קיין סתם רייד, האָט די ענגלישע אַוויאַציע אַנגעהויבן שווער באַמבאַרדירן די דייטשע קריגס-אינדוסטריע און דער ראַדיאָ-לאַנדאָן, האָט אין יענע טעג, לסוף פון די אַנגעגעבענע אינפאָר-מאַציעס, פאַרענדיקט מיט אַ לידל צו די דייטשן, וואָס האָט זיך אַנגע-הויבן מיט די ווערטער:

„דויטשע, דענק דאַראַן.
עס קאָמט דער טאָג
אונד ענגלאַנד גרייפט אַן.“

17

אין די דאזיקע טעג האָט אין פראַנקרייך געהערשט אַ גרויסער הונגער. ס'איז געווען אַ חלום צו באַקומען קאַרטאָפֿל און בכלל עפעס פון גרינצייג. מען פלעגט שטיין אין די רייען פון זעקס אַ זייגער פאַרטאַג, אויף צו באַקומען אַ פונט מייערן אָדער אַ קרויט און ס'פלעגט אָפט טרעפן, אַז אַ גרויסער עולם פלעגט אַוועק פון דער ריי מיט אַ ליידיק קוישל.

דאָס פּאָלק האָט געהונגערט, געגעסן ממש פון דער האַנט אַרויס און אין די דאָזיקע טעג האָט דער פראַנצויזישער ראַדיאָ און די פרעסע נישט אויפגעהערט צו וואַרפן די שולד אויף די יידן; אַז דאָס עסן זיי אַלץ אויף.

אַבער די מאַסן האָבן גוט געוואוסט פון וואַנען און פאַרוואָס מען הונגערט און ווער עס פירט אַרויס פון לאַנד דאָס לעבנס־מיטל, וואַרעם דער פראַדוקטער און ערד־קולטיוואַטער איז געווען געצווינגען צושטעלן צו די געהעריקע מלוכה־אַמטן אַריבער אַכציק פראַצענט פון זייערע פראַדוקטן.

און אויף יענער זייט קאַנאַל האָט מען גוט געוואוסט וועגן הונגער וועלכער הערשט אין פראַנקרייך, האָבן זיי געמוטיקט די פראַנצויזן און גערופן אין ראַדיאָ צו אויסהאַלטעוודיקייט, ווייל די פרייהייט איז שוין איצט נישט ווייט.

און די פראַנצויזן האָבן געליטן, געהונגערט און געהאַפט. אַ מאַמענט האָבן אפילו אַ סך געגלויבט אַז זיי האָבן זיך דערוואַרט... אַ געוויסן פרימאַרגן האָבן די ענגלענדער זיך אַרויסגעזעצט אין דער פאַרט־שטאַט דייעפ און די פרייד איז געווען אויסערגעוויינלעך:

„זיי זענען דאָ, זיי זענען געקומען!“ — האָט מען געהערט פון איטלעכן.
עס איז אָבער נישט געווען מער ווי אַ קריגס־מאַנעוור, וואָרעם נאָך
אייניקע שעה זיך האַלטן דאָרט. האָבן זיי זיך צוריקגעצויגן.

דער ענין האָט אַרויסגערופן גרויסע דיסקוסיעס און די מיינונגען
זענען געווען צעטיילט: ווי אַלעמאַל, ווען מען דערוואָרט אַ צוגעזאָגטע
זאָך און בעת מען ווערט אַנטוישט, ווערן אַ סך מענטשן ביז גאָר פעסי־
מיסטיש געשטימט און אַנדערע ווידער, האָבן פרובירט באַווייזן אַז די
ענגלענדער האָבן אויסגעפירט אַ וויכטיקן מאַנעוור אויפן וועג פון רעאַ־
ליזירן דאָס צוגעזאָגטע; זיי מוזן דאָך פריער אויספרובירן דעם וועג און
די אַפטימיסטן האָבן פאַרזיכערט, אַז איצט איז עס שוין נישט אויף לאַנג
און אַז עס הויבט זיך שוין אָן...

אין דער זעלבער צייט זענען אויף דעם רוסישן פראַנט פאַרגעקומען
גרויסע און פאַרביטערטע שלאַכטן. די דייטשן האָבן, ווייזט אויס, אויפֿ־
געגעבן זייער פלאַן איינצונעמען מאַסקווע און לענינגראַד און זייערע
גרעסטע אַרמיי־קרעפטן געוואָרפן אין דער ריכטונג פון קאַזאָקאַ, כדי
אייננעמען דעם דאָרטיקן נאַפט.

און מען איז געווען שטאַרק פאַרזאָרגט וועגן גורל פון דער רוסישער
פאַרטיידיקונג, וועלכע טראָגט אויס, אַליין, דעם שווערן דייטשן אַנגריף
און אַפּענסיוועס.

ביי מישעלן אין שטוב האָט מען נישט פאַרפעלט צו הערן דעם לאַנג־
דאַנער ראַדיאָ. מען האָט געוואָרט און געהאַפט אויפן עפענען זיך פון
צווייטן פראַנט, וואָס איז אַלץ נישט געקומען, וועגן שריט קעגן יידן איז
דערווילע געווען שטיל. מען האָט אויך נישט באַאומראַיקט די „זעקס
און דרייסיקער“. מאַקס האָט ווי געוויינלעך, געאַרבעט אין שטעטל און
אויך די פרוי מאַס מיט מאַרסעלן זענען צוריקגעקומען קיין פּעראַוי. ס'איז
געווען שטיל, שטיל, ערב אַ שטורם...

אַהיימקומענדיק אַמאָל פון שטאָט, איז די פרוי מאַס אַריין צו מי־
שעלן און דערציילט, אַז צו די מענטשן ביי וועמען זי אַרבעט איז גע־

קומען אַ יידיש פאַרפאַלק פון פאַריז און האָבן מיטגעברענגט עפעס אַ ביטערע ידיעה. זי ווייס נישט גענוי וועגן וואָס עס האָט זיך געהאַנדלט, אָבער די מענטשן האָבן פון עגמת נפש, נישט אָנגערירט דאָס עסן. אַלע זענען זיי געזעסן שווער פאַרזאָרגט. ליידער האָט זי נישט געקענט דער־גיין די סיבה פון זייער נידערגעשלאָגנהייט און עגמת נפש. פון פאַרשי־דענע, איינצלע ווערטער וועלכע זי האָט געהערט, גלויבט זי, אַז אין פאַריז איז עפעס זייער נישט גוט מיט יידן.

קיין גרויסע אויפמערקזאַמקייט האָבן די רייד פון דער פרוי מאַס נישט אַרויסגערופן; אַז אין פאַריז איז נישט גוט מיט יידן, איז שוין ליידער נישט געווען קיין נייעס.

איניקע טעג שפעטער, איז עדווין, אַנרי און דער קליינער שאַרלאַ אַריינגעפאַלן פאַרוויינטע צו מישעלן מיטן אויסגעשריי:

— אַן אומגליק, אַן אומגליק האָט אונדז געטראָפן!

עדווין האָט זיך געבראַכן די הענט און אַנרי וועלכער האָט געהאַלטן אין האַנט אַ בריוו, איז געווען טויט־בלאַס און דער קליינער שאַרלאַ האָט געוויינט, זעענדיק די טרערן ביי זיינע עלטערן.

נישט קענענדיק אַרויסקריגן פון זיי עפעס אַ וואָרט וואָס זאָל אים אויפקלערן וואָס עס איז געשען, האָט מישעל אַרויסגענומען דעם בריוו פון אַנריס האַנט, דאָס האָט געשריבן פון פאַריז דער פעטער, עדוויןס פאַטער, אַט וואָס מישעל האָט דאָרט געלייענט:

„איך שרייב אייך די פאַר ווערטער, כדי אייך צו וואָרענען. איך און די מאַמע זענען מיר באַהאַלטן אין אַ פרעמדער ווינונג. מען האָט היינט צוגענומען אַלע יידן פון פאַריז. מענער, פרויען, קינדער, אַלטע־לייט און אפילו אויך קראַנקע פון די שפיטעלער האָט מען צוגענומען און זיי ערגעץ־וווּ אַוועקגעפירט. כווייס נישט צי אין אַ לאַגער אָדער אויף צו ליקווידירן, אַ זאך מיט וועלכער מען האָט אונדז שוין לאַנג געדראָט. איך ווייס אויך נישט וווּ עס געפינען זיך די רעשט פון אונדזערע קרובים. כווייס אויך גאַרנישט וועגן אַנריס עלטערן.“

„דעריבער וואָרן איך אייך, וואָרעם דאָס זעלבע קען אויך געשען ביי אייך אין דער פרייער זאָנע. אזוי לאַנג ווי איר געפינט זיך נאָך אויף דער פריי, זאָלט איר אָננעמען אַלע מיטלען אויף זיך אויסצוהיטן פון נישט אַריינפאַלן חלילה צו די לייט אין די הענט אַריין. אפשר וועל איך אייך נאָך קענען שרייבן.“

אייערע עלטערן.

איטלעכער איז געזעסן ווי מיט אונטערגעהאַקטע פיס און מיט אַ וויטיק אין האַרצן. פון עגמת נפש האָט קיינער זיך נישט דערוועגט קוקן דעם אַנדערן אין די אויגן אַריין. אין צימער האָט געהערשט אַ פיינלעכע שטילקייט און וואָס איז אייגנטלעך געווען צו זאָגן אַ חוץ וויינען און ביילן די פויסטן פון הילפסלאָזיקייט?

יעדער האָט געפילט אַז אַ מעסער האָט זיך אַריינגעשניטן אין זיינע געדערים און אין די געדערים פון יידישן פאַלק. אַן אומגליק גייט איבערן יידישן לעבן. פריער דאַרט, שפעטער דאָ און אַז דאָס מעסער פון מער-דער ווייס נישט פון קיין רו.

דער ערשטער וועלכער האָט זיך איבערגעוועקט פון דעם קלאַפּ, איז געווען מישעל וועלכער האָט אָנגעהויבן פון רעדן צו זיך און דערנאָך צו איטלעכן:

— ניין, מיינע קינדער וועלן זיי נישט האָבן! — און אומגעריכט פאַר איטלעכן, איז ער אַרויס פון שטוב, רעדנדיק צו זיך כסדר — ניין, מיינע קינדער וועלן די באַנדיטן נישט האָבן, ניין!

ער האָט אַליין נישט געוואָסט פאַרוואָס ער איז אַרויסגעלאָפן פון שטוב. ער האָט פשוט נישט געקענט בלייבן אויף אַן אַרט און ר'איז אַוועק צו אַ נישט ווייטן פריינט, אַן עלטערער פראַנצויז, דעם פאַטער מאַרטין, וועלכער האָט איצט, צוליבן שיינעם וועטער וואָס האָט זיך געשטעלט, געאַרבעט אין דרויסן, היבלענדיק האַלץ און צוגעזונגען דער-ביי מיט זיין אַלטער שטימע.

זעענדיק אַז מישעל דערנענטערט זיך צו אים, האָט ער אים אַנט-

קייגן געטראָגן זיין שמייכל. ער האָט אָבער גלייך באַמערקט, אַז עפעס איז נישט אין אַרדענונג, האָט ער, אויסשטרעקנדיק צום אים זיין האַנט, געפרעגט :

— עפעס איז געשען, מישעל? דו זעסט מיר עפעס אַזוי מאַדנע אויס. שלעכטע נייעס, וואָס?

— יאָ, פּאַטער מאַרטין, זייער שלעכטע נייעס. האָסט איצט צייט?

— ווען האָב איך דען נישט קיין צייט?

זיי זענען אַריין אין דער נישט ווייטער קאַפּע און זיצנדיק ביים טיש, טרינקענדיק עפעס אַ געטראַנק, האָט מישעל איבערגעהזרט :

— יאָ, פּאַטער מאַרטין, ס'איז אונדז געשען אַ גרויס אומגליק!

— נו, זאָג שוין וואָס?

— כ'האָב היינט דערהאַלטן אַ בריוו פון יענער זייט, פון וועלכן

כ'האָב מיך דערווייטט, אַז מען האָט דאָרט אַלע יידן צוגענומען. דו הערסט? אַלע, אַלע, פרויען, קינדער, אַלטע-לייט, קאַליקעס און אפילו אויך קראַנקע פון שפיטעלער האָט מען אַרויסגעשלעפט און זיי אַלעמען ערגעץ פאַרשיקט. מען ווייס נאָך דערוויילע נישט וווּהין. אינעם בריוו וואַרנט מען אונדז, אַז מיר זאָלן זיך זען היטן. פאַרשטייטו דאָך, אַז איך בין זייער באַאומרויאַקט און כ'בין געקומען צו דיר נאָך אַן עצה; אפשר קענסטו מיר העלפן אויסצוגעפינען אַן אַרט וווּ איך זאָל קענען באַהאַלטן? מיינע קינדער, פאַרשטייט? קודם כל די קינדער און אַז זיי וועלן זיין אין זיכערע הענט, וועל איך דערנאָך טראַכטן וועגן זיך. אָבער פאַר אַלעב, די קינדער, פאַרשטייט?

דער אַלטער מאַרטין איז געווען זייער באַווינקט פון דעם געהערטן. ער האָט געהאַלטן זיין גלאַז וויין אין האַנט, נאָר נישט צוגעטראָגן צו זיינע ליפן. דעם קאַפּ זיינעם האָט ער אַראַפּגעלאָזט צו דער ערד און געמורמלט :

— אַזעלכע באַנדיטן, קאַניבאַלן, זיי וועלן האַבן אַ שוואַרצן סוף,

די מערדער. אוודאי דאָרף מען דיינע קינדער באַהאַלטן. כ'בין זיי גרייט צו נעמען צו זיך, אויסצובאַהאַלטן זיי ביי מיר!

— ניין, ליבער פאָטער מאַרטין — האָט אים מישעל אויפגעקלערט
— אַז דו ביסט גרייט צו טאָן פאַר מיינע קינדער אַלץ, כדי זיי ראַטעווען,
ווייס איך, אָבער דאָס מאַל האַנדלט זיך אין אַ באַהעלטעניש; אין אַז
אַרט וווּ קיינער זאָל נישט וויסן ווער די קינדער זענען. אָט, אַזאַ אַרט
דאַרף איך פאַר זיי האַבן, פאַרשטייסט?

נאָך אַ וויילע נאַכטראַכטן, האָט דער אַלטער מאַרטין זיך אָפּגערוּפּן:
— הער, מישעל! איך וועל דיר געבן אַן אַדרעס צו אַן עלטערער
פּרוי. זי וווינט אין אַ הייזל אַליין. זי האָט זיך שוין פאַרנומען מיט האַלטן
ביי זיך קינדער. זי איז אַן אייגענער מענטש. דו וועסט צו איר אַוועק
אין מיין נאָמען און איך גלויב אַז זי וועט דיר העלפּן אין דעם ענין.
דער אַלטער האָט געגעבן מישעלן דעם אַדרעס פּון דער פּרוי, און
צוגעגעבן:

— דו וועסט דיך פּרעגן און וועסט טרעפּן.
— כ'דאַנק דיר פּאָטער מאַרטין פאַר דיין רעקאָמענדאַציע. כ'וועל
טאַקע גלייך אַהינפאַרן.

— ניין, נישט איצט, אויף היינט איז שוין צו שפּעט. די אַלטע לייגט
זיך פּרי שלאָפּן. וועסט עס טאָן מאַרגן פּרי. אַליין זיי רואיק. מיין נישט
אַז מען קומט שוין מאַרגן אייך באַאומרוויקן.

— וואָס ווייס מען דען וואָס דער מאַרגן קען ברענגען? — האָט
אים מישעל אָפּגעענטפּערט און זיך געזעגנט מיטן אַלטן און אַביסל אַ
באַרואיקטער צוליבן באַקומענעם אַדרעס, איז ער אַוועק צו זיך אַהיים.
נעבן זיין וווינונג איז אים אַנטקעגנגעלאָפּן זיין טעכטערל לילי, מיט
אַ טענה למאי ער איז אַוועק און איר נישט מיטגענומען מיט זיך.

מישעל קוקט אַראָפּ צום קינד, ווי זי ברוגזט זיך. ער נעמט איר
אויף דער האַנט און קושנדיק איר, האָט ער צו איר שטיל גערעדט:

— מיין זיס מיידעלע, מיין איינציק טעכטערל, ווען דו וואַלסט גע-
ווסט ווהיין און צוליב וואָס איך בין איצט אַוועק. וועל איך מיך טאַקע
אין קורצן מוזן שיידן פּון דיר, כדי דיך צו פאַרהיטן פּון די באַנדיטן?

אוודאי האָט דאָס קינד נישט פאַרשטאַנען זיינע ווערטער, אָבער דאָך האָט זי אים אַרומגענומען מיט אירע קליינע הענטלעך און פעסט געדרוקט אירע ליפעלעך צו זיין פנים.

ווען מישעל איז אַריין אין שטוב, האָט ער דאָרט אָנגעטראָפן אַלע יידן פון פעראוי, וועלכע האָבן זיך דערוווסט פון בריוו און געקומען צו לויפן, כדי וויסן עפעס גענויערס וועגן דעם וואָס עס האָט זיך אָפגע-שפילט אין פאַריז. מען האָט געהערט קרעכצן און זיפצן. ווער פון עולם האָט זיך צוגעזעצט אויף אַ שטול, ווער ס'איז געשטאַנען אָנגעשפאַרט אין דער וואַנט אָדער אין אַ מעבל-שטיק. אין צימער האָט געהערשט אַ שווערע שטימונג. איטלעכער איז געווען אַזוי דערשלאָגן פון דעם ביטערן בריוו פון פאַריז, אַז קיינער האָט זיך אויף מישעלן אפילו נישט אומגעקוקט. זיין פרוי איז צוגעקומען צו אים און שטיל געפרעגט:

— וווּ ביסטו עס געווען?

— ש... ש... כ'וועל דיר זאָגן שפעטער.

אַרומדרייענדיק זיך איבערן צימער, האָט מישעל זיך אָפגעשטעלט נעבן גוסטאַוון און אים געפרעגט:

— נו, הער גוסטאַו, ווי מיינט איר, האָט מען עס אַוועקגעפירט די אַלע פרויען און קינדער? די קראַנקע און אַלטע לייט? וואָס טראַכט איר וועגן דעם אומגליק?

דער אַרעמער גוסטאַו האָט געשוויגן. וואָס האָט ער אים דען געקענט ענטפערן?...

— און די וועלט שווייגט! — האָט יצחק אַרויסגערעדט.

— די וועלט — האָט זיך מאַקס אַריינגעמישט — וועלכע וועלט? די וועלט פון רשעים? מען דאַרף בעסער פרעגן, פאַרוואָס שווייגט גאָט? ער האָט דאָך אַמאָל פאַרניכטעט סדום, ווייל דאָרט זענען געווען בלויז רשעים, איז פאַרוואָס שווייגט גאָט היינט?

— גאָט אַרבעט היינט צוזאַמען מיטן טייוול — האָט פאַני קורץ אַרויסגערעדט.

און ווידער איז אַריינגעטרעטן אַ שטילקייט. לסוף האָט די פרוי מאַס אַ זאָג געטאָן צו איר זון:

— קום מאַרסעל, נאָך אַלעם איז דאָס נאַרישע לעבן גאַרנישט אַזוי פיל ווערט, מען זאָל זיך דערפאַר נעמען דאָס לעבן.

און זיי זענען אַוועק. מיט זיי זענען אויך אַוועק נאָך אייניקע פּערזאָן. געבליבן זענען: עדווין, אַנרי און זייער קינד שאַרלאַ. מען האָט נאָך פיל געשמועסט וועגן די טרויעריקע געשעענישן און מכוח וואָס טאָן? מישעל האָט זיי דערציילט וווּ ער איז נאָר וואָס געווען און אַז מאַרגן אינדערפרי, נעמט ער זיין לייבעלען און פאַרט אַוועק אויף דעם אַנגע־געבענעם אַדרעס און זען צי דער פּלאַן וועט זיך לאָזן אַדורכפירן.

18

אויף צומאָרגנס אינדערפרי, זענען פּאַני מיט יצחקן אַרויסגעגאַנגען
 כלומרשט אויף אַ שפּאַציר און מיטגענומען לילי, כדי זי זאָל נישט זען
 אַז דער פּאַפּאַ פּאַרט אַוועק מיט לייבעלען. מישעל האָט אַרויפגעזעצט
 דאָס יינגעלע אויפן וועלאַסיפעד, אַ זאַך וואָס דאָס קינד האָט זייער ליב
 געהאַט און איז מיט אים אַוועק אויף דעם אַדרעס וועלכן דער אַלטער
 מאָרטין האָט אים געגעבן. טראָץ דעם וואָס ס'איז סך־הכל געווען ביין
 אַ זייגער אין דער פרי, איז שוין געווען גוט הייס. די זון האָט געבאַקן
 און ווייל דער וועג איז כסדר געלעגן באַרג אַרויף, האָט זיך מישעל
 שטאַרק דערשוויצט. דער שווייס איז גערינען פון אים טייכנווייז.

אַנקומענדיק אויפן אָרט, איז ער אַריין אין דעם הייזל וווּ די אַלטע
 פרוי האָט געווינט. הערנדיק אַז ער קומט פון איר אַלטן פריינט מאָרטין,
 האָט זי אים געבעטן זיצן און זיי מכבד געווען מיט עפל־וויין.

מישעל מיטן קינד האָבן זיך דערפרישט מיט דעם קאַלטן געטראַנק.
 ער האָט געשמועסט מיט דער פרוי וועגן דעם הייסן וועטער און געזוכט
 די פּאַסיקע ווערטער כדי איר באַקענען מיטן ציל פון זיין קומען. די
 אַלטע האָט נישט געקאָרגט דעם עפלוויין און זיך געשפילט מיטן קינד.
 זי האָט באַוונדערט זיינע גאַלדענע לאַקן און דערציילט דעם קינד עפעס
 אַ מעשהלע. אירע גוטע מילדע אויגן האָבן נישט אויפגעהערט צו שמייכ־
 לען. זי האָט כמעט נישט אַרויסגעוויזן קיין נייגיריקייט צו וויסן דעם
 ציל פון זיין קומען. אפשר איז זי יאָ געווען נייגיריק, אָבער זי האָט נישט
 געפרעגט. זי האָט דאָך פאַרשטאַנען אַז מישעל וועט נישט אַוועק אָן
 אויפקלערן די סיבה פון זיין קומען.

און מישעל האָט זיך געדרייט אויף דעם בענקל, נישט וויסנדיק ווי

אַזוי אָנהויבן רעדן. ער האָט זיך געשראַקן פאַר אַן אַפּוּאַג. דער דאָזיקער געדאַנק איז פאַר אים געווען זייער פיינלעך. וווּהין וועט ער דאַן גיין? וווּהין זיך ווענדן?

ענדלעך האָט ער מיט אַ שטילער שטימע זיך צו איר אַפּגערוּפּן:

— איך בין געקומען צו אייך וועגן אַ זייער דעליקאַטן ענין...

ער האָט אָבער גלייך אַפּגעהאַקט, נישט געפיינענדיק די פּאַסיקע ווערטער אויף פאַרצוזעצן; זאָל ער איר גלייך זאָגן אַז ער איז אַ ייד? און אַז ר'איז געקומען צו איר, כדי ביי איר אויסבאַהאַלטן זיינע קינדער, וואָס זענען באַדראַט צוגענומען צו ווערן דורך באַנדיטישע הענט, אָדער זאָל ער אויסזוכן עפעס אַ תירוץ, אַז ס'איז נאָר אויף דערווייל, צוליבן זומער, וויל ער ביי איר לאָזן די קינדער אויף אַ חודש און דערנאָך, האָט ער געטראַכט, וועט מען קענען פאַרלענגערן...

די זקנה האָט געוואַרט ער זאָל פאַרזעצן די אַנגעהויבענע רייד, אָבער זעענדיק זיין שווייגן, האָט זי זיך אַנגערופּן:

— זאָג, קוועל דיך נישט, אין וואָס באַשטייט דיין פאַרלאַנג? אויב ס'וועט נאָר מעגלעך זיין, וועל איך דיר העלפּן.

די דאָזיקע ווערטער האָבן אים צוגעבן מוט און ער האָט זיך אָנגערופּן:

— מאַדאַם שאַבאַשיס, איר דאַרפט וויסן אַז איך בין אַ ייד און אַז דאָס גאָלדענע קינד מיט וועלכן איר שפּילט זיך איצט איז ביי מיר דער יינגסטער; איך האָב נאָך אַ טעכטערל, זיין שוועסטערל, וואָס איז שוין באַלד פיר יאָר אַלט און מיין עלטסטער זון, אַ טייער קינד וואָס ווערט בקרוב צען יאָר אַלט. די דאָזיקע קינדער מיינע זענען איצט אין אַ געפאַר צוגענומען און פאַרשיקט צו ווערן, דער טייוול אַליין ווייס וווּהין. בין איך געקומען צו אייך, געשיקט פון מיין פריינט מאַרטין, איר זאָלט מיר העלפּן, דורך נעמען פון מיר מיינע קינדער, כדי זיי אַזוי אַרום אַפּראַטעווען. כ'בין גרייט צו באַצאָלן אַלץ וואָס דאָס וועט דאַרפן קאַסטן. אַט דאָס, איז אין אַין קורצן מיין פאַרלאַנג.

ר'האָט אָפּגעהאַקט און געוואָרט מיט האַרץ-קלאַפּעניש אויף איר ענטפּער.

דערוויסנדיק זיך אין וואָס עס האַנדלט זיך האָט די אַלטע אויפּגע-
הערט שמייכלען. זי האָט זיך פאַרטראַכט וועגן דעם ענין, שאַקלענדיק
מיטן קאָפּ פון רעכטס אויף לינקס און פאַרקערט. אין הייזל איז אַריינגע-
טרעטן אַ געשפּאַנטע שטילקייט.

אַזוי ווי די טיר פון הייזל איז געווען האַלב אָפּן איז דאָס קינד אַרויס
אין דרויסן. מישעל האָט נישט געקענט אָפהאַלטן דאָס קינד פון אַרויס-
לויפן און האָט מיט אַן איינגעהאַלטענעם אַטעם, געוואָרט אויף דער אַל-
טערס אַ וואָרט. איר ערנסטקייט האָט אים געשראַקן.

לסוף האָט זי זיך אָפּגערופּן:

— ליידער! ליידער וועל איך די קינדער נישט קענען נעמען צו
מיר. ס'איז נישט מעגלעך!

— פאַרוואָס? — האָט מישעל געפרעגט.

זי האָט אָפּגעזיפּצט, גלייך ווי ס'וואָלט איר אויך שווער געווען צו
רעדן און אים אויפּגעקלערט:

— איך בין אַן אַרעמע פרוי, וואָס פאַרמאָגט גאַרנישט, קיין אייגן
שטיקל ערד נישט אום כדי צו קענען דערנערן דייע קינדער. איך האָב
נישט קיין פּיצל אייגענע ערד אויף צו האָבן דערפון כאַטש אַביסל לעבנס-
מיטל. מוז איך דאָך פאַר דייע קינדער האָבן לעבנסמיטל-קאַרטן און אַן
קאַרטן, איז עס נישט רעאַליזירבאַר. מיר וועלן דאָך הונגערן. מיין נישט
אַז איך זע איצט דיין קינד צום ערשטן מאָל; יעדן חודש, ווען איך
קום אין, שטעטל טוישן מיינע קאַרטן, גיי איך פאַרביי דיין ווינונג און
כ'זע דייע קינדער זיך שפּילן אין דרויסן. נו, וועלן אַנדערע אויך זען
דייע קינדער, דאָס מאָל ביי מיר. דו פאַרשטייסט? וואָרעם אַ חוץ
אַלעם, וווינען מיר צו נאָענט כדי דייע קינדער זאָלן דאָ זיין אויס-
באַהאַלטן.

— איז וואָס קען איך טאָן? — האָט מישעל מיט ביטערקייט גע-
פרעגט.

— וואָס דו זאָלסט טאָן? — האָט די אַלטע לאַנגזאַם גערעדט,
נאַכקלערנדיק וועגן עפעס און פאַרגעזעצט — הער מיך אויס, איך האָב
אַ ברודער, איז ער דער ראש פון זיין שטעטל וואָס געפינט זיך אין אַן
אַנדערן דעפּאַרטעמענט און דאָס איז וויכטיק. ער וועט אפשר יאָ קענען
שאַפן לעבנסמיטל־קאַרטן פאַר דייןע קינדער, אָבער אויף גאַנץ אַנדערע
נעמען און אפשר וועט ער ביי זיך אין שטעטל אויך געפונען אימעצן אויף
אויסצובאַהאַלטן דייןע קינדער.

הערנדיק די דאָזיקע רייד, וועלכע האָבן געעפנט פאַר אים אַ גייע
האַפענונג צו געפינען אַ באַהעלטעניש פאַר די קינדער, איז מישעלן
נישט געבליבן מער, ווי איר צו דאַנקען פאַר איר הילף און אַזוי ווי די
זקנה האָט זיך טאַקע גלייך אַוועקגעזעצט שרייבן איר בריוו צום ברודער
איז מישעל אַרויס אין דרויסן צו זיין קינד און גערעדט צו לייבעלען:
— מיין גאָלדן קינד, מיין שיין קעפעלע וואָס דו ביסט. הייסט
עס אַז אין קורצן, יאָ, גאָר אין קורצן...

מער האָט ער נישט געקענט אַרויסברענגען פון זיך קיין וואָרט. עס
האַט אים אַנגעהויבן שטיקן אין האַלז. און טרערן האָבן זיך אים גע-
שטעלט אין די אויגן. נישט וועלנדיק אַז דאָס קינד זאָל עס באַמערקן,
האַט ער געטוליעט זיין קאַפּ צום קינדס קערפּערל. דאָס קינד וואָס האָט
געמיינט אַז זיין פאַפּאַ שפּילט זיך אַזוי מיט אים, האָט עס מיט די
הענטלעך אויפגעהויבן דעם קאַפּ פון פאַטער און אַנגעהויבן לאַכן. עס
האַט אָבער באַמערקט אַז זיינע אויגן זענען פאַרטערט, האָט ער אַרומ-
געכאַפט דעם טאַטנס קאַפּ און אים אַנגעהויבן שטאַרק קושן.

איצט האָט שוין מישעל זיך מער נישט געקענט באַהערשן און אַנגע-
הויבן וויינען, הויך וויינען, נאָר דערזעענדיק ווי אַזוי דאָס קינד באַטראַכט
אים איצט, אַז לייבעלע גייט זיך אויך פונאַנדערוויינען, האָט ער פרובירט
מאַכן איבער זיך אַ גרויסע אַנשטרענגונג כדי זיך צו פאַסן, אָבער ס'איז
געווען אומזיסט, ער האָט נאָך שטאַרקער אַנגעהויבן וויינען.

שרייבנדיק דעם בריוו, האָט די זקנה אַ טראַכט געטאָן מכוח מישעלן מיטן קינד, צי זיי דערווייטערן זיך נישט צו פיל פון איר הייזקע. זי האָט איבערגעריסן דאָס שרייבן און אַרויסקומענדיק אין דרויסן, האָט זי דער־זען מישעלן וויינען. מישעל האָט זיך דערפילט זשענירט און זיך באַמיט צו פאַסן. די אַלטיטשקע איז צוגעקומען און גערעדט צו אים מיט אַ מוטערלעכן טאָן :

— נעם דיר נישט צום האַרצן דאָס וואָס דו דאַרפסט זיך שיידן מיט דיינע קינדער. מען דאַרף זיין שטאַרק, שטעל דיר פאַר, אַז דו שיקסט זיי ערגעץ אויף זומער־וואַקאַציעס. כ'גלויב אַז עס וועט אַזוי זיין און ניי־יאָר וועסטו ווידער האָבן דיינע קינדער ביי זיך אין שטוב, אין דיין היים און איר און מיר אַלע וועלן זיין פריי.

— כ'וואַלט געגעבן, כ'ווייס אַליין נישט וואָס, כדי דאָס וואָס איר זאָגט, זאָל זיין אמת!

— נו, קום אַריין — האָט די אַלטע פרוי זיך צו אים אָפּגערוּפּן — ס'איז נישט גוט צו זיין לאַנג אויף דער זון, וועסט נאָך עפעס טרינקען. כ'ענדיק גלייך מיין בריוו.

זיי זענען צוריק אַריין אין דער הייזקע. די אַלטע האָט אויף דאָס ניי אַנגעגאַסן עפּל־וויין און זיך גענומען פאַרענדיקן דעם בריוו. מישעל האָט זיך צוגעשפאַרט אויף אַ שטול, געהאַלטן לייבעלען אויף די קני און צו אים געשמייכלט...

פאַרענדיקט דעם בריוו, האָט די זקנה אים אַריינגעלייגט אין קאַנ־ווערט, אַנגעשריבן דעם אַדרעס און זיך צו אים אָפּגערוּפּן :

— איך האָף אַז דיין וועג וועט נישט זיין אומזיסט. פאַר אַהין און זיי מצליח.

מישעל האָט גענומען דעם בריוו, איבערגעלייענט דעם אַדרעס און געפרעגט :

— איז עס ווייט פון פּעראַוי ?

— ניין, נישט ווייט. אָבער פאַרט אַ זעכציק קילאָמעטער.
 — דאָס אינגאַנצן! איז עס דאָך נישט ווייט. כ'וועל דאָך קענען
 פאַרן מיט מיין וועלאָסיפעד.

— צי דו ווילסט אָדער נישט, וועסטו סיי ווי סיי, מוזן פאַרן מיט
 דיין וועלאָסיפעד, וואָרעם קיין אַנדערע קאָמוניקאַציע דאָרט אַהין איז
 נישט פאַראַן היינט צו טאָג. דו מוזט אָבער נישט פאַרן היינט. כ'גלויב
 אַז דו האָסט נאָך צייט. כ'האַב בכיוון נישט אָנגעשריבן קיין דאַטע אויף
 מיין בריוו. דאָס וואָס ס'איז געשען דאָרט, מוז נישט דווקא געשען דאָ.
 און יעדנפאַלס, נאָך נישט איצט.

— ווער קען עס דען וויסן!

ער האָט זיך געזעגנט מיט דער זקנה דאַנקענדיק איר פאַר דער
 אַרויסגעוויזענער גוטסקייט און גאַטפריינטלעכקייט. די אַלטע פרוי האָט
 געקושט דאָס קינד. זיי אָנגעווינטשן אַלדאָס גוטס, און אַרויסבאַגלייטנדיק
 פון הייזל, זיי לאַנג נאָכגעקוקט, ביז דער וועלאָסיפעד איז פאַרשווינדן
 פון אירע אויגן.

19

דער וועג איז איצט געלעגן באַרג-אַראָפּ, דער וועלאָ איז געגאַנגען לייכט, שנעל און אין קורצע מינוטן איז מישעל אָנגעקומען צו זיך, ווו זיין פרוי האָט אים אָפּגעוואַרט מיט אומגעדולד.

— נו, וואָס האָסטו דאָרט דערלעדיקט? — איז געווען די ערשטע פראַגע.

— זייער גוט — האָט איר מישעל אָפּגעענטפערט — כ'האָף אָז כ'האָב דאָרט אַדורכגעפירט אַ גרויסע זאָך.

ער האָט דערציילט פאַרוואָס די אַלטע האָט נישט געקענט נעמען די קינדער און וואָס פאַראַ עצה זי האָט אים געגעבן, אָז ער האָט פון איר באַקומען אַ בריוו צו איר ברודער, דעם ראש פון אַ שטעטל. דער-צוויינדיק וועגן די לעבנס-מיטל-קאַרטן וועלכע די קינדער מוזן האָבן און פאַרשטייט זיך אָז אויף פרעמדע נעמען, איז אַנרי אַריינגעפאַלן אין זיינע רייד:

— ביים ווילדן געיעג, היינט צו טאָג, נאָך יידן און יידישע קינדער איז דאָס זיכערסטע צו טוישן די נעמען. אָז מען הייסט „דיפּאָן“ איז מען נישט קיין ייד...

אַביסל באַרואיקט צוליב דער האַפענונג וועלכע די אַלטיטשקע האָט געגעבן מישעלן, איז ביי אים און זיין פרוי באַשלאָסן געוואָרן אָז מישעל זאָל אין די סאַמע נאָענטסטע טעג צופאַרן אויף דעם אָנגעגעבענעם אַדרעס. דערוויילע האָט מישעל פאַרגעזעצט זיין טאָג-טעגלעכע אַרבעט.

אין אַוונט פון קומען פון דער זקנה מיט דער באַרואיקנדיקער רעקאָ-מענדאַציע, האָט זיך מישעל צוגעהערט צו די אינפאַרמאַציעס פון ראַדיאָ-

לאַנדאָן און ווייל דער ראַדיאָ האָט דעם אָונט נישט אָנגעגעבן קיין שום וויכטיקס, האָט זיך מישעל צעשריגן :

— מען זאָל דאָס הערן איין וואָרט מכוח דעם וואָס מען האָט געטאָן מיט די טויזנטער יידן פון פאַריז! גאַרנישט, זיי ווייסן נעבעך פון גאַרנישט!...

— האָבן זיי דען שוין אַמאָל עפעס געזאָגט מכוח דעם וואָס מען האָט געטאָן און מען טוט מיט די יידן אין פּוילן? אָדער פון אַן אַנדער לאַנד? — האָט זיך יצחק אָפּגערוּפּן — וואָס גייען עס וועמען אַן יידישע צרות?...

אייניקע טעג שפּעטער, איז צו מישעלן אָנגעקומען אַ בריוו וואָס האָט, נאָך פאַרן עפענען אים, אַרויסגערופּן אַ געוויסן אומרו, וואָרעם ס'איז נישט געווען אָנגעגעבן דער אַדרעס פון עקספּעדיטאָר, טראָץ דעם וואָס דער פּאָסט־סטעמפּל האָט געוויזן אַז דער בריוו קומט פון דער „פּרייער זאָנע“; נאָך דעם גרויסן מאַדערנעם פּאָגראַם וואָס איז פאַר־געקומען אין פאַריז, האָט מען זיך געשראָקן, אַז אויך אין די פּראַווינצן־ערטער פון אַקופּירטן געביט זאָל אפשר האָבן געשען דאָס אייגענע. האָט מען זיך געשראָקן פאַר בריוו, וועלכע זענען געווען „עפעס נישט אין אַרדענונג“. דאָס אָנגעקומענע בריוול איז טאַקע נישט געווען קיין פּריי־לעכס וואָרעם דאָס האָט געשריבן מישעלס שוועסטערס אַ מיידעלע, איר איינציקע טאַכטער אַנגאַ, וואָס איז סך־הכל אַלט געווען דרייצן יאָר.

אַט וואָס זיי האָבן דאָרט געלייענט :

„ליבע טאַנטע און אַנקל,

זונטיק פאַרטאָג פון 19־טן יולי, זענען צו אונדז געקומען זשאַנדאַרן; זיי האָבן געשריגן און באַפוילן אַז די מאַמע און דער פּאָפּאָ זאָלן זיך שנעל אָנטאָן און מיטגיין מיט זיי. בעת זייער קלאַפּן אין דער טיר, האָב איך מורא באַקומען און מיך באַהאַלטן אונטערן בעט. זיי האָבן מיטגענומען מיט זיך דעם טאַטן און די מאַמען. איך בין אַזוי געלעגן אַ גאַנצן טאָג. פאַרנאַכט, ווען כ'האַב שוין נישט געהאַט מער קיין כוח

צום וויינען, בין איך צו צום פענסטער און הויך געשריגן, נישט וויסנדיק אליין צו וועמען איך שריי. און ווייל די טיר פון שטוב, איז פון דרויסן געווען פארמאכט און פארזיגלט, האָט אַ שכנטע פון אַנטקעגן איבער, געעצהנט איך זאָל מאַכן פון די ליילעכער אַ לאַנגע שטריק און אַראָפֿ-לאַזן זיך אויף דער גאָס, כ׳האַב אַזוי געטאַן. כ׳האַב אויך אַראָפֿגעריסן פון מיר די געלע לאַטע און כ׳בין אַריין צו דער שכנטע, ביי וועמען איך געפֿין מיך שוין עטלעכע טעג באַהאַלטן. איך וויין אָן אויפהער. איך קען נישט אַריינגיין צו אונדז אין שטוב און האָב מיט מיר גאַרנישט. די זשאַנדאַרן זוכן מיך אַרום און איך קען דאָ נישט לאַנג בלייבן. מען האָט אַלע יידן צוגענומען. שיקט מיר געלט אויף דעם אַדרעס וועלכן כ׳גיב אייך דאָ אַן וועל איך אפשר קומען צו אייך. איך קוש אייך אַלעמען און די טייערע קינדערלעך.

איער אַננאַ״.

ביי מישעלן אין שטוב האָט זיך געשטעלט אַ יום־כיפורדיקע שטימונג. — נו? וואָס זאָגט איר עפעס צו דעם ציוויליזירטן פּאָגראַם — האָט מישעל ווי געפרעגט זיינע נאָענטע — און איצט, ווי אַזוי וועט דאָס קינד דאָ אַהערקומען? זי ריזיקירט דאָך מיטן לעבן! — און ווי אַזוי בין איך אַהערגעקומען — האָט פּאַני געזוכט אים און זיך אליין צו באַרואיקן.

— וואָס גלייכסטו די צייט פון דיין קומען, ביז היינט צו טאָג? ביי די באַדינגונגען וועלכע האַלטן זיך אין איין טוישן, קען מען אפילו אויף דעם נעכטן, זאָגן אַז ס׳איז געווען אַמאָל... ווען דו פּאַני, ביסט אַהער־געקומען, האָט מען אינטערנירט נאָר מענער און איצט אינטערנירט מען סיי פרויען און סיי קינדער.

— וואָס נוצט אַזוי פיל צו קלערן? דאָס קינד מוז דאָך אַהערקומען — האָט מישעלס פרוי זיך אַריינגעמישט; די שמוגלערס איבער דער דעמאָרקאַציע־ליניע, גיבן זיך שוין אַן עצה. שיק איר וואָס שנעלער אַרויס געלט און וועסט זען, אַז אין אַ פּאַר טעג אַרום, וועט זי בשלום

אַנקומען צו אונדז — האָט זיין פרוי אים פרובירט באַרואיקן, אָבער אין איר אייגענעם האַרצן, האָט זי אָפגעפילט אַ סך שרעק, וואָרעם ווען עס זאָל חלילה עפעס געשען מיט דעם קינד, ווייס זי אַז זיי וועלן עס נישט אויסהאַלטן.

און עס זענען אַדורך טעג מיט שפּאַנונג און דערוואַרטונג. מען האָט געוואַרט און יעדן טאָג געהאַפט אויף דעם קומען פון קינד. פון אומגע- דולד איז מישעל יעדן אינדערפרי געווען ביי דער פּאַסט פּראָגנדיק אויף אַ בריוו, אָבער אומזיסט. אפילו אייניקע נישט-יידן האָבן שוין געוויסט און גערעדט וועגן קינד וואָס האָט זיך אַרויסגעראַטעוועט פון פייער און דאַרף אַט אַט אַנקומען.

און טראָץ דאָס וואַרטן אויפן קומען פון דער קליינער אַננא, האָט מישעל באַשלאָסן נישט אָפלייגן מער דאָס אַהינפאַרן אויף דעם אַדרעס וועלכן די פרוי שאַבאַשיס האָט אים געגעבן, צו איר ברודער.

ער האָט דערביי געטראַכט, אַז מען טאָר נישט אָפלייגן צו לאַנג מיטן פרובירן, קודם כל פאַרוואַרגן די קינדער, אַננא אַריינגערעכנט. מיט אַ באַהעלטעניש, ווייל די געשעענישן שטייען נישט און ס'קען חלילה ווערן צו שפעט; ער האָט שוין סיי ווי פאַרלוירן אַ סך צייט.

און טראָץ דעם וואָס ער האָט זייער געוואַלט זיין ביים קומען פון דער קליינער אַננא, האָט ער גענומען לייבעלען, דאָס שיינע „מוסטער“- קינד, ווי עס האָט זיך וועגן אים אויסגעדריקט די פרוי שאַבאַשיס, און זיך געלאָזט אין וועג אַריין, ווינטשנדיק זיך ער זאָל מצליח זיין און אַז קומענדיק צוריק, זאָל ער שוין טרעפן אַננא אין שטוב.

ס'איז געווען שניט-צייט. דער וועג איז געווען אַ זעלטן-שיינער. די פעלדער זענען געווען פול מיט פרישע סנאָפּעס ווייץ און קאָרן. אַרום האָט געהערשט אַזאַ רואיקייט, אַז ס'האָט זי גאַרנישט געוואַלט גלויבן, אַז אויף דער וועלט גייט אַן אַזאַ ביזע מלחמה און אַז דער מאַן מיטן גאַלדענעם קינד, וואָס זיצט פון פאַרנט אויפן געזעסעלע פון וועלאַסיפעד, פאַרט נישט איצט שפּאַצירן כדי איינזאַפן אין זיך דעם מחיהדיקן גע-

שמאק פון די נאָר וואָס אָפּגעשניטענע בונטן ווייץ און קאַרן, נאָר אַן ער פאַרט גאָר זוכן אַן אָרט וווּ אויסצובאַהאַלטן זיינע קינדער, זיך און זיינע נאָענטע, פון אַ גרויס געפאַר וואָס לויערט אויף זיי. פאַרנדיק האָט מישעל געקוקט אויף די פויערים מיט זייערע פרויען, זין און טעכטער, וואָס אַלע האָבן זיי געאַרבעט אַזוי פלייסיק ביים שניידן, ביים צונויפֿ-בינדן און גלייכלייגן די פּריש־אָפּגעשניטענע זאַנגען וועלכע האָבן גע־שמעקט מחיהדיק און ער האָט זיך געפרעגט:

„וויפל וועט פון דער דאָזיקער תבואה בלייבן פאַרן אויסגעהונגערטן פּראָנצווישן פּאַלק און וויפל וועלן די היטלעריסטן צונעמען פאַר זיך?“.

ער האָט פאַרגעזעצט זיין וועג צווישן פעלדער און קליינע וועלדלעך. און פון צייט צו צייט אָפּגעפילט אַ פאַרלאַנג אַריינצוואַרפן זיך אין איינעם פון די פאַרבייפּאַרנדיקע געדיכטע וועלדלעך און זיך אָפרוען שפּילנדיק זיך מיטן קינד און געניסן פון גאַטט שיינעם וועלטל. ער האָט אָבער איצט געהאַט אַן אַנדערע מיסיע; צו זוכן אַ באַהעלטעניש פאַר זיינע קינדער, כדי זיי צו פאַרהיטן פון מערדער וואָס פרעדיקן „גאַט מיט אונדז“... און אפשר? אפשר זענען זיי גערעכט — האָט ער ביטער גע־טראַכט — אפשר איז טאַקע גאַט מיט זיי... ער האָט אפשר טאַקע גע־שלאָסן אַ פאַקט מיטן טייוול אויף אומצוברענגען די קינדער פון זיין „אויסגעוויילט פּאַלק“.

ער האָט געטריבן דעם וועלאַסיפעד און געטראַכט וועגן דער קליינער אַנאַ וואָס פאַרט אפשר איצט צו דער דעמאַרקאַציאָנס־ליניע כדי אַרי־בערצוקומען קיין פעראוי און געבעטן אין האַרצן פאַר איר בשלומדיק אַנקומען צו זיי, וואָס וועלן איצט פאַר איר דאַרפן זיין איר טאַטע־מאַמע.

אַרום מיטאַג־צייט איז ער ענדלעך אָנגעקומען אין שטעטל אַריין און זיך געפרעגט ביי דורכגייער אויף דער וווינונג פון מער. געעפנט האָט אים אַן אַלטער מאַן. דאָס איז געווען דער מער גופא, וועלכער האָט אים אַ וויילע באַטראַכט און לסוף, אים געפרעגט וואָס ער ווינטשט. אַן צו ענטפערן אַ וואָרט, האָט ער אים דערלאַנגט דעם בריוו. אַ

קוק טוענדיק אויף דער האַנטשריפט פון קאַנווערט האָט דער מער גלייך דערקענט דאָס שרייבן פון זיין שוועסטער. ער האָט אַ שמיכל געטאַן און ברייט געעפנט די טיר און אים אַריינגעבעטן טיפער אין דער ווינונג. ער האָט צוגערוקט מישעלן אַ שטול, אַ שמיכל געטאַן צו ליי- בעלען און גענומען ליענען דעם בריוו. מישעל איז געזעסן מיט אַ קלאַפּ- דיק האַרץ פאַרן גורל פון דער אונטערנעמונג און געקוקט אין פנים אַריין פון מער. ער האָט פרובירט פון דאָרט אַרויסלייענען דעם איינדרוק פון זיין שוועסטערס בריוו. און מישעלן האָט זיך געדוכט אַז ער זעט דערויף אַ לייכטע צופרידנהייט.

פאַרענדיקט דאָס ליענען, האָט דער אַלטער מאַן אַ קוק געטאַן אויף מישעלן און זיין קינד מיט אַ וואַרעמען בליק און זיך אַפּגערופן צום אים :

— איר זענט זיכער הונגעריק, קומענדיק פון אַזוי ווייט. איר וועט טאַקע מיטהאַלטן מיט אונדז מיטאַג און דערנאָך וועלן מיר שמועסן.

הערנדיק די רייד, האָט מישעל גופא פאַרלוירן דאָס לשון, נישט וויסנדיק וואָס אים צו ענטפערן. ער האָט זיך געלאָזט פירן פון דעם גוטן מענטשן. ערשט זייענדיק אין עסציער, האָט ער אים פרובירט זאָגן אַז ער איז נישט אימשטאַנד איצט צו עסן און אַז ער וויל אים בכלל נישט שטערן. ער איז טאַקע געקומען וועגן אַן ערנסטן ענין, אָבער שטערן וויל ער אים נישט.

— וועגן ענין וועלן מיר אַ שמועס-טאַן גלייך נאָכן עסן — האָט דער אַלטער מאַן אים געזאָגט. כ'האַב דיר נאָך אפילו נישט געדאַנקט פאַרן גרוס פון מיין שוועסטער. כ'האַב אייך שוין געזאָגט אַז איר זענט ביי מיר זייער אַנגענעמע געסט.

נאָכן עסן, האָט דער אַלטער פאַרויכערט אַ ליולקע און זיך גע- ווענדעט צו מישעלן מיט די ווערטער :

— כ'בין זייער צופרידן אייך אויסצוזאָגן אַ סוד, וואָס האָט אַ גרויסן שייכות צו אייך : איר זאָלט נישט מיינען אַז די העסלעך-טראַגישע גע-

שעענישן וועלכע זענען פאָרגעקומען מיט אייערע פרויען, קינדער און אַלטע לייט, האָבן נישט איבערגעלאָזט קיין שווערן איינדרוק אויף אונדזער פאָלק. ביז גאָר וויכטיקע מענטשן האָבן אפילו אויך פראָטעסטירט. די קאָטוילישע פירער פון פראַנקרייך זענען אויפגעבראַכט און האָבן אַוועק געשיקט זייער אַ שאַרפן פראָטעסט צום מאַרשאַל פעטען. זיי האָבן אויך באַשלאָסן נישט צו דערלאָזן דאָס איבערהוּרן זיך פון אַזעלכע העסלעכע אַנטי־הומאַנע געשעענישן, ווייל מיר ווייסן, אַז אַן דער הילף פון דער פראַנצויזישער פאָליציי, וואָלט עס פאָר די נאַציס געווען אוממעגלעך אויסצופירן די אינטערנירונגען און אום כדי אַפצוואַשן דעם שאַנד־פלעק וואָס די פראַנצויזישע פאָליציי־בעאַמטע האָבן אויסגעפירט, האָבן מיר דאָ, אין אונדזער זאַנע, באַשלאָסן, פאַרשטייט זיך, אַז דאָס געשעט מיט דער הילף פון געוויסע פערזענלעכקייטן צו פאַרהיטן די פרייע זאַנע פון אַזאַ ווילדקייט.

— כ'מוז אייך זאָגן — האָט דער אַלטער פאָרגעזעצט — אַז מיר האָבן צו הילף די גרעסטע קריסטלעכע אויטאָריטעטן און אָנגעזעענע דעמאָקראַטישע טוער און מיר באַשעפטיקן זיך איצט מיט דער פראַגע וועגן וווּ, ווהיין, און ווי אַזוי באַזאָרגן זיכערע ערטער, כדי קענען איינ־אַרדענען פרויען צוזאַמען מיט זייערע קינדער און גאָר ספעציעל, יונגע קינדער כדי זיי זאָלן זיין אין זיכערע הענט. דערווייל אָבער קענט איר רואיק שלאָפן. מען קומט נאָך נישט מאַרגן אייך באַאומראַיקן און אַז די שעה וועט שלאָגן און „זיי“ וועלן זיך קלויבן אויספירן דעם באַרבאַ־ריזם, ווי זיי האָבן עס געטאָן „דאָרט“, וועט אונדזער אַרגאַניזאַציע דער־פון גלייך וויסן און מיר וועלן נישט זיצן מיט קיין פאַרלייגטע הענט. מיר וועלן אייך שוין צוויסן טאָן און אפילו שיקן אַ מענטשן כדי אייך צו העלפן און אָנווייזן וווּ ברענגען די קינדער.

פאַרציענדיק די ליולקע, האָט דער מער צוגעגעבן:

— פאַרשטייסט שוין איצט, פאַרוואָס דו ביסט גראַד גוט געקומען?
מישעל האָט געהערט די ווערטער, נישט גלויבנדיק זיינע אויערן.

דאָס האַרץ זיינס האָט פשוט געקוואַלן פון די אויסגעהערטע רייד און ער האָט געטראַכט :

„הייסט עס אַז ס'איז נאָך נישט אַלץ אַזוי פאַרדאַרבן אין פראַנקרייך. אַז דער ביטערער סם איז נישט איבעראַל אַריינגעדרינגען.“ מישעל האָט נישט געוואוסט וואָס ער זאָל אָנהויבן טוען. ער האָט געוואַלט שרייען פון פרייד. ער האָט אָפגעפילט אַ פאַרלאַנג אַרומצונעמען דעם גוטן זקן און אים קושן. ער האָט אַרומגעכאַפט זיין קינד און אים אָנגע-הויבן קושן, שעפטשענדיק :

— קינד מיינס, ביסט געראַטעוועט. ס'זענען נאָך פאַראַן גוטע מענטשן וועלכע זאָרגן פאַר דיר, אַז דו זאָלסט נישט טיילן דעם גורל פון די אומגליקלעכע קינדער, וועלכע זענען ערגעץ וווּ פאַרשיקט געוואָרן.

דער אַלטער האָט געזען אין מישעלס אויגן זיך גנבענען אַ טרער. ער האָט זיך אויסגעשטעלט און אַרויפלייגנדיק זיין האַנט אויף מישעלס אַקסל, זיך צו אים אָפגערופן :

נו, פאַר אַהיים און זאָג דער מוטער פון דיינע קינדער, אַז זי זאָל זיין רואיק, מיר וואַכן, אַז אַזאַ באַרבאַריזם זאָל זיך נישט איבערחזרן. דו דאַרפסט מיר גאַרנישט דאַנקען. נישט איך בין דער וואָס וועט איך העלפן, נאָר אַלע גוטע פראַנצויזישע פאַטריאַטן האָבן זיך פאַראייניקט אָפצוהיטן אונדזער לאַנד פון דער שאַנד וואָס איז אָפגעטאָן געוואָרן אין יענער זייט. איך זאָג דיר נאַכאַמאַל, זאָלסט זיין רואיק.

דער מער האָט אַרויסבאַגלייט מישעלן, דערלאַנגענדיק אים זיין האַנט צום געזעגענען און אויך אַ קוש געטאָן לייבעלען, וואָס האָט גע-שמייכלט, גלייך ווי ער וואַלט פאַרשטאַנען די באַרואיקנדיקע ווערטער.

פול מיט מוט, האָט מישעל געטריבן דעם וועלאַסיפעד כדי אָנקומען וואָס שנעלער אַהיים און אָנזאָגן יעדן איינעם די גוטע, באַרואיקנדיקע ווערטער, וועלכע ער האָט געהערט פונעם זקן.

אַן אויסגעמאַטערטער פון היץ און אָפגעברענט פון דער זון איז ער ענדלעך אָנגעקומען צו זיך און ווי יעדעס מאָל זענען די יידן פון

פּעראוי זיך צונויפגעקומען ביי אים, כדי הערן די ידיעות וועלכע ער האָט געברענגט פון וועג.

נאָכן האָבן זיך אַביסל אָפּגערוט, האָט ער דערציילט מכוח די באַרר־איקנדיקע ווערטער וועלכע ער האָט היינט געהערט פון אַלטן מאַן.

— דאָס זענען באמת גוטע ידיעות — האָט מאַקס זיך אָפּגערופן — קודם איז מען דאָך אַביסל באַרואיקט, ד. ה. אויב עס וועט זיך עפעס גרייטן, וועט מען הייסט עס אונדז צווייטן טאָן?

— וואָס פּרעגט איר! — האָט יצחק, פיל מיט אומצוטרוי איראָר־ניזירט — וואָס יענער דאָרט, פון קליינעם שטעטל קען שוין וויסן; היינט קען זיין רואיק און מאַרגן קען געשען אַן אומגליק.

— איר הערט דאָך אַז זיי שטייען אויף דער וואַך! — האָט זיך מאַקס אָפּגערופן.

— „זיי שטייען אויף דער וואַך“, — אַ שיינע מעשה — איראַניזירט ווייטער יצחק — איר האָט נאָך נישט געזען אַז מען דערהרגעט דעם וואַכמאַן און דערנאָך טוען די פאַרברעכער אָפּ זייער אַרבעט?

— נו, ס'האַנדלט זיך דאָך נישט אין אַן איינצלנעם וועכטער — פּרובירט אַנרי טרייסטן אַלעמען און זיך גופא — דאָ, ווי איך הער עס, זענען זיי דאָך הונדערטער וועכטער און אפשר טויזנטער! איבעריקנס, אויב איר גלויבט נישט אין גוטע מענטשן איז אין וועמען דאָרפן מיר יאָ גלויבן? אין גאָט? אין טייוול?...?

— יאָ, יאָ, נאָר אין טייוול קען מען היינט גלויבן — האָט יצחק צוגעוואָרפן.

— אויב נאָר גלויבן אין טייוול — האָט אַנרי זיך געווענדעט צו יצחק — האָט ער דאָך צוגעזאָגט אויסצוראָטן אַלע יידן.

— גלייב איך אים טאַקע — האָט יצחק, אַ פאַרביטערטער, אָפּגע־ענטפּערט — אים גלויב איך טאַקע. איר גלויבט נאָך אַלץ אַז ס'וועט איבערבלייבן אַ לעבעדיקער ייד אין איראַפּע? און ווען אפילו יאָ, וועלן אַלע לויפן זען דעם דאָזיקן יידן.

— אפשר וועסטו טאָקע זיין דער דאָזיקער ווונדער — שפאָסט ביי-טער, זיין פרוי פאָני.

— אַ געלעכטער אין אַ זייט — מישט זיך אַריין מישעל — אויב איר זענט אַזעלכע פעסימיסטן, איז וואָס בלייבט אונדז צו טאָן? אויב נישט קלאַמערן זיך אין אַ שטיקל האַפענונג און האַבן צוטרוי צו גוטע מענטשן, איז דאָך שוין נישטאָ אויף וואָס און וועמען צו האַפן!

קיינער האָט נישט געענטפערט און געזעסן פאַרטראַכט אין זיינע געדאַנקען. יעדער באַזונדער האָט פאַר זיך געזען נישט היימלעכע בילדער, און פרובירט זיך פאַרשטעלן ווי אַזוי עס האָט אויסגעזען אין באַזעצטן פראַנקרייך, דער טאָג פון טראַגישן 16-טן יולי; מען האָט געטראַכט און אפילו געזען די צעשמעטערטע קערפערס פון פרויען און קינדער וואָס זענען געשפּרינגען פון די הויכע שטאַקן. ווער צווישן זיי, האַבן געהערט אין זיך דאָס וויינען פון די פון שלאָף איבערגעוועקטע קליינע קינדער און געטראַכט, צי זיי דאָ, וועלן נישט אַמאָל מיטמאַכן די זעלבע איבערלעבענישן און פיינען.

דערוויילע האָט דער טייוול די מאַכט!...

קיינער האָט נישט געווסט ווי לאַנג מען איז אַזוי געזעסן. אין ציי-מער איז געווען שטיל. מען האָט פאַרלוירן דעם חשובון פון דער שעה. פון צייט צו צייט האָט אַ ווייטיקלעכער זיפּן איבערגעריסן די שטילקייט. איטלעכער איז לאַנגזאַם אַוועק צו זיך אַהיים...

20

אין דער דאזיקער נאכט איז מישעלן און זיין פרוי שווער געווען איינצושלאפן. דער פעסימיזם פון זיינע באַענטע האָט אויך אַנגעשטעקט דאָס פאַרפאַלק און זיי דערמאָנט אין דער קליינער אַננאַ וועלכע זיי וואַרטן כסדר אָפּ און וועגן וועלכער מען האָט נאָך אַלץ נישט קיין וואַרט. זיי האָבן געטראַכט וועגן דעם קינד וואָס האָט פאַרלוירן טאַטע-מאַמע און זיך געלאָזט אַליין אין אַזאַ ריזיקאַלישן וועג. וווּ איז זי? ווי אַזוי גיט זי זיך אָן עצה? פאַרוואָס דויערט עס אַזוי לאַנג? פאַרוואָס? מישעלן האָט וויי-געטאַן זיין הילפסלאָזיקייט און ס'האָט אים געפייניקט די מורא אַז דאָס יונגע מיידעלע איז חלילה אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די נאַצישע רוצחים.

אום 2 אַ זייגער פאַרטאָג איז אויסגעבראַכן אַ שווערער שטורם וואָס האָט אויפגעוועקט דאָס גאַנצע געזינדל און אויך די קינדער. ס'האָט געוואַלטיק געדונערט און געבליצט. דער הימל איז ממש געשטאַנען אין פייער. אַלע זענען זיי אַביסל מיט שרעק, געשטאַנען ביי די פאַרמאַכטע לאַדנס און מיט האַרץ-קלאַפּונג געהערט די דונערן; געזען דאָס פייער זיך שיטן פון הימל און מאַמענטנווייז זיך געפרעגט, צי איז עס טאַקע נאָר אַ שטורם, אָדער שפּילט זיך אפשר אָפּ אין דרויסן אַ גרויסע שלאַכט; איז עס נישט אַמאָל אַ שלאַכט צווישן דעם אַמעריקאַניש-ענגלישן מילי-טער וואָס פרובירט דווקא דאָ, נעבן זיי, זיך אַראַפּלאָזן פון אַוויאַנען? אַ שלאַכט וואָס זאָל זיין דער ענדלעך דערעפנטער צווייטער פראָנט און וואָס קען מישעלן מיט זיין פרוי און קינדער און אויך אַלע יידן אין פּעראַוי גאָר אין גיכן באַפרייען פון די נאַצישע געפאַרן...

ענדלעך האָט זיך דער גרויסער שטורם איינגעשטילט. מען האָט

פארזיכטיק געעפנט א פענסטער. ס'האבן זיך נאך געהערט ווייטע אפ-קלאנגען פון דונערן און אפשיינען פון ווייטע בליצן. לסוף איז געווארן שטיל.

אויף צומארגנס איז מישעל, צום וויפלן מאל שוין אוועק אויף דער פאסט פרעגן אויף א בריוול פון אננא. אפשר האט זיך ביי זיי פאר-שטעקט ערגעץ א בריוול פון איר... אלעמענס אומרואיקייט איז כסדר געוואקסן, געווארן אלץ גרעסער דאס זיין אן א ידיעה פון דעם מיידל האט אנגעהויבן אוועקנעמען דעם שלאף. מען האט זיך אויסגעקוקט די אויגן אויף אננאס א פאר ווערטער אדער א טעלעגראמע.

די פרוי מאס איז נישט אוועק אין שטאט צו איר ארבעט. זי האט געוואלט זיין ביים אנקומען פון קינד און פרובירט פארשטיין די סיבה פון אננאס אויפהאלטן זיך אין וועג. אויך די קינדער זענען געווען גע-שפאנט אויפן קומען פון זייער קווינע און אין א טאג ווען די גוסטאוויס האבן א פרעג געטאן ביי לילי, צי אננא קומט, האט דאס קינד, צוליבן כסדרדיקן נישט ווייזן זיך פון איר קווינע געענטפערט:

— ניין!

פון דעם קינדס ענטפער איז געווארן אומהיימלעך אין שטוב. די פרויען האבן עס אנגענומען פאר א שלעכטן סימן און די מענער האבן זיך געבייזערט למאי זיי גלויבן אין אזעלכע מעשיות און פאלן אריין אין א פעסימיזם צוליב א צופעליקן זאג פון קינד.

און ס'זענען ווייטער אוועק טעג אן א ידיעה פון אננא. יעדער האט פארלוירן די האפענונג און שטיעלרהייט געטראכט ביי זיך, אז מען האט דאס ארעמע קינד זיכער ערגעץ פארהאלטן ביים פרובירן אריבערקומען די דעמאראקאציאנס-ליניע און מען האט איר פארמאכט ערגעץ אין א לאגער אדער פארשיקט ערגעץ, ווהיזן מען האט פריער אויך פארשיקט אירע אומגליקלעכע עלטערן.

אין מיטן פון די דאזיקע טראכטונגען און דיסקוסיעס איז צו מישעלן אין שטוב אריינגעקומען א זשאנדארם, אז ער זאל גלייך אריינקומען אין זייער ביורא; מען רופט אים צום טעלעפאן.

פון שרעק איז איטלעכע געבליבן אן אטעם און זיך געפרעגט „וואָס דאָס קען באַדייטן?“. ס'איז נישט אַנדערש, נאָר אַז מען האָט דאָס אַרעמע קינד ערגעץ אַרעסטירט, נאָר שוין אין דער פרייער זאָנע און זי האָט דאָרט אויפגעגעבן דעם אַדרעס זייערן און די זשאַנדערמעריע וויל וויסן צי ס'איז טאַקע אמת, צי זי האָט טאַקע משפחה וועלכע וועט פאַר איר זאָרגן.

צערודערט פון דעם טעלעפאָן-רוף איז מישעל אַוועק אין דער זשאַן-דאָרן-ביוראָ, מיט אַ קלאַפּנדיק האַרץ. אייניקע מינוטן שפעטער, האָט ער פאַרלאָזט דאָס ביוראָ אין אַ גרויסער ענטווישונג; וואָרעם עס האָט זיך אינגאַנצן נישט געהאַנדלט וועגן אַנאַ. אַריינקומענדיק צוריק צו זיך און זעענדיק אַלעמענס בליקן אַנגעהאַנגען אין אים מיט געשפאַנטקייט, האָט ער זיי אויפגעקלערט:

— ליידער האָט דער טעלעפאָן-רוף אינגאַנצן נישט געהאַט קיין שייכות מיט אַנאַ. דאָס האָט דער מיליטערישער פאַטראָן זיינער אים גערופן, מכוח אויספאַרטיקן געוויסע אַרבעט וועלכע ער האָט געהאַט ביי זיך אין שטוב.

— זאָל ער זיין אונדזער אַלעמענס כפרה — האָט זיך געקאַכט די פרוי מאַס.

אין אַ געוויסן פרימאַרגן איז ענדלעך אַנגעקומען די אַזוי-לאַנג דערוואַרטעטע ידיעה: ס'איז געווען אַ טעלעגראַמע פון אַנאַ, וועלכע האָט מיטגעטיילט אַז: „כ'געפין מיך אין ליאַן. מאַרגן 3 אַ זייגער נאָכ-מיטאַג קום איך אַן אין ראַאַן.“

— ענדלעך, ענדלעך!

די קורצע פאַר ווערטער פון דער טעלעגראַמע האָבן אַריינגעברענגט אַ פרייד אין שטוב. יעדן איז אַראָפּ אַ שטיין פון האַרצן. אין אייניקע מינוטן אַרום, האָבן אַלע געוויסט אַן אַנאַ קומט, אַז זי איז דאָ. אַז זי איז בשלום אַדורך דעם וועג. אפילו די זשאַנדאַרן האָבן עס שוין אויך געוויסט. די פרויען האָבן זיך געקושט פון פרייד און איטלעכער האָט

זיך געגרייט מיטצופאַרן מאַרגן, צוזאַמען מיט די מישעלס, כדי צו זיין און זען אַנקומען דאָס אומגליקלעכע קינד, וואָס האָט זיך ענדלעך געראָ-טעוועט פון גיהנום אַדורכמאַכנדיק אַזוי פיל איבערלעבענישן פאַר דער לעצטער צייט און טראָץ איר יונגקייט אַרויסגעוויזן אַזוי פיל ענערגיע און שכל.

אין ראָאָן אויפן וואַקזאַל, האָבן די אַפּוואַרטנדיקע אויף אַננאַס קומען, געמוזט מאַכן אַ גרויסע נערוון-אַנשטרענגונג, וואָרעם טראָץ זייער אַלע-מענס אומגעדולדיקייט, איז אין דער סאַמער לעצטער מינוט פון אַנקומען פון צוג, געמאַלדן געוואָרן אַז די באַן איז פאַרשפּעטיקט מיט גאַנצע אַנדערטהאַלבן שעה.

די פאַרשפּעטיקונג פון צוג איז געווען אַ ביטערע פיל פאַר יעדן באַזונדער, אַבער אַנדערטהאַלבן שעה זענען פאַרט נישט קיין לאַנגע וואַכן און אַז דער צוג האָט זיך ענדלעך באַוויזן, צוגעקומען צו דער סטאַנציע און זיך געשטעלט, האָט איטלעכער כמעט איינגעהאַלטן דעם אַטעם, געקוקט אויף די מאַסע אויסשטייגנדיקע פאַסאַזשירן און כסדר געפרעגט סאַבינען:

— איר זעט איר נאָך אַלץ נישט? קוקט נאָר גוט, איז עס נישט אַמאָל אַט די קליינע?

פאַר די דריי יאָר זינט דעם אַפּפאַר פון די מישעלס, איז אַננאַ פאַר-שטייט זיך, אונטערגעוואַקסן, אַזוי אַז קיינער האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויף דעם שוין גרעסערן מיידל, וואָס איז צוגעפאַלן צו סאַבינען מיטן אויסגעשריי „טאַנטע“ און אויסגעבראַכן אין אַ געוויין.

ס'איז געוואָרן אַ גערודער אַרום סאַבינען מיט דער וויינענדיקער אַננאַ. ביי איטלעכן כמעט האָבן זיך באַוויזן טרערן אין די אויגן. מען האָט זיך באַקענט און געקושט.

— טאַנטע, ווער זענען עס די אַלע מענטשן? — האָט אַננאַ גע-פרעגט ביי סאַבינען.

— ס'וועט דיר שוין קלאָר ווערן שפּעטער, אין שטוב. געוואַלד, קינד

מיינס. וואָס מיר האָבן שוין איבערגעקלערט וועגן דיר, ביז מיר האָבן באַקומען דיין טעלעגראַמע!

זענדיק איר מידקייט, האָט איר מישעל אַוועקגענומען פון עולם, אַרויפגענומען אויף זיין וועלאַסיפעד און אין אייניקע קורצע מינוטן שפעטער, איז ער מיט איר שוין געווען אין פּעראַוי און אַז דער וועג האָט אָנגעהויבן גיין באַרג-אַרויף, זענען זיי אַראָפּ פון וועלאַ און פאַ-מעלעך געגאַנגען דאָס קליינע שטיקל וועג וואָס האָט געפירט צו דער ווינונג. דאָ, אויפן וועג, האָט זיי באַגעגנט מישעלס אַ באַקאַנטער זשאַנג-דאַר. כּדי צו באַרואַיקן אָננאַץ האָט מישעל זיך אָפּגעשטעלט, אים באַגריסט און אָנווייזנדיק אויף דעם מיידל, האָט זיך מישעל אָפּגערופן צו אים:

— אָט איז זי... אונדזער גאַסט, די קליינע אָננאַ.

דער זשאַנדאַר איז שטיין-געבליבן אַ ווילע, מיט מיטגעפיל איר באַטראַכט און אייניקע מאָל איבערגעחזרט:

— סאַל באַש!

דערווילע איז אָנגעקומען דער עולם וואָס איז געווען ביים צוג און זיך אויך אָפּגעשטעלט רעדן מיטן זשאַנדאַר, די עלזאַסערין האָט צו אים אַ זאַג געטאָן:

— ווען קומסטו מיך נעמען?...

— איך גלויב — האָט דער זשאַנדאַר זיך אָפּגערופן מיט אַ שמייכל אַז כּוועל אין קורצן אייך קומען נעמען, אויף אַהיימצופאַרן.

און אַז מען איז אַריין אין שטוב, וווּ פאַני האָט פון לאַנג שוין אויס-געקוקט דעם עולם, נישט פאַרשטייענדיק פאַרוואָס דאָס דויערט אַזוי, זי האָט דאָך נישט געוואוסט וועגן דער פאַרשפעטיקונג פון צוג, איז דער טיש שוין געווען גרייט צום לאַנג-פאַרשפעטיקטן עסן.

אָננאַ האָט זיך ביז גאַר דערפריידט מיט די קינדער. ס'איז געוואָרן צווישן זיי אַ טומל און אַ קושעריי.

— מיינע ליבע — האָט מישעל אויסגערופן צום עולם וואָס האָט

אויסגעפילט די ווינונג. — זאל עס היינט זיין ווי אין דער סדר-נאכט, כל דכפין ייתי ויכל, ווער פון אייך ס'איז הונגעריק, און איר זענט עס דאך זיכער, איז זעצט אייך צום טיש און מיר וועלן אלע צוזאמען עסן.

אזוי איז טאקע געווען, וואָרעם איטלעכער האָט דאָך געוואָלט זיין אַביסל מיט אַננאַץ און אויך הערן וואָס דאָס קינד וועט דערציילן פון יענער זייט פראַנקרייך; ווי אזוי ס'איז געשען דער אומגליק מיט אירע עלטערן און מיט אַנדערע יידן און אויך ווי אזוי זי האָט זיך אַרויסגע-ראַטעוועט.

דער עולם און גאָר ספעציעל מישעל מיט זיין פרוי זענען געווען ביז גאָר אומגעדולדיק אויף צו הערן און זיך דערוויסן וואָס מער איינצל-הייטן וועגן ווילדן געיעג אויף יידן. קודם כל האָט מען אָבער געוואָלט אַז אַננאַ זאל זיך אַביסל אַפרוען, זיך דערכאַפן דאָס האַרץ, ווערן אַביסל היימישער. לאַנגזאַם האָט זיך איר אויפגעבונדן די צונג און מען האָט זיך פון איר דערוויסט אויפטרײסלענדיקע איינצלהייטן וועגן די פאַר-געקומען אַנטי-יידישע געשעענישן און הערנדיק דערציילן אירע איבער-לעבונגען, האָט דער עולם זיך געווישט די טרערן און ס'האַבן זיך גע-הערט קללות פאַר די נאַצישע פייניקער.

— ס'איז געווען אַ שבת אַוונט, נאַכן אַפּעסן — האָט אַננאַ דער-ציילט — אין שטוב איז געווען הייס, איז מען אַראָפּ אויף דער גאַס, כדי זיך אַביסל אַדורכצוגיין. מען האָט אויך געטראַפן אַ סך באַקאַנטע. האָט מען זיך אַפּגעשטעלט און געשמועסט. אין מיטן פון די רעדערייען איז געקומען צו לויפן אַ ייד און דערקלערט, פאַר זיכער, אַז מאַרגן אינדערפרי, וועט מען קומען נעמען אלע יידן, די עלטערן און קינדער, אַלעמען, אַלעמען, ער ווייס עס אויף זיכער. אָבער קיינער האָט נישט געגלויבט און מען איז ווי יעדן אַוונט, אַהיימגעגאַנגען צו זיך אין די שטובער. די מאַמאָ האָט עטלעכע מאָל געפרעגט דעם פאַפּאָ וואָס ער טראַכט וועגן דער געהערטער ידיעה? האָט ער איר געענטפערט: „שלאָף געזונטערהייט, מיר וועלן טראַכטן וועגן דעם מאַרגן"... אָבער מאַרגן איז שוין נישט געווען ווען צו טראַכטן, וואָרעם אום פינף אַ זייגער

פארטאג, האָט מען אָנגעהויבן אַזוי שטאַרק קלאַפּן אין דער טיר, אַז מיר האָבן אויפגעציטערט. דער פּאַפּאָ האָט געוואָלט עפענען די טיר, האָט אים די מאַמאָ צוריקגעהאַלטן און נישט געלאָזט עס טוען. מען איז געבליבן זיצן אויף די בעטן אָן אַטעם.

זעענדיק, אַז מען עפנט נישט, האָבן זיי אָנגעהויבן אויפברעכן די טיר. ווען די מאַמאָ האָט דאָס דערהערט, האָט זי פאַר שרעק און פון פאַר-צווייפלונג זיך אָנגעכאַפט ביים פנים מיט ביידע הענט און אַזוי טיף איינגעשניטן די נעגל אין פלייש אַריין, אַז ס'האַט אָנגעהויבן רינען בלוט. אַ סך בלוט. דערנאָך האָט דער פּאַפּאָ אויפגעמאַכט די טיר. עס זענען אַריינגעקומען זשאַנדאַרן מיט אַ ווילד געשריי למאי מען האָט נישט גלייך אויפגעמאַכט די טיר.

אין דעם מאָמענט — האָט אַננאָ פאַרגעזעצט — בין איך פאַר מורא. אַרונטער אונטערן בעט. וואָס ס'איז פאַרגעקומען אין שטוב קען איך איך גאַרנישט אויסדערציילן. פון אויפטרײסלונג איז די מאַמאָ געפאלן חלשות. אַ זשאַנדאַר האָט איר אויפגעהויבן און כדי איר צו „מונטערן“, האָב איך געהערט ווי ער האָט איר געגעבן עטלעכע פעטש. די מאַמאָ איז געקומען צו זיך און אָנגעהויבן הויך וויינען. זיי האָבן געשריגן „שנעלער“, „שנעל-לער“, מאַכט איך גרייט, מאַכט אייערע פעקלעך און קומט.

די מאַמאָ האָט נישט אויפגעהערט צו וויינען און זיך ביי זיי גע-
בעטן:

— לאָזט מיך אָפּ, איך בין קראַנק!

אייער פון די פאַרשוניגען האָט איר אַ שטויס געטאָן און אויף איר געשריגן, זי זאָל זיך מאַכן דאָס פעקל.

דערציילנדיק די דאָזיקע איבערלעבונג, האָט אַננאָ זיך אָפגעשטעלט אויף אַ וויילע, געווישט די טרערן און ווייטער דערציילט:

— איך האָב געוואָלט אָפערלויפן פון אונטערן בעט און אויסדראַפן די אויגן פון דעם וואָס האָט אַזוי געשריגן אויף דער מאַמאָ. נאָר כ'בין געווען ווי צוגעשמידט צום באַדן און פאַר שרעק נישט געקענט קיין באַוועג טאָן מיט קיין אבר.

די מאַמאָ האָט נישט אויפגעהערט צו וויינען. זי האָט צונויפגענומען אַ פאַר זאַכן און אויך אַ קלאָדערע, דער פּאַפּאַ האָט גאַרנישט מיטגענומען. ער האָט געזאָגט „ער דאַרף גאַרנישט“. דערנאָך האָט מען זיי אַרויסגעפירט. כ'האַב געהערט ווי מען האָט פון דרויסן שוין, פאַרשלאָסן די טיר און זיי זענען אַוועק.

כ'בין געבליבן אַליין און לאַנג געלעגן אונטערן בעט און געוויינט פון מאַל צו מאַל העכער. דערנאָך בין איך אַפּערגעקראַכן און צוגעלאָפּן צו דער טיר. זי געריסן מיט אַלע כוחות, גערופן „מאַמאַ“, „פּאַפּאַ“, אָבער זיי זענען שוין געווען ווייט. כ'האַב געזען אַז די טיר איז גוט פאַרשלאָסן. כ'בין אַרומגעלאָפּן איבער דער שטוב ווי משוגע, געשריגן, געשריגן און אַלץ צעבראַכן און צעהאַקט. כ'האַב אַזוי לאַנג געשריגן, ביז כ'בין אַוועקגעפאַלן אַן כוח. מיט געשוואַלענע אויגן פון וויינען און איינגעשלאָפּן. ווען כ'האַב מיך אויפגעוועקט איז שוין געווען ווייט נאָך מיטאַג. כ'האַב מיך אָנגעטאַן. דערנאָך האָב איך געקלערט אַראַפּצושפּרינגען פון פענסטער. אַ שכנטע פון אַנטקעגן איבער, האָט עס דערזען און צו מיר אַריבערגעשריגן אַז כ'זאַל וואַרטן ביז עס וועט ווערן טונקל, מיט צייכנס. האָט זי מיר אָנגעוויזן, כ'זאַל אַראַפּרייסן די געלע לאַטע וועלכע כ'האַב געטראָגן אָנגענייט אויף מיין קליידל און אַז כ'זאַל פון ליילעכער מאַכן אַזאַ סאַרט שטריק, כדי זיך אַראַפּצולאָזן פון פענסטער און כ'זאַל אַרויפ־קומען צו איר. כ'האַב אַזוי אויך געטאַן און פון דער דאָזיקער שכנטע, האָב איך טאַקע צו אייך געשריבן.

אַננאָ האָט אויף דאָס ניי איבערגעריסן איר דערציילן. מען האָט געזען אויף איר פנים, אַז זי לעבט איצט ווידער איבער יענע פיינלעכע שעה'ן פון צונעמען איר טאַטע-מאַמע. אין צימער איז געווען שטיל. מען האָט געהערט אימעצן שלוכצן. איטלעכער כמעט האָט זיך געווישט די טרערן. איבערגעריסן די שטילקייט האָט די פרוי גוסטאַוו וועלכע איז אויסגעבראַכן אין אַ געווייך, מורמלענדיק:

— מיין אַרעמע שוועסטער, ווער ווייס וווּ זי מיט אירע קינדער זענען ערגעץ פאַרשלעפט געוואָרן!

איטלעכער כמעט פון די אַנוועזנדיקע, האָט איצט גערעדט און זיך געפרעגט, מכוּח דעם גורל פון זייערע נאָענטע.

אַנרי האָט שטיל עפעס געמורמלט וועגן זיינע עלטערן, שוועסטער און ברידערלעך. עדווין האָט גערעדט וועגן אירע עלטערן און די פרוי מאַס האָט הויך געוויינט, פיל מיט זאָרג פאַרן גורל פון הערשלען און מענדלען.

אַ שווערע, יום־כיפורדיקע שטימונג האָט אַלעמען אַרומגענומען, אפילו די קינדער האָבן געפילט די דראַמע וועלכע האָט געטרייסלט מיט איטלעכן און געבליבן שטיל.

— דו ווייסט כאַטש, אַנאַ — האָט מישעל ביי איר געפרעגט — ווהיין מען האָט אָפגעשיקט די מאַמא און דעם פאַפאָ?

— ניין, קיינער ווייס נישט ווהיין מען שיקט אַוועק די פאַרהאַלטענע יידן. מען זאָגט, אַז קיין פוילן. אָבער די מאַמא ווייס, אַז איך וועל זיין ביי אייך.

— ווי אַזוי ווייס זי עס? ... — האָט מישעל געפרעגט.

— ווייל אויף צומאַרגנס, נאָכן פאַרהאַלטן זיי, איז די שכנטע אַוועק אין דעם אַרעסט־אַרט צו דער מאַמא. זי האָט איר אַהינגעטראָגן עפעס צו עסן. אַ סך פראַנצויזן האָבן עס געטאָן. זיי האָבן געברענגט עסן צו די פאַרהאַלטענע יידן און אויך פאַר די אַלע קינדער, וועלכע זענען געווען אַרעסטירט. די שכנטע האָט געפרעגט ביי דער מאַמען — מען האָט נאָך דאָן צוגעלאָזט צו זיי — וואָס זי זאָל טאָן מיט מיר, האָט איר די מאַמע געזאָגט, אַז זי וועט לייכטער איבערטראָגן די צרות, אויב זי וועט וויסן, אַז כּוועל קענען אַריבערקומען צו דער טאַנטע סאַבינע. די שכנטע האָט איר צוגעזאָגט אַלץ צו טאָן, כדי מיר העלפן קומען צו אייך. פאַר מיין אָפפאַרן, האָב איך איבערגעלאָזט ביי דער שכנטע אַ פאַר ווערטער פאַר דער מאַמען, אַז כּפאַר טאַקע צו אייך, אָבער כּווייס נישט צי מיין שרייבן איז צו איר דערגאַנגען. אָבער די מאַמא האָט געוויסט אַז כּפאַר אַהער.

— ווי אזוי איז דיר אַדורך דער וועג? — האָט מישעל געפרעגט.
 — זייער גוט. די שכנטע האָט זיך פאַרבונדן מיט מענטשן וועלכע
 האָבן אונדז געהאַלפן. מיר זענען געווען צוועלף קינדער. מען האָט אונדז
 באַזאָרגט מיט אַנדערע דאָקומענטן. ס'זענען דאָך געווען די וואַקאַציע־
 טעג, האָט עס געהייסן, אַז מיר פאַרן אויף אַפּרו נעבן ליאַן. אַ פּרוי
 פון רויטן־קרייץ האָט זיך מיט אונדז פאַרנומען און אַדורכגעפירט די
 דעמאָרקאַציע־לעניע. אַז מיר זענען אַנגעקומען קיין ליאַן, האָט זי אונדז
 איבערגעגעבן אין אַנדערע הענט. אַכט קינדער זענען פאַרבליבן אין ליאַן
 און בלויז פיר, זענען געפאַרן צו משפּחה.

— די גאַנצע צייט, בעת אַננא האָט דערציילט וועגן די אַלע געשעע־
 נישן, איז די קליינע לילי געשטאַנען נעבן איר און זיך איינגעהערט אין
 אירע רייד, מיט אַזאַ ערנסטקייט אויף איר פּנימל, גלייך זי וואָלט פאַר־
 שטאַנען אירע שווערע איבערלעבענישן.

— אַזאַ וועלט, אַזאַ וועלט! — האָט די פּרוי מאַס געצאָרנט —
 מען זאָל אַזעלכעס טאָן צו מענטשן. אַזעלכע רוצחים, פירן מלחמה אויך
 קעגן קינדער! ווער וואָלט זיך דאָס פאַרגעשטעלט? ווער וואָלט אַ־
 זעלכעס געגלויבט?

— יאָ, יאָ, אַזאַ וועלט! — האָט גוסטאַוו צוגעשאַקלט מיטן קאַפּ
 און געביילט די פּויסטן.

— יאָ, יאָ, — האָט צוגעוואָרפן מאַקס, אַזאַ וועלט מיט רוצחים,
 מיט נאַציס, מיט קאַנצענטראַציע־לאַגערן. ס'איז דעם רבּונו של עולם
 געווען לאַנגווייליק, האָט ער באַשאַפן אַזאַ חיה וואָס הייסט מענטש; וואָס
 טוט אָפּ אַזעלכע פאַרברעכנס קעגן אַנדערע מענטשן. פאַרן רבּונו של
 עולם איז עס אַזאַ שפּיל. ער קוקט אויף דער וועלט און קוועלט ווי זיינע
 מענטשעלעך שעכטן זיך אויס. יאָ, ס'איז אַ שיינע שפּיל!...

און מען איז זיך צעגאַנגען מיט ווייטיק און ביטערניש אין האַרצן
 פון אַפּפּילן די טראַגישע לאַגע און די אומבאַהאַלפּנקייט פון יידישן
 מענטשן אין דער דאָזיקער ווילד־משוגענער וועלט.

21

אַ געוויסן אָונט פֿון חודש אויגוסט, שוין אַביסל שפּעטלעך, איז אַנרי אַרײַנגעקומען צו די מישעלס און מיט אַ לײכט שמיכל אויף זײַנע ליפֿן, זײ שטיל געזאָגט:

— אויב איר זענט איצט געשטימט, קומט ביטע אַרויף צו אונדז.

— וואָס איז געשען? — האָט סאַבינע בײַ אים געפּרעגט.

— קומט אַרויס, וועט איר זען.

— לױט זײַן לײכטן שמיכל, איז געווען קלאָר אַז קײן שלעכטס איז חלילה נישט געשען. דאָך האָט עס זײ געוונדערט, וואָס ער פּאַרבּעט זײ אַזױ שפּעטלעך און אַזױ אומגעריכט אַרױפּצוקומען צו אים, טראָץ דעם וואָס אין דער שעה, איז עס נישט געווען באַקוועם צוליב אַנריס הױז־וירטין וואָס איז געווען אַלט און קראַנק און זײער אַרױפּקומען אין דער דאָזיקער צײט איז פּאַר זײ תמיד געווען נישט זײער באַקוועם.

— וואָס איז פּאַרט די סיבה פֿון אַרױפּבעטן אונדז איצט, אַזױ אומ־געריכט? — האָט מישעל געפּרעגט.

אַנרי האָט נישט אויפּגעהערט לײכט צו שמיכלען און זיך געהאַלטן בײַ דאָס זײַניקע:

— קומט אַרויף, וועט איר שוין זען.

פֿול מיט נײַגיריקײט זענען זײ צו אים אַוועק. אַרױפּגעאַנגען שטיל, ממש אויף די שפּיצן פּינגער, כדי נישט איבערוועקן די קראַנקע הױז־וירטין און אַריבערטעטנדיק די שוועל פֿון אַנריס קלײנע ווײַנונג, זענען זײ געבליבן שטײן האַרט בײַ דער טיר. ס'איז פשוט נישט געווען קײן אַרט וווּ צו שטעלן אַ טריט ווײַטער; בײַ אַ צען פּערזאָן זענען

געזעסן און געשטאַנען אַרום טיש. אַנרי האָט אָנגעוויזן אויף אַ פּאַרפּאַלק
און זיי שטיל פּאַרגעשטעלט :

— מיינע עלטערן.

— וואָס, וואָס ?

— יאָ, יאָ, דאָס זענען מיינע עלטערן. זעסט, זיי זענען דאָ און דאָס
— האָט אַנרי אָנגעוויזן אויף די איבעריקע — זענען מיינע ברידער און
שוועסטער. באַקענט אייך, נאָר רעדט שטיל.

— ווען זענען זיי געקומען ?

— אפשר מיט צען מינוט צוריק...

— וואָס ? ווען ? ווי אַזוי ?...

— זיי זענען געקומען מיט אַן אויטאָמאָביל, אַזוי ווי די פּריצים
און ביז צו דער טיר.

— און מיינע עלטערן זענען אויך געקומען — האָט זיך אָפּגערוּפּן
מיט פּרייד עדווין.

— וואָס ? דער פעטער מיט דער מומע ? — דערפּריידט זיך מישעל
— וווּ זענען זיי ?

— אין ליאַן.

— אַזוי, אַזוי, ס'איז באַמת אויסערגעווענלעך — איז מישעל געווען
איינגענעם איבעראַשט — אויב אַזוי, איז דאָך פּאַראַן אַ פּראַבלעם פּון
אַ וווינונג. וווּ וועלן זיי שלאָפּן ?

עדווין און אַנרי הויבן מיט די אַקסלען :

— מיר ווייסן אַליין נישט. מען וועט זיך אָבער מוזן אַן עצה טאָן.

די פּריש געקומענע זענען געזעסן און געשטאַנען שטיל, אָן צו רעדן
אַ וואָרט. ביי דער שוואַכער שיין פּון קליינעם נאַפּט־לעמפל, זעט מישעל,
אַז אַנריס פּאַטער האַלט זיין אייניקל שאַרלאַ ביי זיך אויף דער שוויס
און שמייכלט צו ווי איינער וואָס זאָגט :

— מען האָט זיי אָנגעפּייפט.

דאָס איז געווען אַ מאַן פון יאָר פּופּציק, מיט אַ קאַפּ אַרױפּגעקעמטע שײנע גרויע האָר, מיט קלײנע, גרויע װאַנסעלעך און מילדן בליק, ער איז געווען שײן אַנגעטאַן און מיט אַ שׁמיכל באַטראַכט די פּריש אַרײַנגעקומענע.

נישט װײט פון אים איז געזעסן אַנריס מוטער, האָבנדיק נעבן זיך אירע דריי קינדער; צװײ יינגלעך און אַ מײדל. ס'האַט זיך דאָ אױך געפונען אַנריס אַ ברודער זשאַן מיט זײן פּרוי און אױך דער ברודער װאַס איז געקומען צוזאַמען מיט אַנרי.

אַנרי האָט זיך געפאַרעט אַרום זײנע נאַענטע. גערעדט צו זײ גע-לאַסן, שטיל װי צו שװער־קראַנקע:

— באַקענט אײך מיט מײן ברודער. אױך אַ גױ... — האָט אַנרי געשמײכלט — דאָס האָט ער אַלעמען אַרײבערגעברענגט און אױך עד-װײנס עלטערן.

— און װי אזױ איז אײך אַדורך דער װעג — האָט מישעל געפּרעגט.

— פּרעגט שױן בעסער נישט, די הױפּטזאַך, מיר זענען דאָ.

װעגן װאַס צו רעדן, איז געווען אַ סך, אַבער צוליב דער שפּעטער שעה, האָט מען עס כמעט נישט געקענט טאַן. און די פּאַר װערטער װעלכע מען האָט שױן יאָ, גערעדט, זענען אַרױסגעברענגט געװאָרן ממש װי אַ שעפּטש. מען האָט זיך קעגנזײטיק אַנגעקוקט און צופּרידן געשמײכלט, װאַס מען איז אַנגעקומען בשלום. אַבי אַנטלאַפּן פון ברענענדיקן גיהנום. זאָל זײן מיט אײן העמד אױפּן לײב, אַבי געראַטעוועט דאָס לעבן.

אַנריס פּאַטער האָט נישט געקענט מער בלײבן שטיל און זיך אַפּ-גערופּן:

— כ'האַב געהערט, אַז מײן זון װײנט אין אַ דאַרף, האָב אײך גע-

מײנט אַז ער װײנט אין אַ פּאַרלאַזטן פּאַלאַץ, אַדער אין עפּעס אַ װיללע. גײ און װײס, אַז זײ װײנען אין אַזאַ לאַך.

די דאָזיקע רײד, האָבן אײנגאַנצן נישט געפּאַסט צו זײן אױסזען און מען האָט זיך פון זײ געפּילט אומבאַקוועם. קײנער האָט נישט אַפּגע-ענטפּערט.

זענדיק די אומבאהאלפנקייט פון עדווין, האָט סאַבינע אויסגעדריקט איר גרייטקייט אָפצוגעבן אין איר וווינונג אַן אַרט פאַר צוויי פּערזאָנן. ס'איז געבליבן אַז אַנרי'ס ברודער זשאָן מיט זיין פרוי גייען מיט זיי מיט. געפינענדיק זיך שוין ביי מישעלן אין דער וווינונג האָבן זיי פרייער אָפגעטעמט פון דער ביז-איצטיקער שפּאַנונג אין וועלכער דאָס געפּער-לעכע וואַנדערן האָט זיי געהאַלטן. זיי האָבן זיך מחיה געווען מיט דער טיי וואָס סאַבינע האָט זיי דערלאַנגט און מען האָט געשמועסט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. זשאָן האָט דערציילט, אַז אים איז פון לאַנג שוין באַקאַנט דער וועג דורך וועלכן זיי האָבן געשוואַרצט די דעמאָרקראַטיאַנס-ליניע און אַז ער האָט געהאַט אַ שווער שטיקל אַרבעט מיטן אַדורכפירן די עלטערן און גאָר ספּעציעל מיטן קליינוואַרג. אַז זיי זענען שיער נישט אַריינגעפאַלן אין די דייטשע הענט.

אויף די פּראַגן פון מישעלן און סאַבינען מכות דעם ווי עס זעט איצט אויס אין פאַריז, האָט זשאָן געהאַט נאָר איין ענטווער:

— ס'איז טרויעריק און פּערטיק.

— דאָך? — האָט זיך מישעל ביי אים געבעטן, ער זאָל דערציילן עפּעס גענויערס.

— ליבע פּריינט — האָט זשאָן גערעדט — ווער קען עס דען אויס-דערציילן? איך בין גאַרנישט פּעאיק איך איבערצוגעבן וואָס עס האָט זיך אָפגעשפּילט אין פאַריז, דעם טאָג פון 16-טן יולי, אַנהויבנדיק פון פינף אַ זייגער פאַרטאָג. דערצו דאַרף מען האָבן ספּעציעלע פּעאיקייטן. איך בין עס נישט בכוח איבערצוגעבן.

— עפּעס, כאַטש עפּעס, — האָט מישעל נישט אָפּגעלאָזט.

— דער עפּעס... האָט זשאָן איבערגעחזרט — וועט אויך זיין אַ בעכער פול מיט טרערן און בלוט, אַנגעשעפּט פון אַ גרויסן ים מיט אומגליק, ווייל פון זעקס אַ זייגער אינדערפרי, בין איך שוין געווען אויף דער גאַס, מיט מיינע „אַרישע“ פּאַפּירן, און גלויבט מיר, אַז פון דעם וואָס איך האָב מיך צוגעזען, האָב איך פּונקט אַזוי געוויינט ווי די אַלע אומגליק-

לעכע פרויען און קינדער וועלכע מען האָט געשלעפט מיט כוח, און וועלכע האָבן געשריגן אויף אַ האַרצרייסנדיקן אופן, אַך, דאָס זען און הערן די קינדערלעך רופן „מאַמאַ“! אויך פּראַנציוזן, אַלט און יונג, האָבן געוויינט ביים זעען דאָס אַלץ.

אגב, האָט מען פאַר דער אַבלאַווע געהאַלטן אין איין דערציילן אַן ס'דאַרף „עפעס“ קומען און מען האָט געלעבט אין שרעק, אַבער ווער האָט זיך עס פאַרגעשטעלט אַז ס'זאָל אָננעמען אַזאַ כאַראַקטער, אַזאַ טראַג־גישן פאַרנעם? די געוויינען און דאָס שרייען האָבן זיך געטראַגן עד לב השמים און אויפגעוועקט אַלע נישטידישע איינוווינער. ס'זענען געווען פאַלן אַז מוטערס האָבן פון פאַרצווייפלונג זיך אַרויסגעוואַרפן פון די הויכע שטאַקן, צוזאַמען מיט זייערע קינדער.

— ווער ווייס — האָט זשאַן ווייטער גערעדט — ווי גרויס ס'איז געווען די צאָל פון די שוואַרצע לייט, די צאָל פאַליציאַנטן און זייערע פאַשיס־טישע צוהעלפער וואָס האָבן אַדורכגעפירט אין דעם טאַג, דאָס פאַרברעכן פון אַרעסטירן ביי דרייסיק טויזנט יידישע מענער, פרויען און קינדער און זיי אָפגעפירט אין גרויסן „וועלאַדראַם ד'היווער“, ווו מען האָט זיי געהאַלטן אייניקע טעג אָן עסן און אָן אַ טרינק און זיי דערנאָך פאַרשיקט ערגעץ ווו אין וואַגאַנען פון בהמות. מען זאָגט אַז מען האָט זיי אַוועק־געפירט קיין פוילן... אין אַ געטאָ? אין אַ קאַנצענטראַציע־לאַגער? מען ווייס עס נישט.

און אַפּכאַפּנדיק דעם אַטעם, האָט ער צוגעגעבן:

— מען האָט דערציילט, אַז אַ געוויסע צאָל פאַליציאַנגענטן, האָבן זיך אָפגעזאָגט פון אויספירן די געמיינע אַרבעט. מען האָט אויך דער־ציילט, אַז קליינע גרופן ווידערשטאַנדלער זאָלן האָבן אָפגעשלאָגן פרויען און קינדער און זיי אויסבאַהאַלטן, אַבער ווער קען וויסן וויפל אמת עס איז פאַראַן אין דעם געזאָגט און גערעדט? יא, מיינע ליבע, מען האָט זיך פאַרנומען אויף אויסצוראַטן אונדז, ס'איז ליידער אמת. אַ סך איינצלהייטן וועט אייך מיין פאַטער דערציילן. ער האָט אויך עפעס מיט־געמאַכט און אים דאַרף מען נישט ציען ביי דער צונג.

אויף צומאַרגנס, גלייך נאָך מיטאַג, איז צו די מישעלס אַריינגע-
קומען עדווין, אַנרי מיט זיינע עלטערן און די קינדער. נאָכן אַרומקוקן
זיך, האָט אַנריס פּאַטער זיך אָפּגערוּפּן:

— דאָ זעט מען אַ וווינונג!...

דערזעענדיק דעם ראַדיאָ, האָט ער אויפגעלעבט:

— אַ ראַדיאָ! וועט מען דאָך, מיט גאָטס הילף קענען הערן וועגן
דעם שוואַרצן סוף פון די דייטשן.

סאַבינע האָט באַקענט די געסט מיט אַננאָ און זיי דערציילט, ווי
אַזוי זי האָט זיך געראַטעוועט פון גיהנום, אָבער דאָס מיידל האָט זיך
נישט צוגעהערט צו די רייד, נאָר זיך אַריינגעלאָזט אין אַ שמועס מיט
אַנריס שוועסטער, מאַרי.

הער יוסט, אַנריס פּאַטער, האָט טאַקע געוווּזן אַז מען דאַרף אים
נישט ציען ביי דער צונג. ער האָט גערעדט זייער אַ סך און פשוט
נישט געלאָזט קיינעם קומען צום וואַרט, אויך האָט ער זיך באַנוצט מיט
רייד און ווערטער וואָס האָבן אינגאַנצן נישט געפּאַסט צו זיין אויסזען
און נישט פאַר זיין עלטער. ער האָט דער עיקר גערעדט וועגן פּאַליטיק,
וועגן גאַנג פון דער מלחמה; זיינע רייד און געדאַנקען זענען אָבער
געווען אַזוי נאַאיוו אַז איטלעכער כמעט האָט געשמייכלט.

מישעל האָט אים איבערגעריסן די רייד:

— וויסט איר וואָס, פריינט יוסט, לאַמיר לאָזן פּאַלן די פּאַליטיק.
מיר וועלן נאָך האָבן גענוג צייט דערויף. זעצט אייך צו צום טיש און
מיר וועלן עפעס נעמען אין מויל אַריין.

מען האָט געטרינקען טיי, פאַרביסן מיט היימיש געבעקס און גע-
שמועס מכוּח דעם שטעטל פּעראוי, מכוּח דעם ווי אַזוי דאָס לעבן גייט דאָ
פאַרביי און מכוּח דער פּראַגע וועגן אַ וווינונג פאַר די פּריש-געקומענע.
די זאָך איז געווען זייער ערנסט וואַרעם אין שטעטל איז אוממעגלעך
געווען עפעס צו געפינען פאַר זיי. די געסט זענען שוין געבליבן ביי די
מישעלס דעם גאַנצן נאַכמיטאַג און מיטגעהאַלטן מיטן אָונט-ברויט.

פארנאכט, ווען די פרוי מאַס איז געקומען פון דער שטאָט און איז ווי אַלעמאַל אַריין צו די מישעלס, איז זי געבליבן שטיין אָן איבעראַשטע פון אַנטרעפן די געסט. דערוויסנדיק זיך אַז דאָס זענען אַגריס עלטערן, האָט זי זיך זייער דערפריידט און זיך אַריינגעלאָזט אין אַ לאַנגע שמועס מיט אַגריס מוטער. פון איר נישט אַפגעטרעטן און שוין מיטגעהאַלטן מיטן אַונט-ברויט.

אַזוי ווי מאַרסעל האָט געאַרבעט אין דער שטאָט און דאָרט אויך געבליבן נעכטיקן, האָט די פרוי מאַס געהאַט גענוג פּלאַץ ביי זיך; איז געבליבן אַז יוסט מיט זיין פרוי און זייער מיידל מאַרי, זאָלן דערווילע, ביז זיי וועלן געפינען אַ ווינונג, בלייבן ביי איר. די פרוי מאַס איז געווען ביז גאַר צופרידן פון נישט זיין מער איינזאַם און האָט באַשלאָסן צו בלייבן ביי זיך אין דאָרף אַ פאַר טעג און איז טאַקע אויף צומאַרגנס נישט אַוועק אין שטאָט צו איר אַרבעט און זיך געפריידט מיט די פּריש-געקומענע.

ס'איז איר אָבער נישט באַשערט געווען דאָס פאַרגעניגן פון נישט זיין איינזאַם, וואָרעם מען האָט אַנגעהויבן אַנווענדן דאָס געזעץ קעגן די 36-קער. לאַוואַל האָט געזוכט אונטערצוטראַגן דעם פירער עפעס אַ מתנה, האָט מען אין נישט-באַזעצטן פּראַנקרייך פאַרהאַלטן טויזנטער מענער, פרויען און קינדער און צווישן די פּרישע קרבנות זענען אויך געווען פיל פּליטים פון בעלגיע און דערונטער אויך די פרוי מאַס.

אום פינף אַ זייער פאַרטאַג, האָט מען זיי אַלע אַרויסגעריסן פון די בעטן און פון אַלע שטעט און שטעטלעך האָט מען זיי אַפגעשיקט קיין ליאַן. כדי פון דאָרט זיי אויסליפערן צו די דייטשן.

אַ געוויסע צאַל באַאמטע פון פאַרשידענע אַדמיניסטראַציעס האָבן פרובירט נישט אויספירן די נישט-מענטשלעכע זאַך, אַ ריי גייסטלעכע און נאַנעט, האָבן אויפן רוף פון ליאַנער בישאָף זיך פאַרנומען מיט אַרויס-ראַטעווען פרויען, קינדער און זיי אויסבאַהאַלטן צווישן קריסטלעכע פאַמיליעס. דער ליאַנער בישאָף האָט אויך אויסגעפּוועלט, אַז די קינדער, יינגער פון 14 יאָר, וואָס זייערע פאַטערס זענען געווען קריגס-געפאַנגענע

אָדער זענען בכלל געווען אינטערנירט ערגעץ אין אַ לאַגער, זאָלן איבער־געגעבן ווערן זיין אפּטרופּסות און דאָן האָבן זיינע מענטשן איבערגע־מאַכט די דאָקומענטן פון עלטערע, אפילו פון אַכצן־יאָריקע יוגנטלעכע און הונדערטער פון זיי זענען דורכן רויטן קרייץ אַריבערגעפירט געוואָרן אין דער שווייץ.

די פרוי מאַס האָט איבערגעגעבן די מישעלס איר ביסל אַרעמקייט און אַ וויינענדיקע האָט זי געבעטן:

— היט עס מיר, בעט איך אייך, אָפּ. אפשר וועל איך נאָך צוריק־קומען און אויב נישט... — זי האָט אָפּגעהאַקט, זיך אָנגעשטרענגט אויפ־צוהאַלטן די טרערן וועלכע האָבן זיך געריסן פון אירע אויגן און לסוף, האָט זי שטיל צוגעגעבן — אַז איר וועט דערלעבן דעם סוף פון דער פינסטערער מלחמה און איך וועל נישט זיין צוריק, גיט אַוועק מייע זאַכן צו אַרעמע.

איטלעכער האָט מיט איר מיטגעוויינט.

זי האָט זיך האַסטיק אַוועקגעדרייט פון די שטוביקע און זיך גע־וואַנדן צו די זשאַנדאַרן וועלכע האָבן אויף איר געוואַרט:

— איר קענט שוין איצט אויספירן אייער פליכט...

די פרוי מאַקס האָט אויסגעמיטן דאָס אַרעסטירט ווערן, וואָרעם זי האָט געשוואַנגערט און זיך געפונען אין די הויכע חדשים. איר מאַן האָט זיך גראַד נישט געפונען אין שטוב און מען האָט אים צווייטן געטאַן נישט אַהיימצוקומען, איז ער געבליבן אין שטאַט.

22

אין דאָרף איז געוואָרן טרויעריק. די פּאַר איבערגעבליבענע יידן האָבן שווער באַדויערט דעם גורל פון דער פרוי מאַס, אָבער אַמשטאַרקסטן האָט עס איבערגעלעבט סאַבינע, וועלכע האָט זיך גאַרנישט געקענט באַרואיקן און ביים גלייכלייגן די זאַכן וועלכע די פרוי מאַס האָט ביי איר איבערגעלאָזט, האָט זי אַ סך געוויינט.

און ווייל די ווייננג פון דער פרוי מאַס איז געוואָרן פאַרשלאָסן און פאַרזיגלט דורך דער פּאַליציי, זענען אַנריס עלטערן געבליבן אויף דער גאַס. די ווירטין פון הויז האָט באַקומען אַן אַנזאַג, קיינעם נישט אַרייַן צולאָזן און בכלל נישט עפענען די טיר, ביז זי וועט נישט באַקומען קיין דערלויבעניש דערויף פון דער מאַכט.

נאָך אַ לאַנגן אַרומזוכן, האָבן די יוסט'ן געפונען ווייט פון דאָרף אַ קליינע ווייננג פון צוויי צימערן אָן וואַסער און אַן עלעקטרישער באַלויכטונג. ס'איז געווען אַ טרויעריקע ווייננג, וואָס האָט זיך געפונען כמעט ווי אין מיטן פעלד.

אַנריס עלטערן האָבן אַ הויף אַ טרויעריקע ווייננג אויך געהאַט אַ שווער און טרויעריק לעבן, וואָרעם זיי האָבן זיך געראַטעוועט פון פאַריז ממש אָן אַ העמד אויפן לייב און אָן אַ גראַשן געלט. געראַטעוועט האָט זיי די שטיצע וועלכע זיי האָבן באַקומען פון דער ראַאָנער קהילה.

ווידער זענען געלאָפן טעג און וואַכן. נאָך די טרויעריקע געשעענישן מיט די 36-קער, האָט מען כסדר געלעבט אין שרעק און זיך געפּרעגט צי דאָס פאַרגעקומענע איז נישט געווען אַ פאַרשפּיל צו ווייטער-דיקע אינטערנירונגען און יצחק האָט געפרעגט מישעלן מכוּח... דעם

ווערט פון די רייד און פאַרזיכערונגען פון יענעם בירגערמייסטער פון קליינעם שטעטעלע, רייד אין וועלכע מישעל האָט אַזוי שטאַרק געגלויבט... די מלחמה איז אַנגעגאַנגען אַן וועלכע ס'איז גרויסע און דעצידירנ־דיקע געשעענישן. אין רוסלאַנד זענען די דייטשן אַריין טיף אין קאַוו־קאַז. זיי האָבן אויך דערגרייכט סטאַלינגראַד וווּ מען האָט זיך פאַר־ביטערט געשלאָגן.

אויפן אַפריקאַנער פראַנט, האָבן די ענגלענדער אויף דאָס ניי אַדורכ־געפירט אַן אַפענסיווע און געטריבן צוריק די דייטשן און איטאַליענער פון די דורך זיי באַזעצטע פּאַזיציעס. אָבער פאַר די אַפריקאַנער מלחמה־געשעענישן האָט מען נישט געהאַט קיין צו גרויסן אינטערעס; מען האָט געוווּסט, אַז דער גורל פון דער מלחמה, געפינט זיך נישט אין די אַפריקאַנער זאַמדן, נאָר אויף די רוסישע שלאַכט־פעלדער.

זינט דאָס אינטערנירן די 36־קער, האָבן יידן אין דער „פרייער זאַנע“ שוין געלעבט אין גרויס שרעק. ס'האָבן צירקולירט פאַרשידענע קלאַנגען וועגן ווייטערדיקע אינטערנירונגען. מען האָט דערציילט אַז מען גרייט זיך נעמען אַלע יידן וועלכע זענען אַריינגעקומען אין לאַנד אַריין נאָך דעם יאָר 1933 און אפילו אויך די יידן וועלכע זענען אַריינ־קומען קיין פראַנקרייך נאָך 1930 און ווער עס האָט נאָר געקענט און געהאַט מעגלעכקייטן, האָט זיך געשאפן ערגעץ אַ נאַכטלעגער און נישט געשלאָפן ביי זיך אין דער ווינונג.

ס'האַט געהערשט אַ שווערע צערודערונג און אַ געלויף. יידן האָבן געזוכט וווּ זיך צו באַהאַלטן. דאָס ביסל יידן וועלכע האָבן געלעבט אויף „דער פריי“ האָבן זיך כסדר געפונען אונטער די ווירקונג פון די אינ־טערנירונגען און דערפאַרונגען וועגן דעם וואָס עס האָט זיך אַלץ אַפגע־טאָן מיט די יידן פון די אַקופירטע געביטן און דערנאָך מיט די „36־קער“. ס'איז געווען קלאַר, אַז די „פרייע זאַנע“ האָט אויפגעהערט צו זיין אַ שוץ און מען האָט געזוכט באַהעלטענישן אין פאַרוואַרפענע דערפער. מען האָט געזוכט זיך איינצושאַפן, פאַר אַ גרויסן פרייז, פאַלשע אַרישע פאַפירן. מען האָט געטוישט ווינונגען. אַ פאַרלירנקייט האָט אַרומגע־

נומען יעדן יידישן מענטשן. יידן וואָס זענען געווען לעגאַל, האָבן זיך געזוכט גוטע שכנים אויף צו באַהאַלטן ביי זיי ווערטפולע זאַכן, אין דער האַפענונג זיי אָפצונעמען נאָך דער מלחמה.

ביי מישעלן האָט מען כמעט אויפגעהערט שלאָפן. מען האָט זיך געריכט אויף אַלעם ביזן און מען איז געווען גרייט, ביי אַ קלאַפּ אין טיר, אַראַפצווואַרפן דורך אַ זייטיק פענסטער, אַביסל וועש, אַראַפּ-שפּרינגען מיט די קינדער און אַנטלויפן אין נישט-ווייטן וואַלד, אַדער צו באַקאַנטע פּויערים. אַז אַ שפּעטער פאַרבייגייער, פּלעגט זיך צופּעליק אַפּשטעלן נעבן זייער וווינונג, אַדער גאַר ביי זייער טיר, האָט מען איינ-געהאַלטן דעם אָטעם און געוואַרט צי מען וועט ביי זיי אַנקלאַפּן.

אין די דאָזיקע טעג פון שרעק פאַרן ווייטערדיקן גורל, איז האַרט נעבן זייער וווינונג, פאַרגעקומען אַ געשעעניש וואָס האָט, טראַץ דעם אומשולדיקן כאַראַקטער זיינעם, זיי ביז גאַר אויפגעטרייסלט.

נעבן די מישעלס האָט געווינט אַן אַרעמער שפּאַנישער פּליכטלינג מיט זיין פּרוי, וועלכע האָט געשוואַנגערט און זיך שוין געפונען אין די הויכע חדשים. די מישעלס האָבן נישט אַנגעהאַלטן מיטן פאַרל קיין נאָ-ענטערן קאַנטאַקט. מען פּלעגט זיך בלויז באַגריסן ביים באַגעגענען זיך.

אַ געוויסן פאַרטאָג פון חודש אויגוסט, בעת אין דרויסן איז נאָך געווען פינסטער און ס'האַט געגאַסן אַ דראַבנער רעגן, זענען די מישעלס, אין זייער לייכטן שלאָף, איבערגעוועקט געוואָרן פון עפעס אַ גערויש וואָס האָט זיך געטראָגן פון דרויסן. גלייך האָט זיך איבערגעוועקט דאָס גאַנצע געזינדל און מיט קלאַפּנדיקע הערצער, האָט איטלעכער געפרעגט, וואָס דאָס קען זיין פאַר אַ גערויש און זיך אויך געפרעגט אין האַרצן, צי ס'איז נישט חלילה געקומען דער מאַמענט פון פרובירן אַרויסשפּרינגען דורכן הינטערשטן פענסטער, כדי זיך ראַטעווען.

מען האָט איצט דייטלעך געהערט דאָס דערנענטערן זיך פון אַן אויטאָמאָביל וואָס האָט זיך אַפּגעשטעלט כמעט ביי זייער טיר. מען האָט געהערט אייניקע שטימען זיך וועגן עפעס אַדורכשמועסן און טראַץ דעם

וואָס דער אויטאָ איז איצט געשטאַנען, האָט דער מאַטאָר פון דער מאַשין כסדר גערוישט, גרייט אַ יעדע מינוט ווייטער צו פאַרן.

דער ערשטער געדאַנק מיי מישעלן, איז געווען וועגן די קינדער, אָבער ער איז געלעגן ווי אַ פאַראַליזירטער, נישט קענענדיק זיך אַ ריר טאָן פון אַרט.

איטלעכער אין שטוב האָט איינגעהאַלטן דעם אַטעם. ס'איז זיי געווען קלאַר, אַז טראָץ די אָנגענומענע מיטלען אַרויסצושפּרינגען דורכן זיי-טיקן פענסטער, איז עס שוין צו שפעט צו טאָן, וואָרעם זיי האָבן געהאַט דעם איינדרוק אַז דאָס גאַנצע הייזל איז אַרומגערינגלט פון די כאַפּערס.

מען איז אַרויס פון די בעטן. פרובירט אויף דער גיך זיך אָנטאָן, אָבער אין שטוב איז געווען פינסטער און אַלץ האָט זיך געפלאַנטערט אין די הענט, וועלכע האָבן זיך ביי איטלעכן געטרייסלט. די איינציק אָנגעטאַענע, זענען געווען יצחק און פאַני, וועלכע האָבן הילפּסלאָז גע-פרעגט, מכוּח וואָס טאָן ?

אַלע זענען זיי געווען פאַרלוירן און אומפעאיק עפעס וואָס אָנצוהויבן טאָן, אויף פרובירן זיך ראַטעווען.

פלוצים האָט מען דערהערט דאָס צוקלאַפּן זיך פון אויטאָמאָביל-טירל און אַ שטאַרקערער רוישן פון מאַטאָר וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון זייער הייזל. איטלעכער האָט לייכטער אָפּגעעטעמעט.

מען האָט פאַרזיכטיק געעפנט אַ שפּאַרע פון די לאַדנס, כדי כאַפּן אַ בליק אויף דער גאַס, וואָס איז איצט געווען ליידיק און שטיל. מען האָט אויפגעעפנט ברייטער דעם לאַדן כדי זען וואָס מער, ס'איז אָבער גאַרנישט געווען וואָס צו זען. די אַרומיקע הייזלעך זענען געווען פאַר-זינקען אין אַ טיפּן שלאַף און אָפּגעוואַשן פונעם רעגן וואָס איז כסדר געפאַלן.

די איבערגעלעבטע שרעק און דאָס וועלן וויסן וואָס איז דאָ אייגנט-לעך פאַרגעקומען, האָט פאַרטריבן דעם שלאַף. מען איז אַראָפּ אונטן, און באַשלאָסן זיך גלייך צוגרייטן; ס'איז דאָך נישט געווען אויסגעשלאָסן אַז

דער אויטאמאביל זאל צוריקקומען און קוים דארף עפעס געשען, זאל מען כאטש איצט זיין גרייט...

אונטן, האט מען שטילערהייט, ווידעראמאל ארויסגעקוקט אין דרויסן, אבער אלץ איז געווען שטיל. עס האט אנגעהויבן טאגן.

מען האט פארברייט קאפע. עפעס איבערגעכאפט כדי האבן כוח אין פאל פון א פרישן סיורפריז.

— ווער ווייס צי ס'איז נישט דער לעצטער פרישטיק וועלכן מיר כאפן דא איבער — האט זיך פאני אפגערופן.

— איך האב שוין נישט געגלויבט, אז מיר וועלן נאך היינט פרישטיקן ביי זיך אין שטוב — האט מישל זיך אפגערופן און גלייך אפגע-האקט, ווארעם פון דרויסן האט זיך ווידעראמאל דערהערט דאס רוישן פון אן אנקומענדיקן אויטא.

איטלעכער האט איינגעהאלטן דעם אטעם. דער גערויש פון אויטא-מאביל האט זיך דערנענטערט. מישעל איז גיך ארויף אין דער הויך, כדי פון אויבן פרובירן זען וואס דאס איז פארא מאשין און אראפגערעדט: — לעשט אויס די ליכט!

אבער א רגע שפעטער איז ער צוריק אראפ און ממש געשריגן:

— ס'איז דוכט זיך אינדזער בעקער!

ר'איז ארויס אין דרויסן.

— ס'איז טאקע געווען דער בעקער. צוליב דעם וואס דער וועג האט דא געפירט בארג-ארויף, איז דער אויטא געפארן לאנגזאם. מישעל האט אים מיט א צייכן געבעטן זיך אפשטעלן. אים באגריסט און אנטשול-דיקנדיק זיך פארן אפשטעלן אים, האט ער כלומרשט פון פשוטער נייגיר-ריקייט, געפרעגט מכוה דעם פון וואגען ער קומט עס אזוי פרי צו פארן? — איך קום פון דער שטאט. איך האב דאך אפגעפירט אייער שכנטע, די שפאניערן אין שפיטאל אריין. זי גייט האבן איר קינד.

— אזוי... זענט איר עס טאקע געווען מיט אייער אויטא, מיט א

האלבער שעה צוריק, נעבן אינדזער טיר?

— אוודאי, מען האָט דאָך מיך אויפגעוועקט אין מיטן דער נאַכט, כדי כ'זאַל איר אָפּפירן אין שפיטאַל.
די מישעלס האָבן אָפּגעטעמט לייכטער.

— אַזאַ מעשה מיט דער שפּאַניאַלקע! — האָט פּאַני געלאַכט און געוויינט — זי האָט נישט געקענט אַוועק אין שפיטאַל אַריין בייטאַג? נישט אונדז אַזוי איבערשרעקן.

וועגן צוריקלייגן זיך אין די בעטן אַריין, איז נישט געווען וואָס צו רעדן. די איבערגעלעבטע שרעק האָט פּאַרטריבן דעם שלאָף. איט-לעכער האָט געפילט אַז די אַדורכגעמאַכטע נערוון-שפּאַנונג וועט זיך נישט אַזוי גיך שטילן. האָט מען געעפנט דעם ראַדיאָ, כדי הערן די ערשטע פּרימאַרגן-אינפּאַרמאַציעס, וועלכע האָבן דערציילט מכוח די שווערע קאַמפּן וואָס האָבן זיך אָנגעהויבן ביי סטאַלינגראַד און אויך אין דער שטאָט גופּא. ס'איז געווען אַ שלאַכט וועלכע האָט געהאַלטן אין שפּאַנונג די גאַנצע וועלט און דער ראַדיאָ-לאַנדאָן האָט איבערגעגעבן מערערע איינצלהייטן מכוח די פּאַרעקשנטקייט פון די קאַמפּן וועלכע האָבן זיך איצט אָפּגעשפּילט אין יענער ווייטער שטאָט. די ראַדיאָ-קאַמענטאַטאָרן האָבן פּרובירט פּאַראַויסזען דעם אויסגאַנג פון שטרייט און אויפגעקלערט די סטראַטעגישע באַדייטונג פון דעם גראַנדיעזן קאַמפּ וואָס האָט זיך דאָרט אָפּגעשפּילט, גלייכצייטיק האָט מען אין ראַדיאָ גערעדט וועגן דעם דערוואַרטעטן צווייטן פּראָנט וואָס וועט זיכער בקרוב דערעפנט ווערן... דורך די ענגליש-אַמעריקאַנער כוחות.

די אַלע ידיעות און האַפענונגען האָבן געמוטיקט און געגעבן כוח אויף זיך צו האַלטן, אויף נישט צו פּאַרצווייפלען.

אין יעדן אָונט זענען צו מישעלן אַריינגעקומען באַקאַנטע יידן, כדי הערן די ראַדיאָ-אינפּאַרמאַציעס און ביי יעדן איינעם, האָט פּאַרן עפענען דעם ראַדיאָ-אַפּאַראַט געקלאַפּט דאָס האַרץ פול מיט שרעק פּאַרן גורל פון סטאַלינגראַד; צי איז חלילה די שטאָט נישט געפּאַלן? צי וועלן די רוסישע פּאַרטיידיקער פון דער שטאָט אויסהאַלטן דעם ווילדן נאַ-

צישן שטורם און דערציען ביזן ווינטער? פארשטייט זיך, אז ס'האט אויך געפייניקט דער געדאנק, צי וועלן די דייטשן ביז דאן, נישט פאר-שיקן אלע יידן וועלכע געפינען זיך אין די דורך זיי באהערשטע טערייטאריעס, ערגעץ אויף אומקום, איידער זיי וועלן דערלעבן הערן וועגן דער ענדגילטיקער דייטשער מפלה?

סטאלינגראד האט זיך געהאלטן.

א טאג, האט ראדיאל-לאנדאן געמאלדן, אז די רוסן האבן אנגעהויבן א גרויסע און דעצידירנדיקע אפענסיווע קעגן דער דייטשער ארמיי ביי סטאלינגראד און וואס עס האט אלעמען איבעראשט, איז געווען די ידיעה, אז די זעקסטע ארמיי, אנגעפירט דורכן מארשאל פאן-פאולוס איז ארומ-גערינגלט געווארן און געפינט זיך פעסט איינגעקלאמערט.

ס'האט אויך אלעמען דערפריידט די ידיעה פון אפריקאנער פראנט, אז די אכטע ענגלישע ארמיי מארשירט פאראויס און אז זי דערנענטערט זיך צו טוניס. צום ערשטן מאל אין דער אנגייענדיקער מלחמה, האבן די דייטשן געליטן מפלות אויף ביידע פראנטן. די שטימע אין ראדיאל-לאנדאן האט דאסמאל געקלונגען פול מיט שטאלץ און דערפריידט די יידישע הערצער. לאנדאן האט דערביי פארזיכערט, אז ס'איז שוין נישט אויף לאנג... א חוץ די יידישע, האבן אויך מיליאנען הערצער זיך גע-טרייסט, אז ס'איז שוין טאקע נישט אויף לאנג...

יעדן טאג זענען די נייעסן געווען מוטיקער. די רוסישע ארמיי-אנפירונג פארלאנגט פון פאן פאולוס'ן, ער זאל קאפיטולירן. דער מאר-שאל ווארט אויף דער דעציזיע פון היטלערן, ווארעם ער האט שוין נישט קיין אויסזיכטן זיך ארויסצורייסן פון דער רוסישער צוואנג.

און פלוצים, אין מיטן פון די דאזיקע קאפ-שווינדלערישע ידיעות, איז אנגעקומען די נייעס אז אמעריקאניש און ענגליש מיליטער האבן דעבארקירט אין צפון-אפריקע. די איבעראשונג איז געווען א קאמ-פלעטע. ס'איז באמת געווען ווי א בליץ אין מיטן א פינסטערער נאכט און ווי בליץ איז די ידיעה אויך געלאפן פון מויל צו מויל: „די אמע-“

ריקאַנער האָבן דעבאַרקירט, האָט זיך געטראָגן פון אַלע זייטן; אמת, ס'איז נישט געשען אין פראַנקרייך גופא, דאָך איז עס געווען אַ געוואַלטיק געשעעניש וואָס האָט געשטאַרקט יעדן יידישן מענטשן, וואָס האָט אויס-געקוקט אויף דערלייזונג. די ידיעה האָט אויך אַרויסגערופן אַ סך פרייד ביי דער פראַנצויזישער באַפעלקערונג און אַ צערודערונג ביי די ווישי-לייט.

ס'זענען נאָכגעקומען דערקלערונגען פון מאַרשאַל פעטען, פון די דייטשן, וועלכע האָבן געזוכט אַפצשוואַכן דעם איינדרוק פון זייערע מפלות. ס'זענען נאָכגעקומען דערקלערונגען פון אַ ריי פראַנצויזישע מלוכה-מענער. דער ראַדיאָ האָט איבערגעגעבן אַ רוף פון אַמעריקאַנער פּרעזידענט רוזוועלט צו די פראַנצויזן, אַז דאָס דעבאַרקירן אין אַפריקע, איז דער אָנהויב פון דער פראַנצויזישער באַפרייאַונג. ס'איז געווען אַ דערקלערונג פון טשערטשילן און ס'האָבן זיך אויך געהערט די שטימען פון די פראַנצויזישע גענעראַלן זשיראַ און דע גאַל, וועלכע האָבן אָנגע-זאָגט אַז ס'דערנענטערט זיך דער טאַג פון אַרויסזעצן זיך אין פראַנק-רייך גופא.

גלייך נאָך די געשעענישן אין צפון-אַפריקע, איז נאָכגעקומען דער אַריינמאַרש פון די דייטשן אין איבעריקן פראַנקרייך און מען האָט זיך דערוואַסט די געוואַלטיק-איבעראַשנדיקע ידיעה, אַז דער פראַנצויזישער פּלאַט אין טולאַז האָט זיך דערטרונקען.

עולם האָט זיך כסדר געזאַמלט אין די שטובן ווו ס'איז געווען אַ ראַדיאָ-אַפּאַראַט. מען האָט זיך געטיילט מיט די מיינונגען, מען האָט דיסקוטירט, געחשבוּנט און געהאַפּט, אַז העכסטנס אין פּרילינג 1943 וועט די מלחמה זיין געענדיקט.

אויך ביי מישעלן איז זיך כסדר צונויפגעקומען דער עולם און גע-הערט די ראַדיאָ-ידיעות ביז שפעט אין דער נאַכט. גוסטאַוו איז אויף קיין איין מינוט נישט אַפגעטרעטן פון ראַדיאָ-אַפּאַראַט און דער הער יוסט האָט געגרעגערט העכער פון איטלעכן און ביי יעדער גוטער מלחמה-ידיעה, האָט ער הויך אויסגעשריגן:

— איצט האָב איך זיי שוין אין דער ערד!...

ביי מישעלן אין שטוב איז צוגעקומען נאָך אַ צוהערער פון די ראדיאָ-ידיעות; דאָס איז געווען זיין שכן, דער שפּאַניער. דער מאַן פון יענער פרוי וואָס איר גיין צום קינד אין יענעם פּאַרטאָג, האָט זיי אַלעמען אַזוי שווער איבערגעשראַקן. ער האָט אָנגעהויבן אָפט אַריינצוקומען צו די מישעלס. אַ טאָג, אַז ער האָט זיך דערוווסט, וועגן דער שרעק וואָס מישעל און זיינע נאָענטע האָבן אַדורכגעלעבט אין יענער נאַכט, האָט ער געבעטן אים מוחל זיין זייער אָנגסטיקע איבערלעבעניש. זינט דאָן האָט ער זיך דערנענטערט צו דער יידישער פּאַמיליע. ער פלעגט זיך אויפהאַלטן ביי די מישעלס אַביסל לענגער און ביי זיי אויך עפעס איבער-געכאַפט און זיך געפריידט מיט זיי צוזאַמען, אויף די דייטשע מפלות. פון פרייד האָט ער זיך געשווירן, אַז אויב דער קריג וועט אין קורצן זיין געענדיקט, קאָכט ער אָפּ צען קילאָ קאַרטאָפל און פאַרבעט אַלעמען צו דער סעודה.

אויך אַנרי איז אַ גאַנצן טאָג געווען ביי מישעלן, כדי קענען הערן די ראדיאָ-ידיעות און איז אפילו נישט אַהיימגעגאַנגען עסן.

— ווער איז דען הונגעריק? — האָט ער גערופן — פון אַזעלכע גוטע נייעסן, איז מען שוין זאַט, מען פילט נישט קיין הונגער און מען דאַרף נישט עסן...

ס'זענען כסדר נאָכגעקומען אַלץ נייע רוסישע נצחונות איבער די נאַציס. ביי מישעלן האָט מען שטודירט די מאַפע כמעט ווי אין אַ... שטאַב; מען האָט געמאַסטן די שטחים, הייס דיסקוטירט און זיך אויפֿ-געוויזן, אַז אַזוי ווי די ענגלישע אַרמיי געפינט זיך פון איין זייט פון ראַמעלס אַרמיי און פון דער צווייטער זייט געפינען זיך די אַמעריקאַנער, בלייבט פאַר די דייטשן איבער נאָר איין עצה, זיך וואַרפן אין ים אַריין.

— אין דער ערד אַריין! — פלעגט צוואַרפן יוסט.

— וואָס איז אייך דען דער אונטערשיד? אין ים, צי אין דער ערד אַריין?...

- זאָל זיין אין ים. זאָל זיין אין דער ערד, אָבי וואָס שנעלער!
- און ס'איז געקומען דער טאָג, פון 8טן נאָוועמבער 1942, ווען די וועלט און די יידן פון פּעראַוי האָבן ענדלעך דערהערט די גרויסע ידיעה, אַז די דייטשע אַרמיי ביי סטאַלינגראַד האָט קאַפּיטולירט. אַ ידיעה וועלכע האָט אַוועקגענומען ביי די יידן דאָס געפיל פון שרעק אין וועלכן זיי האָבן ביז דאָן געלעבט. יעדער האָט געהאַט דאָס געפיל, אַז די מלחמה וועט זיך שוין איצט גיך ענדיקן און זיך געפּרעגט:
- זאָל עס זיין אמת? איז אַזעלכעס מעגלעך?...
- נו, דוכט זיך, אַז דו וועסט שוין איצט נישט דאַרפן זוכן אַן אַרט וווּהין אַוועקצושיקן דיינע קינדער — האָט זיך אַנרי געווענדעט צו מישעלן.
- וויסטו וואָס? — האָט מישעל זיך אַפּגערוּפּן — כּוועל זאָגן ווי מיין שפּאַנישער שכן; כּוועל אַפּקאַכן צען קילאָ קאַרטאָפּל אויב עס וועט זיין אמת.
- און איך וועל עפּעס צושטייער געבן צו דיינע קאַרטאָפּל — האָט אַנרי צוגעגעבן מיט אַ שמייכל.
- ביי מישעלן איז געווען היימלעך. כדי הערן ראַדיאָ, איז יוסט גע-קומען מיט זיין גאַנץ געזינדל. די קינדער האָבן געטומלט. אַלבערט האָט געשפּילט אויף זיין פּידל. גוסטאַוו האָט געשוויצט און געשריגן:
- נור איין פּירטעלע יאַהרעס. בלויו איין פּירטעלע יאַהרעס, גע-דולד, מיינע פּריינט, בלויו איין פּערטל יאַר!
- און אַלבערט האָט גלייך געשאַפּן אַ מעלאָדיע, געשפּילט און גע-זונגען און קליינאָרג האָט צוגעהאַלפּן:
- איין פּירטעלע יאַהרעס... איין פּירטעלע יאַהרעס, קוראַזש, גע-דולד. איין פּירטעלע יאַהרעס...

23

דער טאג האט זיך געענדיקט פריילעך, פיל מיט האפענונגען וואס דאס שווערע שלאגן די דייטשן אויף ביידע פראנטן, האט ביי איטלעכן ארויסגערופן.

ס'איז נישט געווען מער קיין צווייפל, אז גלייך נאך דעם סוף פון ראמעלס צעקלאפטע ארמיי אין אפריקע, וועלן די ענגליש-אמעריקאנער כוחות זיך ווארפן אויפן איראפעאישן קאנטינענט און פראנקרייך וועט באפרייט ווערן.

אין מיטן פון די דאזיקע האפענונגען, האט זיך פארשפרייט א קלאנג אז לאוואל איז פארשוונדן געווארן; מען האט פרובירט פארשטיין, וואס עס באהאלט זיך הינטער זיין נעלם ווערן? יידן האבן זיך געוויצלט אויף לאוואלס חשבון, דערקלערנדיק:

„היטלער האט אוועקגעזעצט די פראנצויזישע סאטעליטן-רעגירונג אין דער קורארט-שטאט ווישי, כדי זי זאל זיך דא קענען היילן דעם מאגן, פון די ביטערע פילן וואס איר קומט אויס אראפצושלינגען. האט זי אבער איצט באקומען א סך מער ביטערע פילן פון די אמעריקאנער, איז לאוואל געפארן זוכן אן אנדער קורארט כדי פרובירן זיך היילן דעם מאגן...“

אייניקע טעג שפעטער, נאך לאוואלס פארשווינדן ווערן, האט מען זיך דערווסט דעם אמת, אז ער איז געווען ביי היטלערן און ר'איז פון אים צוריק געקומען צוזאמען מיט דער דייטשער ארמיי, וועלכע האט אלס ענטפער אויף דעם ענגליש-אמעריקאנער ארויסזעצן זיך אין אפריקע, אקופירט דאס איבעריקע פראנקרייך. די האקן-קרייץ-פאן האט זיך באוויזן

אין די ביז איצט נאָך פרייע פראַנצויזישע שטעט און שטעטלעך. זיי האָבן באַזעצט און זיך איינגעאַרדנט אין די שענסטע האַטעלן, אין וויכ־טיקע געביידעס און רעגירונגס־הייזער.

ס'איז נישט באַשערט געווען זיך צו פרייען לאַנג מיט די גוטע ידי־עות און האַפענונגען. אַ שווערע צערודערונג און שרעק איז אַריינגעטרעטן אין די יידישע שטובער און באַהערשט יעדן יידישן מענטשן און פאַר־שטייט זיך, אַז אויך אין פּעראוי איז אַריינגעטרעטן אַ דערשלאַגנהייט און אַ פּאַניק צווישן די דאָרטיקע יידן. מישעל איז אַרומגעלאָפּן זוכן אַ באַהעלטעניש פאַר זיינע קינדער און איז נאָכאַמאָל געווען ביי דעם ביר־גערמייסטער פון דעם קליינעם שטעטל וועלכער האָט אים ווידעראַמאָל באַרואיקט מיט די רייד:

— די דייטשן האָבן איצט מיט זיך צו טאָן, און האָבן איצט נישט אין זינען די יידן. זיי זענען איצט באַשעפטיקט און פול מיט זאָרג פון זוכן אַ וועג ווי אַזוי זיי זאָלן אַרויס פון דער קלעם. זיי האָבן טאַקע באַזעצט גאַנץ פּראַנקרייך, אָבער דאָס איז אַ שריט פון פאַרצווייפלונג. זייט רואיק, מיר וואַכן אויף אַלעם און אויב עס וועט זיין אַ געפאַר, פאַר וואָס איר שרעקט אייך און מיר אויך, וועלן מיר אייך צו וויסן טאָן און אייך העלפן, ווי כ'האַב עס אייך שוין צוגעזאָגט.

די רייד האָבן מישעלן נישט באַרואיקט. ער איז כמעט נישט גע־שלאָפּן ביינאַכט. ביים מינדעסטן שאַרף וואָס האָט זיך דערטראָגן פון שטילן דאָרף, האָט ער גלייך געטראַכט אַז דאָס קומט מען זיי נעמען.

די מלחמה־געשעענישן זענען זיך געגאַנגען זייער וועג; ליידער אַ סך לאַנגזאַמער ווי יידן האָבן עס געווינטשן. אין רוסלאַנד איז די רויטע אַרמיי כסדר געגאַנגען פאַראויס און געשלאָגן דאָס דייטשע מיליטער. אויך אויף דעם אַפריקאַנער פּראַנט זענען די ידיעות געווען צופרידנ־שטעלנדיקע.

אַ געוויסן טאָג, האָט מאַקס געבראַכט אַ ידיעה, אַז אין ראַאָן האָט זיך געשאַפּן אַ קאַמיטעט וואָס איז אינצירט פון דער ווידערשטאַנד־באַ־

וועגונג כדי זיך צו פארנעמען מיט אויסבאהאלטן יידישע קינדער. מישעל צוזאמען מיט יוסטן, זענען גלייך אוועק אין שטאט, אויף צו שטעלן זיך אין פארבינדונג מיט דעם קאמיטעט. מען האט פארשריבן די נעמען און די עלטער פון די קינדער און זיי פארזיכערט, אז דאס איז נישט סתם קיין רעגיסטראציע, נאר אן ערנסטער ענין. מען האט זיי אנגעזאגט צו האלטן גרייט די קינדער, ווייל דאס איבערנעמען זיי, קען געשען בקרוב. מען וועט זיי וועגן דעם צו וויסן טאן און דאן זאל מען גלייך ברענגען די קינדער אויף אפצושיקן אין א זיכער ארט.

בארויאקטע, זענען זיי דעם וועג אויף צוריק, געגאנגען צופוס. יוסט האט נישט אויפגעהערט אריינצורעדן אין מישעלן:

— א סוף און אן עק זאל עס נעמען. כ'שלאף דאך נישט קיין נעכט. אויב כ'בין אנטלאפן פון פאריז אין איין העמד און דארט אלץ איבער-געלאזט אויף הפקר, זאל איך דא אריינפאלן צו די כאפערס? אזוי לאנג קרענגען זיי! וואס דען? אויב כ'האב אלע קינדער ביי מיר, איז ווי וועל איך קענען לויפן מיט מיין כ'אליאסטערע? אויב אבער כ'וועל האבן די מעגלעכקייט אויסצובאהאלטן די קינדער, וועל איך זיין רואיקער. איך און מיין שיינדעלע, קענען מיר אריינקריכן אפילו אין א לאך און זיך אויסבאהאלטן. מיר וועלן זיך אין אזא פאל באגעניגענען אויך מיט א שטיקל דאר ברויט, אבער מיט קינדער, איז עס דאך נישט מעגלעך!...

מישעל האט אים נישט אפגעענטפערט. אויך זיינע געדאנקען זענען געווען באשעפטיקט מיטן גורל פון זיינע אייגענע פיר קינדער. ס'איז נישט געווען קיין אנדערער אויסוועג ווי זיך צו שידן מיט זיי, דורכן איבערגעבן די קינדער אין הענט וועלכע וועלן זיי באשיצן.

אויף די ווייטע פראנטן האט מען נישט געטראכט וועגן די יידישע עלטערן וועלכע זוכן א מעגלעכקייט צו פארהיטן זייערע קינדער פון מערדערישע הענט און לעבן אין שרעק אויך פאר זייער אייגענעם גורל. די שלאכטן זענען כסדר אנגעגאנגען און דער ראדיא האט דערציילט איינצלעהיטן וועגן נצחון פון די רוסן ביי סטאלינגראד; דעם גרעסטן זיג זייערן אין דער אנגייענדיקער מלחמה.

די זעקסטע דייטשע אַרמיי וואָס איז באַשטאַנען פון דריי הונדערט טויזנט מאַן, זעכצן באַרימטע דייטשע גענעראַלן מיטן מאַרשאַל פאַן פאַולוס אין דער שפיץ, האָבן קאַפּיטולירט, זיך איבערגעגעבן מיטן גאַנצן מאַטעריאַל און אויסשטאַטונג וואָס די אַרמיי האָט פאַרמאַגט.

דער ראַדיאַ-לאַנדאָן האָט נישט אויפגעהערט דאָס אינפאַרמירן די דייטשע צוהערער, אויפקלערנדיק זיי, אַז ביי סטאַלינגראַד איז פאַרניכט-טעט געוואָרן דייטשלאַנדס בעסטע אַרמיי און אַז ס'איז דער אָנהייב פון סוף פון היטלער-דייטשלאַנד.

אין דייטשלאַנד גופא האָט מען נישט געקענט פאַרבאָהאַלטן די שווערע מפלה און פראַקלאַמירט אַ טרויער אויף דריי טעג.

ראַדיאַ לאַנדאָן האָט אויך איבערגעגעבן, אַז די רוסישע אַרמייען זענען אַריבער די טייכן דאָן און דאַניעץ און מאַרשירן פאַראַוויס. לטוף האָט מען געהערט שפּילן רוסישע פאַרטיזאַנען-לידער. מען האָט געהאַט דאָס געפיל פון זעען די טויזנטער און טויזנטער רוסישע קריגער, מאַר-שירן קעגן דעם שונא.

אייניקע טעג פאַר ניי-יאָר, האָט מישעל דערהאַלטן אַ בריוו פון ליאַן, פון זיין פעטער, אַז ער קומט זיי באַזוכן אויף איין טאַג נאָך און גלייכצייטיק האָט ער געבעטן, נישט זאָגן וועגן דעם די קינדער זיינע, עדווין און אַנרי, ווייל ער וויל זיך נישט טרעפן מיט אַנריס פאַטער ווער מען ער קען נישט פאַרטראַגן.

אין שטוב איז געוואָרן אַ פרייד. אַ קלייניקייט, דער פעטער שיע קומט צו פאַרן! אַזוי ווי דער בריוו איז געווען אַרויסגעשיקט מיט צוויי טעג פריער, האָט מען זיך געקענט ריכטן אַז ער קומט אַט, אַט אָן.

אזודאי איז געבליבן, נישט צו דערציילן קיינעם וועגן פאַרשטייענ-דיקן וויזיט און מען האָט געמאַכט די נויטיקע הכנות אויפצונעמען דעם ליבן גאַסט. מען האָט אַביסל אויפגערוימט די ווינונג, זי געמאַכט יום-טובדיקער און געוואַרט אויף דעם פעטערס קומען.

אַזוי ווי עדווין האָט איצט געווינט נעבן מישעלן און איז דאָרט

געווען כמעט גאנצע טעג, און אויך אנרי, האבן זיי געזען דאס פארען זיך ארום אויפרוימען די שטוב און זיך אביסל געוונדערט דערויף. קוים אבער האט מען זיי גארנישט געזאגט, האבן זיי אויך נישט געפרעגט. זיי האבן אבער פארט באמערקט געוויסע צופרידנהייטס־שמייכלען ביי די מישעלס, האבן זיי מער נישט געקענט שווייגן און געפרעגט:

— וואס רוימט איר אזוי פלוצים די ווינונג? ס'איז דאך נישט ערב פסח?...

— ס'איז נאך מער ווי ערב פסח — האט סאבינע אפגעענטווערט, שמייכלענדיק לייכט.

שטארק פאראינטריגירט האט אנרי שטילערהייט געפרעגט מישעלן:

— מישעל, וואס קומט דא פאר?

— פארוואס פארשטייטו נישט? — האט אים מישעל אויפגע־קלערט — מיר טרעטן דאך שוין אריין אין יאר 1943. דאס וועט דאך זיכער זיין דאס יאר פון אויסלייזונג, דער סוף פון דער מלחמה. היטלער האלט ביים אייננעמען א מיתה משונה, גרייטן מיר זיך אויפצונעמען דעם שלום.

און אז יוסט מיט זיין שיינדעלע זענען אריינגעקומען צו די מישעלס און האבן אויך באמערקט דאס פארען זיך אין דער ווינונג, האט ער נישט געווארט מען זאל אים עפעס אויפקלערן, נאר אליין ארויס מיט לשון:

— וואס קומט דא פאר ביי אייך? די מלחמה איז שוין טאקע גע־ענדיקט? זע נאר, שיינדעלע, זיי האבן אפילו די מאשינען אויך פארוקט אין א זייט! איז וואס, מען ארבעט שוין נישט מער?

— ניין, האט זיך יצחק אפגערופן — מיר מאכן א טרויער־וואך נאך די זעקסטע דייטשע ארמיי וואס איז צעקלאפט געווארן ביי סטא־לינגראד. די דייטשן האבן געטרויערט דריי טעג, וועלן מיר „טרויערן“ א גאנצע וואך... אויס מיט דער ארבעט. מיר וועלן זיך אנטאן יום־טוב־

דיק און עסן קוכן און טרינקען גוטע קאָפּע. פאַרוואָס נישט? דריי הונד-
דערט טויזנט באַנדיטן ווייניקער, מעג מען זיך עס דערלויבן.

— אַ דאָ מוז עפעס זיין — האָט יוסט אָפּגעענטווערט — מיר גע-
פעלט נישט די מעשה, דאָ דאַרף עפעס פאַרקומען.

— פאַרוואָס געפעלט אייך נישט די מעשה? ס'גייט דאָך עפעס
צו נייִיאָר, רוימט מען אַביסל אויף די שטוב און מען וואָרפט אַרויס
דאָס חמץ פון אַלטן יאָר. ס'גייט דאָך אויך דאָס יאָר פון באַפרייאַונג...

די נייגיריקע האָבן נישט געהאַט קיין אַנדערע ברירה ווי צונעמען
די אַלע ענטפערס וועלכע מען האָט זיי געגעבן. זיי זענען געווען זיכער
אַז עפעס דאַרף דאָ פאַרקומען.

וויסנדיק ווען דער צוג קומט פון ליאָן, איז מישעל יעדן טאָג
געפאַרן אין שטאָט אַריין אָפּוואַרטן דעם ליבן גאַסט און דערביי גע-
טראַכט אַז דער פעטער וועט אים אפשר ברענגען ענטווערס אויף אַזוי
פיל פראַגן וועלכע זענען געלעגן אין האַרצן און געזוכט אַן אויפ-
קלערונג. דער פעטער שיע האָט גוט געקענט רוסלאַנד. ער איז געווען
אַן אָפיציר אין דער רוסישער אַרמיי, מיטגעמאַכט אין רוסלאַנד די
ערשטע וועלט־מלחמה און אויך די רעוואָלוציע פון 1917. אַחוץ אַלעם,
איז דער פעטער בכלל אויך געווען אַ באַוווסטזיניקער מענטש און די
קורצע צייט פון זיין מיט אים, וועט אַן ספק זיין ביז גאַר אינטערעסאַנט.
מען וועט זיך פון אים אויך דערוויסן וואָס עס טוט זיך און וואָס מען
טראַכט אין דער גרויסער שטאָט ליאָן.

דעם טאָג ווען דער גאַסט איז געקומען צו פאַרן, האָבן זיי זיך
לענגער פאַרהאַלטן אין דער שטאָט, כדי אַריינצוקומען אין שטוב אַוונט-
צייט, נאָכן אַוועקגיין פון יוסטן און זיין בני־בית. יצחק האָט זיך גאַר-
נישט געקענט זאָט אַנקוקן אויף דעם ווי שוין דער פעטער האָט אויס-
געזען.

קודם כל האָט זיך דער גאַסט געפריידט מיט דער אָפּגעראַטעוועטער
אַננאַ און דערנאָך מיט די קינדער און ערשט אויף זיין פאַרלאַנג, האָט
מען אַריינגערופן אַנרי, עדווינען און זייער קינד.

אַריינקומענדיק צו די מישעלס האָט דאָס פאַרפאַלק פון גרויסער איבעראַשונג, ממש פאַרלוירן דאָס לשון. זיי זענען צו צום פעטער זיך קושן און נישט געקענט מוחל זיין די מישעלס, פאַרן האַלטן איר פאַטערס קומען בסוד, ביז צו דער לעצטער מינוט. אַ צעשטראַלטע האָט עדווין זיך געווענדעט צו די מישעלס :

— כ'וועל אייך קיינמאָל נישט מוחל זיין דאָס וואָס איר האָט געטאָן!
 — וואָס הייסט? — האָט מישעל געשמייכלט — כ'האָב דיר גע-
 ברענגט דיין פאַפּאַ, האָב איך דיר דערמיט שלעכטס געטאָן?
 — ניין, אָבער כ'וועל מיך שוין אַפּרעכענען מיט אייך! — האָט זי
 זיך נישט געקענט שענקען דאָס האַלטן דעם סוד.

מען האָט געגרייט צום טיש און ס'איז באמת געווען יום-טובדיק אין שטוב; סיי דער טיש און סיי אין די הערצער פון דער משפּחה וועלכע האָט אַרומגעריןגלט דעם גאַסט. מען האָט געגעסן און געטרינקען. דער-
 נאָך האָט סאַבינע אַ ווינק געטאָן צו אַלבערטן, ער זאָל עפעס שפּילן, לכבוד דעם פעטער און אַלבערט האָט טאַקע באַוווּן וואָס ער קען, אויס-
 פירנדיק אַ שיינעם מענדעלסאָן-קאַנצערט.

לאַנגזאַם איז דער שמועס אַוועק אויף דער מלחמה און עס זענען געפאַלן פאַרשידענע פּראַגן. מען האָט געבעטן דעם פעטער זאָגן זיינע מיינונגען וועגן די געשעענישן; ער זאָל דערציילן, וואָס עס טראַכט די וועלט; ער קומט דאָך פון אַ גרויסער שטאַט, פון ליאַן!

דער טיש איז שוין געווען אַפּגערוימט פון יעדן סימן פון פאַר-
 געקומענעם מאַלצייט און די קינדער האָבן זיך געשפּילט אין אַן אַנדער צימער. דער פעטער האָט פאַרויכערט אַ פאַפּיראַס. באַטראַכט אַלעמען מיט זיין סימפּאַטיש שמייכל און זעענדיק די משפּחה מישעל און זיין אייגענע טאַכטער מיטן איידעם קוקן אויף אים פיל מיט שפּאַנונג און נייגיריקייט, האָט ער זיך אַפּגערופּן:

— אין פאַרזען לווור האָב איך אַמאָל געזען אַ בילד וואָס הייסט „דער זיגער“; דאָס בילד שטעלט פאַר אַ שווער צעבראַכן זעגל-שיפל

און דערנעבן שטייט אַ מאַן מיט אַ הויך פאַריסענעם קאַפּ; דאָס איז טאַקע „דער זיגער“, אָבער ער איז אַרומגעוויקלט מיט פאַרבלוטיקטע באַנדאַזשן; דאָס פנים פול מיט בלוט־פּלעקן. איין האַנט הענגט אים אַראָפּ, מסתמא אַ צעבראַכענע, די האַר אויפן קאַפּ צעשוּיבערט א. א. וו. אַזוי מיינע ליבע זעט אויס דער מצב פון זיגער. איך דערמאָן איצט דאָס בילדל, ווייל אַך און וויי וועט זיין דער מצב, סיי פון רוסלאַנד נאָך דעם אָפּגעהאַלטענעם ענדגילטיקן נצחון, סיי פון די אַנדערע לענדער וועלכע פירן די מלחמה, וואָרעם די רוסן האָבן פריער, ערב זייער אָפּטרעטן, אַלץ חרוב געמאַכט און דאָס וואָס איז דעמאָלט איבערגעבליבן גאַנץ, ווערט שוין צעשמעטערט איצט, ביים אָפּטרעטן פון די דייטשן און דאָס היילן זיך פון דער אַדורכגעמאַכטער מלחמה וועט לאַנג, לאַנג דויערן.

אויך ענגלאַנד און אַמעריקע און בכלל אַזוי אַזוי פיל לענדער איבער דער וועלט וועלן זיין רואינירט און פאַראַרעמט נאָך אַזאַ לאַנגער און שווערער מלחמה. מיט איין וואָרט, ס'וועט זיין אַך און וויי צום זיגער, אָבער ס'איז שוין נישטאַ דער מינדעסטער צווייפל, וועגן אויסגאַנג פון געוואַלטיקן כוחות־פאַרמעסט; אַז דייטשלאַנד וועט ווידעראַמאַל ליידן אַ שווערע, ביטערע מפלה.

דער פעטער האַט אויף אַ וויילע איבערגעריסן דאָס רעדן, פאַרצויגן דעם פאַפּיראַס און פאַרגעזעצט:

אודאי וואַלט געווען ביז גאַר וויכטיק אַז די מלחמה זאָל זיך וואָס גיכער ענדיקן; אפילו היינט, שוין, די רגע, אָבער דער סוף איז ליידער נאָך נישט אויף מאַרגן. עס קען נאָך דויערן, וואָרעם דייטשלאַנד האַט נאָך כוח אויף אַנצוגיין מיט דער מלחמה און מען מוז כסדר זיין גרייט, כ'מיין טאַקע אונדז יידן, נאָך צו פילן אויף אונדזער הויט די דייטשע לאַפּע, וועלכע איז איצט ביז גאַר געפערלעך; ווייל איצט הויבן זיי אַן האַנדלען אין רעזולטאַט פון פאַרביטערונג און איינע פון די הויפט־סיבות, צוליב וועלכע כ'בין געקומען צו אייך צו פאַרן, איז טאַקע אייך מינדלעך וואָרענען, איר זאָלט נישט אָפּלאָזן די געשפּאַנטקייט און כסדר טאַג און נאַכט געדענקען וועגן דער דייטשער געפאַר און זען זיך וואָס בעסער

אויסהיטן פאר זיי. פריער האבן די דייטשן פארפאלגט יידן, זיי ארעסטירט און דעפארטירט צוליב יידן-האס, אבער איצט איז צו זייער האס צוגע-קומען פארביטערונג. דאס טארט איר נישט פארגעסן. היט אייך, היט אייך!

אלעמען ארום טיש איז געווארן שווער-אומהיימלעך, די יום-טוב-דיקע שטימונג איז אביסל קאליע געווארן. מישעל און די איבעריקע, וואס אלע האבן זיי געהאפט, אז די מלחמה וועט זיך אט, אט ענדיקן, האבן פלוצים דערהערט רייד פון פעטער, וועלכער האט געווארנט זיך אויסצוהיטן פון אילוועס, ווארעם די מלחמה קען, לויט אים, נאך דויערן לאנג און דער שונא איז איצט נאך געפערלעכער.

נאך א לאנגער וויילע שווייגן, האט מישעל געפרעגט:

— ווייס מען כאטש ווהין מען פארשיקט די אלע אינטערנירטע יידן? מען זאגט אז קיין פוילן. איז וואס געשעט דארט מיט די אומ-גליקלעכע? ווו ליגט דער סוד פון דעם אלעם? און ווו איז די וועלט? וואס זאגט אויף דעם אלעם די וועלט?

— ליידער ווייסן מיר גארנישט וואס עס געשעט מיט די דעפאר-טירטע. מען ווייס גארנישט וועגן גורל פון די דערוואקסענע דעפארטירטע יידן און מען ווייס אויך גארנישט וועגן די פרויען, קינדער, אלטע און קראנקע לייט. אבער אז מיר באטראכטן דאס אלץ וואס עס קומט פאר מיט יידן, די ארעסטן, דעפארטירונגען פון קראנקע, הילפסלאזע מענטשן, דארפן מיר קומען צום אויספיר, אז דא האנדלט זיך נישט אין ארבעטס-כוחות און מען קען זיין זייער פעסימיסטיש און שטארק מורא האבן פארן גורל פון די פארשיקטע יידן.

— איר פרעגט מיך, מכוח דעם וואס עס טראכט וועגן דעם אלעם, די וועלט? — האט דער פעטער פארגעזעצט — די וועלט פירט מלחמה און האט קודם כל אייגענע זארגן. אגשטענדיקע, געוויסנהאפטע מענטשן זענען איבערגענומען מיטן טראגישן גורל פון די יידן אונטער די נאציס; אבער די וועלט האט מיט זיך צו טאן און פארנעמט זיך נישט מיט אונדז

און בכלל, וואָס פאַראַ ווערט האָבן שטימען צי אפילו פּראָטעסטן פון יחידים ווען טאַג-טעגלעך ווערט פאַרגאַסן אַ ים-בלוט? יידן פּרעגן זיך אויך, וואָס עס טוט די קאַטוילישע וועלט? פאַרוואָס שווייגט דער פּויפּסט? אויף דעם אַלעם איז נישט לייכט צו ענטפּערן: איז טאַקע דער שעף פון דער קאַטוילישער קירכע אָן אמתער, אָן אויטענטישער קריסט, אָדער איז ער גאַר אַ דיפּלאַמאַט, וואָס זוכט קודם כל צו שטאַרקן די קירכע? ס'איז זייער מעגלעך אַז אין רוים איז מען גאַר צופּרידן פון יידישן אומגליק!... — האָט דער פעטער אָפּגעהאַקט אויף אַ וויילע, גע- פירט זיין בליק איבער די פּנימער פון דער פאַרזאַמלטער משפּחה און פאַרגעזעצט— אויב עס זענען פאַראַן אייניקע קירכע-לייט, ווי דער בי- שאַף פון ליאַן אָדער פון טולוז, וועלכע העלפּן ראַטעווען יידן, טוען זיי עס פון אייגענער איניציאַטיוו, אָבער די קירכע אַלס אַזעלכע, טוט כמעט גאַרנישט אויף ראַטעווען יידן און דערפון ווייסן מיר שוין וואָס עס טראַכט און וואָס עס טוט נישט... רוים!

דער פעטער האָט איבערגעריסן. ער האָט אויף דאָס ניי פאַרויכערט אַ פאַפּיראַס און געפירט זיין בליק פון איינעם צום אַנדערן, מיט אַן אויסדרוק אויף זיין געזיכט, ווי פון אַ שולדיקן, למאי ער האָט זיי נישט דערציילט קיין אָפּטימיסטישע מעשיות און נישט געברענגט קיין האַפּע- נונג אויף אַ בקרובדיקן סוף פון דער מלחמה, אַן אויסלייזונג פון די זאַרגן און שרעקן וואָס האָבן געלעבט אין אַלעמענס הערצער און פונקט ווי דער פעטער, אַזוי האָבן אויך אַלע געשוויגן. קיינער האָט זיך נישט דערוועגט איבערצורייסן די אַריינגעטרעטענע שטילקייט.

— אפשר וואָלט דער פעטער אונדז דערציילט, פאַרוואָס ער איז געבליבן אַזוי לאַנג אין פאַריז און זיך אויסגעשטעלט אויפן געפאַר אַריינ- צופאַלן אין די דייטשע הענט? מען האָט דאָך געוואוסט אַז ס'האַלט ביים געשען עפעס — האָט מישעל געפּרעגט.

— אמת, מען האָט טאַקע געוואוסט און זיך אויך געגרייט צו דעם איבערפאַל, אויב אָבער איך בין פאַרבליבן כמעט ביז צו דער לעצטער מינוט פון די גרויסע אַרעסטן, איז עס געשען דערפאַר, ווייל כ'האַב

געוויסט, אז עס וועט קומען אַ מאַמענט ווען מען וועט אָנהויבן לעבן פון גרייטן; כ'האַב נישט געצווייפלט אַז מען וועט צונעמען ביי יידן זייערע פאַבריקן, געשעפטן און בכלל אַלע זייערע אונטערנעמונגען; האָב איך איבערגעשריבן מיין פאַבריק אויף אַ קריסטלעכן מענטשן, וואָס האָט ביי מיר געאַרבעט יאָרן-לאַנג. אַן ערלעכער מאַן ביו גאַר. מיר האָבן זיך געטיילט העלפט אויף העלפט מיטן פאַרדינסט און פאַר דער צייט, האָב איך אים פאַרטרויט אין אַלע ענינים און אויסגעלערנט ווי אַזוי פירן די פאַבריק. צוליב פאַרזיכטיקייט, בין איך מער ווי אַ יאָר צייט, נישט געשלאָפן אין דער היים. אפילו איצט, באַקום איך יעדן חודש צוגעשיקט דעם פאַרדינסט פון דער אונטערנעמונג. אַ העלפט פון רווח וואָס די פאַבריק ברענגט אַריין און אויב מיר וועלן בשלום איבערלעבן די מלחמה און כ'וועל צוריק אַהיימקומען, וועל איך ווידער האָבן מיין פאַבריק און כ'גלויב אַז דער זעלבער אַרבעטער וועט אויך שפעטער זיין מיין שותף אַלס באַלוינונג פאַר זיין ערלעכקייט. ווען איך וואָלט אַוועק פון פאַרזי מיט אַ יאָר פריער, וווּ וואָלט איך היינט גענומען געלט אויף צום לעבן? כ'וואָלט מער גאַרנישט נישט פאַרמאָגט.

שאַרלאַ איז איינגעשלאָפן ביי דער מוטער אויף דער האַנט. דער פעטער האָט זיך אויפגעשטעלט און געעצהנט זיין טאַכטער עדווין, זי זאָל נישט האַלטן דאָס קינד אויף דער האַנט נאָר עס לייגן אין זיין בעטל. מען האָט זיך געכאַפט אַז ס'איז שוין גוט שפעט. פאַר איטלעכן איז אויך געווען אַ גרויסע איבעראַשונג, ווען דער פעטער האָט דערקלערט, אַז מאַרגן פרי, פאַרט ער צוריק קיין ליאָן.

— וואָס עפעס אַזוי גיך? — האָט איטלעכער געפרעגט.

— איך בין געקומען זיך זען מיט אייך, און זואַרענען, ווייל מיר ווייסן דאָך נישט וואָס דער מאַרגן גרייט צו; וווהין מען וועט נאָך דאַרפן לויפן. כ'האַב געהערט אַז איר האָט אַ מעגלעכקייט אויסצובאַהאַלטן די קינדער אייערע, דאָס איז זייער גוט און כ'ראַט עס אייך צו טאָן און איר אַלע, — האָט דער פעטער פאַרענדיקט, — נעמט אַן אַלע מיטלען אויף זיך צו פאַרהיטן פון מעגלעכע סיורפריזן, וואָרעם די צייט איז אַ געפער-

לעכע. אפילו ווען ס'זאל אייך אויסקומען זיך אָנצושליסן אין די פּאַרטי־
זאַנער, זאַלט איר עס אויך טאָן. זעט צו דערהאַלטן אייער לעבן. איר
זענט נאָך יונג. איר דאַרפט לעבן צוליב אייערע קינדער און צוליב אייך
גופא. הלוואי זאל נאָך דעם איצטיקן חורבן בלייבן אַ סך יידן... פאַר־
לאַזט אייך נישט אויף קיין נסים און טוט אַלץ אויף זיך צו ראַטעווען.

מיט געמישטע געפילן האָט מען זיך געקליבן מאַכן נאַכט.

מישעל האָט פאַרגעשלאָגן דעם פעטער צו בלייבן ביי אים אויף
נאַכטלעגער, אָבער עדווין האָט פּראָטעסטירט. זי האָט אומבאַדינגט גע־
וואַלט אַז איר פּאַטער זאל נעכטיקן ביי איר.

צומאַרגנס אין דער פּרי איז דער גאַסט צוריקגעפאַרן קיין ליאַן
און ס'איז געווען אויס מיטן קורצן יום־טוב.

24

און די וועלט איז אריינגערעטן אין יאר 1943. אין א יאר פון גרויסע האפענונגען און ווייטערדיקע ליידן. לכבוד דעם נייעם יאר זענען געווען באגריסונגען, ווינטשונגען און רעדעס פון די פירער פון דער וועלט-פאליטיק, אבער דעם שטארקסטן איינדרוק האבן געמאכט די רייד פון פרעזידענט רוזוועלט, אז:

„אין די נאענטסטע חדשים וועלן מיר עפענען א צווייטן, א דריטן און אפשר אויך א פערטן פראנט“.

דער דרום-אפריקאנער מאשאל סמאטס, האט דערקלערט:

„פון היינט איבער א יאר וועלן שוין אלע פעלקער לעבן אין פריידן, פרייהייט און גליק“.

די וועלט האט געהאפט.

און די יידן פון „פרייען פראנקרייך“ האבן אבער קיין צייט נישט געהאט ארומצורעדן און פרובירן פארשטיין די אנגעזאגטע רייד פון פרעזידענט רוזוועלט און זיך אריינטראכטן אין זייער פולער באדייטונג. ווארעם גלייך דעם ערשטן טאג פונעם יאר 1943, איז ארויס א געזעץ אז אלע יידן, אויסלענדער אדער פראנצויזישע בירגער, מוזן ביז דעם 15-טן יאנואר, זיין אין די געהעריקע אמתן, כדי מען זאל אויף זייערע אידענטיטעטס-פאפירן און לעבנס-מיטל-קארטן ארויפלייגן דעם סטעמפל „ייד“.

די בהלה איז געווען גרויס. מען איז געלאפן אין די קאמיטעטן זיך פרעגן מכות וואס טאן? די עלטערן וועלכע זענען מסכים געווען אפצור-געבן זייערע קינדער, האט מען מיטגעטיילט, אז זיי וועלן אוועקגעשיקט ווערן אין די סאמע נאענטסטע טעג פון זעלבן חודש יאנואר.

די דאָזיקע ידיעה האָט אַביסל לייכטער געמאַכט דאָס שווערע געמיט ביי אַ טייל יידן. גלייך דערנאָך זענען די קינדער גערופן געוואָרן אויף אַ מעדיצינישער אונטערזוכונג און דריי טעג שפעטער האָבן די עלטערן פון די קינדער באַקומען אַ מיטיילונג וווּ און ווען זיי צו ברענגען אויף אַוועקגעשיקט צו ווערן. מען האָט אויך מיטגעטיילט, אַז צוליב זיכערהייט־מעסערס וועלן די עלטערן נישט וויסן די אַדרעסן פון זייערע קינדער. מען האָט זיי אַבער פאַרזיכערט אַז די קינדער וועלן זיך געפינען ביי פּריוואַטע פּאַמיליעס.

דאָס אינפּאַרמירן די עלטערן, אַז זיי וועלן נישט וויסן די אַדרעסן פון די קינדער, האָט אַרויסגערופן אַ צערודערונג. מען האָט אַבער פאַר־שטאַנען די כּוונה דערפון און מען איז מיט ווייטיק איינגעגאַנגען דערויף, אַ חוץ דאָס פאַרפּאַלק יוסט; ער האָט זיך געקאַכט און געשריגן אַז ער וועט נישט אַוועקגעבן זיינע קינדער אָן צו וויסן וווּהי; בעסער זאָלן זיי אומקומען מיט אים צוזאַמען.

מען האָט באַדויערט זיין אומצוטרוי און באַשלוס. קיינער האָט נישט פרובירט אים איבערצורעדן. ס'זענען געווען מערערע פּאַמיליעס וועלכע האָבן זיך געשראַקן פאַר דעם דאָזיקן באַשלוס פון קאַמיטעט.

סאַבינע האָט זיך גענומען צו דער ווייטיקלעכער און נישט פּריי־לעכער אַרבעט פון צוגרייטן די וועש און די קליידונג פאַר די קינדער, פאַרגיסנדיק דערביי אַ סך טרערן און כּסדר זיך געפרעגט ווי אַזוי וועט עס זיי דערגיין צווישן פרעמדע און אומבאַקאַנטע מענטשן. מישעל און גוסטאַוו האָבן זיך צוגעקוקט צו סאַבינעס גרייטן די פעקלעך, צו אירע טרערן און אַליין אויך, אַפּגעפּילט אַ פּיין אין האַרצן. ווער ווייס ווי לאַנג די געשעענישן קענען נאָך דויערן און צי מען וועט זיך בכלל נאָך זען מיט די קינדער!

נישט קענענדיק מער צוזען סאַבינעס טרערן, האָט גוסטאַוו געפרעגט:
— פאַרוואָס וויינט איר אַזוי פּיל? מען גייט דאָך חלילה נישט טאָן אייערע קינדער קיין שלעכטס; פאַרקערט, מען גייט זיי דאָך פאַרהיטן פון שלעכטס.

— וואָס רעדט איר — האָט סאַבינע אים אָפּגעענטפּערט דורך טערן
— איך וועל האָבן נייעס פון מיינע קינדער? מיין לייבעלע אָדער מיין
לילי וועלן מיר שרייבן? ... דאָס זענען דאָך שוואַלבן. איך וועל אָפּנעמען
טרוקענע גרוסן אָז זיי זענען געזונט, נישט מער. וואָס פאַר אַן אַנדערע
נייעסן וועל איך פון זיי האָבן? ...

ביז שפעט אין דער נאַכט האָט סאַבינע זיך פאַרנומען מיט גרייטן
די זאַכן און גערעדט דערביי צו זיך אליין:

— דאָס איז פאַר לייבעלע; דאָס, פאַר לילי, דאָס איז פאַר אַלבערטן...
שלעכט איז געווען, וואָס זי האָט כמעט גאַרנישט געהאַט צו גרייטן
פאַר אַננאָ. זי איז געקומען אין איין העמד און אין איין קליידל און ס'איז
פשוט אוממעגלעך געווען עפעס צו באַקומען פאַר איר צו קויפן.

אַ טאָג פאַרן אוועקפאַרן פון די קינדער, האָט מישעל גענומען
אַלבערטן און געפאַרן מיט אים אין שטאָט אַריין אין דער האַפענונג
אפשר וועט זיך אים פאַרט איינגעבן עפעס-צו קויפן פאַר דער אַרעמער
אַננאָ און גלייכצייטיק זאל זיך אַלבערט געזעגענען מיט זיין גוטן, אַלטן
מוזיק־פּראָפעסאָר וואָס האָט דאָס יינגל שטאַרק ליב געהאַט.

ווי נאָר דער פּראָפעסאָר האָט דערזען אַלבערטן אָן די פידל און
אין דער באַגלייטונג פון זיין פּאַטער, האָט ער גלייך פאַרשטאַנען, אָז
זיין שילער פאַרט אוועק; ער איז געבליבן זיצן ווי מיט אונטערגעהאַקטע
פיס און לאַנג נישט געקענט אַרויסרעדן קיין וואָרט. זיין בליק האָט
געוואַנדערט אויפן יינגל, אויפן פּאַטער און צוריק אויף אַלבערטן. לסוף
האָט ער צוגעצויגן זיין תלמיד צו זיך, געגלעט זיינע האָר און גערעדט
צו אים, נישט ווי זיינס אַ לערער נאָר ווי אַ פּאַטער וואָס געזעגנט זיך
מיט זיין איינציקן זון וועלכער לאַזט זיך אוועק אין אַ ווייטן, געפער-
לעכן וועג.

— ס'איז הייסט עס אמת. פאַרסט אוועק. נו, יאָ, דו מוזט עס
טאָן... — ער האָט אים אַ קוש געטאָן אין קאַפּ. נישט אויפּגעהערט צו
גלעטן אַלבערטס האָר, מיט זיין אַלטער, דאַרער האַנט און דערנאָך האָט
ער זיך געוואַנדן צו מישעלן, אָבער שוין מיט אַן אַנדערן טאָן:

— איר נעמט מיר צו דאָס בעסטע, דאָס שענסטע וואָס כ'האַב פאַרמאָגט. ר'איז אַ ווונדערקינד! ער איז די שטאַלץ פון מיין קאַריערע, אַ מוסטער פאַר איטלעכן. אין לערנען אים, האָב איך אַריינגעלייגט מיין ליבע און האַפענונג. אַלץ וואָס כ'האַב אים נאָר געקענט געבן אַלס לערער. נעמט איר אים איצט פון מיר אַוועק. האָט איר ווירקלעך נישט קיין אַנדערן אויסוועג?...

— הער פראַפעסאָר! — האָט מישעל אַ טיף גערירט זיך אָפּגערוּפּן — איר פאַרשטייט אַביסל די לאַגע אונדזערע. מיינט איר אַז אַלס פאַטער, פיל איך נישט אָפּ די זעלבע ווייטיק, פון מוזן זיך שיידן מיט מיינע קינדער? וואָס קען איך אָבער טאָן? לאַמיר האַפּן אַז ס'איז נישט אויף לאַנג... איך פאַרזיכער אייך, דאָס ווי נאָר כ'וועל צוריק האָבן ביי מיר די קינדער מיינע, וועט זיך אַלבערט ביי אייך ווידער לערנען.

— מיינסטו אַז כ'וועל עס נאָך דערלעבן? — האָט דער פראַפעסאָר געפרעגט און צוגעגעבן — איך בין שוין אַלט. אַ שאַד, אַ שאַד, וואָס דאָס יינגל מוז איבערייסן זיין לערנען זיך, כ'האַב נאָך נישט געהאַט אַזאַ פאַל, אַז אַ קינד וואָס לערנט ביי מיר אַזאַ קורצע צייט, זאָל אַזוי באַהערשן די פידל, ווי אַלבערט. נו, פאַרפאַלן. — דער אַלטער מאַן איז שטיל געוואָרן. ער האָט מיט ביידע הענט אַנגענומען אַלבערטס קאַפּ, גע-קוקט אים אין די אויגן אַריין און געפרעגט:

— וועסט כאַטש געדענקען אין מיר? כ'האַב דיך געלערנט און דיך ליב געהאַט. שרייב אַמאָל אַ גרוס דיין אַלטן פראַפעסאָר.

ער האָט נאָך עפעס געוואַלט זאָגן זיין תלמיד, אָבער אַלבערט גופא האָט זיך שטאַרק צעוויינט, באַהאַלטנדיק זיין קאַפּ אויפן אַקסל פון אַלטן מאַן.

אַ וויילע האָבן אַלע געשוויגן.

— אַזוי, מיין קינד — האָט דער פראַפעסאָר גערעדט — ס'שאַט נישט דיין וויינען, ביסט אַ טייער קינד; איך קען שוין דיין כאַראַקטער.

דו רעדטס קיינמאל נישט קיין איבעריק ווארט. — דער פראפעסאר האט זיך אויפגעהויבן פון זיין שטול, צוגעגאנגען צו אַ ביכער-שאַנק און אַרויס-נעמענדיק פון דאָרט עטלעכע מוזיק-העפטן, זיי דערלאַנגט דעם יינגל מיט די רייד — דאָס גיב איך דיר אַלס אַנדענקונג, דאָס זענען פון צווישן די בעסטע פידל-קאָנצערטן אויף דער וועלט. אַז דו וועסט קענען, זאָלסטו זיי שפילן. איך גלויב אַז דו וועסט מיך פאַלגן.

נאָכן פאַרלאָזן דעם פראַפעסאר איז מישעל אַוועק אין שטאַט איינ-קויפן אייניקע נויטיקע זאַכן און זיך אויך אַריינגעכאַפט צו זיין פריינט אַלטער, כדי געבן אַלבערטן אַ געלעגנהייט זיך צו געזעגענען מיט אים און זיין פאַמיליע.

אויף צומאַרגנס, אום דריי אַ זייגער פאַרטאַגס האָט מישעל אויפ-געוועקט אַלבערטן, וואָס האָט אום פיר אַ זייגער שוין געמוזט זיין ביים צוג און נאָכן גרייט מאַכן זיך, האָט דאָס יינגל זיך געזעגנט מיט זיין מוטער און אַלע שטוביקע, אַ געזעגענונג בעת וועלכער ס'איז פאַרגאַסן געוואָרן אַ סך טרערן. מישעל האָט אים אַרויפגענומען אויף זיין וועלאָ-סיפּעד און זיך געלאָזט מיט אים אין שטאַט אַריין, צו דער באַן.

פאַרנדיק איבער דעם פינסטערן, פראַסטיקן און אומהיימלעך-גליי-טשיקן וועג, האָט זיך מישעל דערמאַנט, אַז פונקט מיט צוויי יאָר צוריק, האָט ער זיך אויך געלאָזט אין אַזאַ קאַלטן און פראַסטיקן פאַרטאַג, מיט זיין פרוי און קינדער צו דער באַן, כדי זיך פרובירן ראַטעווען און איצט פרובירט ער ראַטעווען זיינע קינדער. ר'האַט זיך געפרעגט אין האַרצן, צי דאָס איז שוין די לעצטע אַנשטרענגונג זיינע און צי וועט ער נאָך דערלעבן די פרייהייט?...

— אַלבערט, מיין קינד, — האָט מישעל, טרייבנדיק זיין וועלאָ-סיפּעד, גערעדט צום יינגל — איצט, פיר איך דיך אַוועק און אין איי-ניקע שעה שפּעטער, וועל איך אַוועקפירן לילי מיט לייבעלען. דו ביסט שוין אַ גרויס יינגל, אַ בחורל פון צען יאָר און דו פאַרשטייסט פאַרוואָס מיר שיקן דיך אַוועק; ס'איז דערפאַר מיר זאָלן דיך פאַרהיטן פון אַ געפאַר וואָס הענגט איבער אונדז אַלעמען. האָסט שוין גענוג זיך אַנגע-

הערט וועגן דעם וואָס עס האָט איבערגעלעבט אַננאָ. האָסט שוין געהערט אַז מען כאַפט אויך יידישע קינדער. זוכן מיר איך אויסצוהיטן, ווייל דאָס וואָס עס איז געשען ערגעץ אַנדערש, קען חלילה אויך געשען דאָ וווּ מיר וויינען. איז זאָלסטו פּאַלגן די מענטשן ביי וועלכע דו וועסט זיך געפּינען. זאָלסטו עסן אַלץ וואָס מען וועט דיר געבן, אַלץ איינס צי עס וועט דיר שמעקן אָדער נישט און זאָלסטו נישט וויינען. זאָלסטו געדענקען אַז מיר דאַרפן אַריבערקומען די שווערע צייט. אַז דו וועסט דיר גוט האַלטן, וועט איטלעכער דיר ליב האַבן און עס וועט דיר גוט זיין. זאָלסטו דיר לערנען און אויב עס וועט דיר זיין מעגלעך, זאָלסטו אויך נישט פאַרגעסן אין דער פּידל. זאָלסטו דיר אָפּט וואַשן און זיך האַלטן ריין און... זאָלסטו נישט פאַרגעסן ווי אַזוי דו הייסט איצט און זיך חלילה נישט אַרויסכאַפּן פאַר קיינעם אַז דו ביסט אַ ייד... דאָס אַלץ זאָלסטו גוט גוט געדענקען. זאָלסטו אויך קיינמאַל נישט פאַרגעסן אַז דו האָסט אַ שוועסטערל און אַ ברודערל... וואָס ביידע טראַגן זיי איצט, דעם זעלבן נאָמען ווי דו. געדענק וואָס איך זאָג דיר אָן... דו האָסט אויך זייערע פּאַטאַגראַפּיעס און אויב עס וועט געשען, אַז איך און די מאַמאַ, וועלן נישט זיין... מען קען זיך דאָך פאַרלירן... זאָלסטו אויפזוכן דיין שוועסטער און ברודער און שטענדיק זיין מיט זיי צוזאַמען. געדענק וואָס איך זאָג דיר אָן. קוים זעסטו נישט מיך און די מאַמען, זאָלסטו אויך געדענקען, אַז ביים אַלטן מאַרטין האַבן מיר באַהאַלטן אַ סך גוטע זאַכן. זאָלסטו עס נישט לאָזן פאַרפאַלן. ס'וועט פאַר דיר זיין זייער נוצלעך. זאָלסטו ליב האַבן דיין ברודערל און דיין שוועסטערל, פונקט אַזוי ווי דו האָסט זיי ליב היינט. וועסט נישט פאַרגעסן וואָס איך זאָג דיר אָן? וועסט אַלץ געדענקען? האָ? ... דו שלאָפּסט, ענטפּערסט נישט, אַלבערט? אַלבערט איז פּלוצים אויסגעבראַכן מיט אַ הויך געוויין. מישעל איז געוואָרן אַביסל צערודערט.

- דו וויינסט, אַלבערט? אַלבערטל! פאַרוואָס וויינסטו?
- פאַרוואָס האָסטו געזאָגט אַז דו און די מאַמאַ וועלן נישט זיין?
- אַ! קינד מיינס, כ'האַב עס געזאָגט ווייל... אין מלחמה-צייט

קען אלץ געשען. מען קען זיך פארלירן אויף אַ געוויסע צייט... ס'קען געשען. נאָר האָב נישט קיין מורא. דיין פּאַפּאָ וועט זיך שוין אָן עצה געבן און כ'וועל אויך זאָרגן וועגן די מאַמאַ, זיי רואיק, כ'האָב געזאָגט, כ'האָב געמיינט אַז אין פּאַל...

און אזוי פּאַרנדיק אינעם קאַלט־שנייאַיקן, ווינטערדיקן פּרימאַרגן. זענען זיי אַריינגעקומען אין דער שטאָט און אָנגעקומען צום וואַקזאַל.

דאָ, אין וואַרט־זאַל האָבן זיי אָנגעטראָפּן אַ פּופּצן קינדער, נאָר יינגלעך מיט זייערע עלטערן און צו מישעלס שטוינונג האָט ער אויך דערזען יוסט'ן מיט זיינע צוויי זין. יוסט האָט נישט געגעבן קיין געלעגנ־הייט עפעס וואָס צו פּרעגן און גלייך אויפגעקלערט:

— איר ווונדערט זיך, האָ? כאַפּט זיי דער רוח... איטלעכער שיקט אַוועק די קינדער, שיק אידך אויך.

אויך אַלבערט איז געווען צופרידן וואָס ער האָט זיי דאָ געטראָפּן און שוין געבליבן נעבן זיי, בעת זייער פּאַטער האָט זיך אונטערגעהאַלטן מיט יוסט'ן.

ס'איז אָנגעקומען דער מיסיע לעווי מיט צוויי מיידלעך, וועלכע האָבן געטראָגן אַפּצייכענונגען פון רויטן־קרייץ און נאָכן איבערגעבן זיי באַשטימטע אינסטרוקציעס, זענען אַלע געווען גרייט אָפּצופאַרן און אַז דער צוג איז אָנגעקומען, האָט מען זיך אויף גיך געזעגנט מיט די קינדער. ווידער זענען פּאַרגאַסן געוואָרן יידישע טרערן.

אום עלף אַ זיגער פּאַרמיטאַג בעת לילי און לייבעלע האָבן געדאַרפּט אָפּפאַרן, זענען שוין אַלע מיטגעפאַרן אין שטאָט אַריין. אַננאָ איז אָפּגע־פאַרן אום פיר אַ זיגער נאָכמיטאַג מיטן אויטאָקאַר צוזאַמען מיט יוסט'נס טאַכטער מאַרי. אַמשווערסטן איז געווען אַננאַס געזעגענען זיך מיט איר טאַנטע סאַבינע און איר אַנקל מישעל, וואָס ביידע האָבן איר פּאַרטערטע אירע דעפּאַרטירטע עלטערן. אַננאַ האָט גערעדט צו זיי מיט פּאַרטערטע אויגן און ביידן לאַנג געקושט. אין אויטאַבוס זייענדיק, האָט זי זיי צוגע־וואָרפּן אַ טרויעריקן בליק וואָס איז אַריין אין האַרצן און דאַרט געברייט און געשטאַכן און דערציילט אַז איר צווייטע היים ווערט איר איצט חרוב.

ביינאַכט, מידע, צעבראַכענע און אַדורכגעפרוירענע האָבן אַלע זיך אומגעקערט מיט פאַרוויינטע אויגן. אין שטוב איז געווען קאַלט, וואָרעם מען האָט אַ גאַנצן טאַג נישט געמאַכט קיין פייער און ווייל ס'האַבן געפעלט די קינדער. ס'איז געווען לידיק און וויסט אויף דער נשמה. קיינער האָט נישט אָפּגעפילט קיין הונגער. און אַז מען האָט זיך שוין געלייגט, האָט קיינער נישט געקענט איינשלאָפּן. די שטוב איז געווען לידיק און ס'איז געווען טרויעריק אויפן האַרצן.

אויף צומאַרגנס איז מען געלעגן אין די בעטן ביז שפעט אין טאַג אַריין. נאָך וואָס זיך איילן? אין דער ווינונג איז געווען מאַדנע שטיל. איז מען געלעגן אין די בעטן און געטראַכט מכוּח דעם וואָס עס טוען איצט די קינדער? זענען זיי גוט געשלאָפּן? האָבן זיי שוין געפּרישטיקט? וויינען זיי נישט און ווילן אַהיים?...

נאַכמיטאַג זענען די יידן פון פּעראוי אַריינגעקומען צו מישעלן. מען האָט ווייניק גערעדט. גאַרנישט געפרעגט. אפילו דער פּילדערער יוסט האָט אויך געשוויגן, גלייך ווי ער וואָלט פאַרלוירן דאָס לשון. אויך די פרוי זיינע איז געווען פאַרטראַכט און טרויעריק. פון צייט צו צייט האָבן זיי זיך אַרויסגעכאַפּט מיט די ווערטער:

„וואָס וועט זיין, וואָס וועט זיין?“.

און טראַץ דעם וואָס דער טאַג איז געווען קליין, האָט ער זיך גע- צויגן מאַדנע לאַנג. סאַבינע האָט זיך כסדר געקלאַגט אַז דער טאַג וויל זיך גאַרנישט ענדיקן. ערשט ווען ס'איז צוגעפאַלן דער אַוונט, מען האָט פאַרמאַכט די לאַדנס און אַנגעצונדן די ליכט, האָט זי אַביסל לייכ- טער אָפּגעטעמט און דערקלערט:

— כ'האַב פיינט דעם טאַג. ס'איז געווען אַזוי טרויעריק, ביינאַכט איז בעסער; מען לייגט זיך שלאָפּן און מען פאַרגעסט אין די צרות... ביים אַוונט-ברויט איז געווען אַזוי מאַדנע שטיל. לייבעלעס הויכע בענקעלע איז געשטאַנען אין אַ זייט פאַריתומט. מען האָט נישט געהערט מער דאָס קינדישע געלעכטער. זיי האָבן גאַרנישט געפרעגט, גאַרנישט געמאַנט... איין געדאַנק האָט איצט באַשעפּטיקט און געבליבן אַן אַן ענטפּער:

— און וואָס ווייטער ?

אַזוי איז מען אָפּגעזעסן ביז שפעט אין דער נאַכט. אַביסל געשמועסט וועגן די מלחמה־געשעענישן. מכוח דעם מצב פון יידן, וועגן פּאַרזיכטי־קייטס־מיטלען און פּאַרשטייט זיך, אַז אויך וועגן די קינדער, ביז ס'איז געקומען די צייט פון לייגן זיך שלאָפן.

ס'איז אָבער געווען שווער איינצושלאָפן און מישעל האָט געטראַכט, דאָס אויב מען וועט איצט קלאָפן אין טיר, וועט ער זיך מער נישט דער־שרעקן און גלייך זוכן ווי אַזוי זיך אַרויסצורייסן, כדי די קינדער זאָלן נישט בלייבן קיין יתומים.

אייניקע טעג שפעטער האָט מען געמוזט קומען אין דער זשאַנדער־מעריע מכוח אַרופלייגן אויף די אידענטיטעטס־פּאַפּירן דעם סטעמפל „ייד“. מישעל האָט פונקט ווי אַ סך אַנדערע יידן, זיך געשראַקן מען זאָל נישט פרעגן אויף די קינדער, אָבער מען האָט זיך אויף די קינדער נישט געפרעגט.

אין שטוב איז אַלץ ווידער געוואָרן „נאַרמאַל“. מען האָט געאַרבעט ווי פריער, געגעסן ווי פריער, צו דער צייט און לאַנגזאַם זיך צוגע־וווינט צו דער שטילקייט. זעלטן אַז ס'האַט ווער אַ שמיכל געטאַן. מען האָט אויך ווייניקער גערעדט צווישן זיך. בלויז די ניי־מאַשינען האָבן גערוישט. אויב עס איז ווער אַריינגעקומען צו די מישעלס, האָט מען אויסגעטוישט אַ פּאַר קורצע ווערטער און אויף דאָס ניי געאַרבעט. פון צייט צו צייט האָט ווער אַ שווערן זיפּן געטאַן און ווידער איז שטיל געוואָרן אין שטוב.

און אין דער דאָזיקער איינגעשטעלטער שטילקייט און אומעטיקייט זענען פּאַרשווינדן טעג און אָונטן. די זעלבע שטילקייט האָט אויך גע־הערשט אויף די פּראַנטן און גאַר ספּעציעל איז געוואָרן שטיל אויפן אַפּריקע־פּראַנט, וווּ ראַמעלס אַרמיי איז געווען איינגעקוועטשט אין אַ לאַך, צווישן די בערג אַרום טוניס. די ענגלענדער און אַמעריקאַנער האָבן זיך אָפּגערוט און מען האָט נישט פּאַרשטאַנען וואָס דאָס באַדייט.

25

ס'האָבן אָנגעהויבן קומען גוטע גריסן און אויך קליינע ברייולעך פון די קינדער, אַ זאך וואָס האָט באַווייגן אַ געוויסע צאָל עלטערן פון פאַרשידענע קליינע שטעטעלעך אַרום ראָאָן, וועלכע האָבן זיך פריער אָפּגעהאַלטן פון שיקן זייערע קינדער אין אומבאַקאַנטע פרעמדע הענט, מסכים צו זיין אויף דער צעשיידונג און זיי האָבן זיך געוואָנדן צו דער קהילה וועגן באַקומען אַ קאַנטאַקט מיטן קאַמיטעט וואָס האָט זיך פאַר-נומען מיט דעם ענין.

אַבער דער קאַנטאַקט איז צייטווייליק איבערגעריסן געוואָרן צוליב אַ טרויעריקן פאַרפאַל:

דער מיסיע לעווי, אַ יונגער עלזאַסער ייד, וואָס האָט געהאַלטן אין זיינע הענט אַלע פעדים וועלכע האָבן פאַרבונדן מיט דער אַרגאַניזאַציע און וועלכער איז געווען ווי אַ פּאַטער צו די קינדער, איז פּלוצים אַרעסטירט און דעפּאַרטירט געוואָרן צוזאַמען מיט זיין יונגער פרוי, וואָס האָט זיך געפונען אין אַנדערע אומשטענדן און זיך געקליבן ברענגען אויף דער וועלט איר ערשט קינד, די ערשטע פּרוכט פון זייער ליבע.

צוליב זייערע הילפּס-אַרבעטן, האָט דאָס פאַרפאַלק לעווי אַ סך גע-רייזט איבערן לאַנד. זיי האָבן געהאַט די "בעסטע" אַרישע פאַפּירן און אין זייערע רייזעס, האָבן זיי זיך געפילט כמעט ווי זיכער אין פאַל פון אַ וועלכן ס'איז דאַקומענטן-קאַנטראָל.

איז אַבער געשען אַזאָ אומגעריכט-ווייטיקלעכער צופאַל, וואָס האָט פּראָוואַצירט זייער אַרעסט און דעפּאַרטאַציע, אַרויסגערופן דורך אַן אומ-געריכטער האַנדלונג פון מיסיע לעוויס מוטער:

פארנדיק אין איינער פון זייערע רייזעס, איז זיי אויסגעקומען פאר-
בייצופארן דאס שטעטל אין וועלכן ס'האבן געווינט מיסיע לעוויס
עלטערן. דאס פארפאלק האט באשלאסן זיך אפצושטעלן אויף א טאג,
כדי זיך מיט זיי צו זען. אוודאי האט מיסיע לעווי פון פאראויס געשריבן
זיינע עלטערן, וועגן זייער קומען און די מוטער האט זיך געפונען ביים
אנקומען פון צוג. גראד האט מען דאן שטארק קאנטראלירט די דאקור-
מענטן פון אלע אויסשטייגנדיקע פאסאזשירן. די מוטער זיינע, זעענדיק
פון דער ווייטנס, אז אייניקע לייט פון דער מיליך, האבן ארומגערינגלט
איר זון מיט זיין פרוי, האט זיך איר געדוכט אז מען ארעסטירט זיי;
דאס מוטער-געפיל האט נישט געקענט דאמינירן די נויטיקע פארזיכ-
טיקייט; זי האט זיך אנגעהויבן דערנענטערן מיט שנעלע טריט און
אנגעהויבן שרייען „מיינ זון“, „מיינ זון“!

איר שרייען האט געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאמקייט פון די
מיליך-לייט, צווישן וועלכע ס'האט זיך גראד געפונען איינער, וועלכער
האט געקענט די דאזיקע יידישע פרוי אלס פליכטלינג פון עלזאס; א
זאך וואס האט, פארשטייט זיך, אינגאנצן נישט געשטימט מיט די דאקור-
מענטן פון מיסיע לעווי. מען האט זיי אלעמען ארעסטירט און נאך דער
אדורכגעפירטער אויספארשונג, האט מען דעם גוטן יונגן לעווי מיט
זיין שוואנגערנדיקער פרוי אפגעשיקט אין איינעם פון די צענטערן פאר
ארעסטירטע יידן און זיי דערנאך דעפארטירט.

דער ארעסט און דעפארטאציע פון מיסיע לעווי און זיין פרוי, האט
געמאכט א שווער-פיינלעכן איינדרוק אויף איטלעכן וואס האט זיי גע-
קענט און וואס האט מיט זיי מיטגעארבעט.

א יינגערער ברודער פון דעפארטירטן מיסיע לעווי האט אים דער-
נאך טיילווייז פארטרעטן, פארנדיק צו די קינדער; מיטנעמענדיק פאר
זיי פארשידענע זאכן פון די עלטערן און געברענגט פון זיי בריוו און
גרוסן.

דערוויילע אבער, ביז דער יינגערער ברודער לעווי האט איבערגע-
נומען אויף זיך די מיסיע, האבן די עלטערן, וועלכע האבן זיך געוואנדן

צו דער ראָאָנער קהילה זיך אָנגעשטויסן אין דער צייטווייליקער אומ-
מעגלעכקייט זיי צו פאַרבינדן מיט דעם קינדער-קאָמיטעט.

בכלל אָבער, האָבן די ראָאָנער יידן זיך שטאַרק אָפּגעגעבן מיט
העלפן די אַנטלאָפּענע פון דער אַקופירטער זאָנע; נישט געקאַרגט קיין
מי, אַנשטרענגונג און געלט. דאָס אויסבאַהאַלטן הונדערטער קינדער,
דאָס שטיצן מאַטעריעל אַ סך יידן אָן געלט-מיטלען, האָט געפּאָדערט אַ
סך ענערגיע און אויסגאַבן. די קהילה האָט זיך אָבער פאַר גאַרנישט
אָפּגעשטעלט און אויך נישט געקאַרגט קיין געלט, אַ זאַך וואָס מוז
דאָ דערציילט ווערן צום לויב פאַר די ראָאָנער יידן פון יענע טעג.

גאַר באַזונדער מוז עס געזאָגט ווערן צום לויב פון אַ האַרציקן און
טייערן ייד, וואָס האָט זיך נישט באַגענוגט בלויז מיט זיין געלט-הילף.
ער האָט געזוכט צו העלפן אויך מיט זיין פּערזענלעכער אַנשטרענגונג
פול מיט האַרץ און נשמה. דאָס איז געווען דער טייערער יוסף קאַט;
אַ מענטש פון נידעריקן וווקס, אַ דיקלעכער, מיט צוויי מילדע שמייכל-
דיקע גוטע יידישע אויגן. אַז ער האָט אויף אימעצן אַ בליק געטאָן איז
פון דער גוטסקייט וועלכע מען האָט אין זיין דערזען, געוואָרן לייכט
אויף דער נשמה. צום גליק פאַר אַ סך היימלאָזע יידן, וועלכע האָבן זיך
גענויטיקט אין הילף, איז יוסף קאַט נישט געווען געקוועלט אין מאַ-
טעריעלע מיטלען און טראַץ דעם, וואָס ער האָט געפירט אַ טריקאַטאַזש-
פאַבריק וועלכע האָט ביי אים צוגענומען אַ סך צייט, איז ער פונדעסטוועגן
געווען אַריינגעטאָן אין דער הייליקער אַקטיוויטעט פון ראַטעווען יידישע
קינדער. ער פלעגט פאַרן קילאַמעטערס אויף זיין וועלאָסיפעד בעת
שנייען און קעלטן, ווינט און רעגן כדי צו געפינען פאַר זיי זיכערע
ערטער. אַז מען פלעגט אים מאַכן אויפּמערקזאַם אַז אין דער ריכטונג
ווהין ער דאַרף פאַרן, וואָלט אפשר געווען גלייכער דאָס באַנוצן זיך
מיט אַ טאַקסי, פלעגט ער ענטפערן:

— מיר קעמפן איצט, ווי אַלעמאַל, פאַרן אמת און דער אמת פאַרט
נישט אין קיין קאַרעטן...

פלעגט ער די אַלע מיסיעס אַדורכפירן אויף זיין וועלאַסיפעד; נישט געשוינט און נישט געטראַכט וועגן זיין געזונט.

אַ חוץ די געלט־סומעס, וועלכע ער האָט געגעבן דער קהילה, האָט ער שטילערהייט אויך געשטיצט אַ ריי יידן, דערונטער אויך יוסטן, וועלכער איז אַוועק אָן אַן איבעריק העמד אויפן לייב; ווען יוסט האָט אַנגעקלאַפט אין דער טיר ביי יוסף קאַטן און געשטאַנען אַ נישט דריי־טער, האָט דער לעצטער אויף אים פשוט אַנגעשריגן:

— וואָס שטייט איר ביי דער טיר ווי אַן אַרעמאַן? וואָס מיינט איר, איר זענט געקומען צו אַ פּריץ? צו אַ מיניסטער? בין איך דען נישט דער זעלבער ייד ווי איר? — ר'האַט אים אַריינגעפירט אין דער ווינונג, אַוועקגעזעצט ביים טיש, גערעדט צו אים וואַרעם, חבריש, געטרייסט און העלפנדיק אים מיט געלט, האָט ער צוגעגעבן — נעמט דאָס געלט ווי אַ גמילות חסד. נאָך דער מלחמה, וועט איר עס מיר אומקערן!

26

ס'איז אַדורך דער ווינטער און ביי די ערשטע זונען שטראַלן, האָט לאַוואַל מכבד געווען זיין אויסגעהונגערט פּאַלק מיט אַ ניי געזעץ: אַז אַלע מענער און פרויען, עלטער פון אַכטצן יאָר, זאָלן זיך רעגיסטרירן אויף פּאַרן אַרבעטן אין דייטשלאַנד. אַ סך האָבן עס פון פריער פּאַר-געזען, ווייל דער אויפרוף וואָס דער זעלבער לאַוואַל האָט געמאַכט מיט אַ שטיקל צייט פריער, אויף פּאַרן פרייוויליק אַרבעטן אין דייטש-לאַנד, האָט נישט געהאַט קיין דערפּאַלג. עס האָבן זיך דאָן אַפּגערוּפּן אַ קליינע צאָל פּראַנצויזן און אויך אַביסל אונטערוועלט-מענטשן וועלכע זענען שטענדיק גרייט צו פּאַרקויפּן זייער געוויסן, פּאַטערלאַנד און זייער גאַט פּאַר יעדן ברודיקן געלט. דייטשלאַנד'ס קריגס-אינדוסטריע האָט זיך גענויטיקט אין אַרבעטס-הענט, וואָרעם די דייטשן גופּא זענען אַלץ מער און מער מאַביליזירט געוואָרן אין דער אַרמיי און לאַוואַל האָט זיך געאיילט אונטערצוטראַגן די דייטשן די דאָזיקע פּרילינג-מתנה.

אַנרי איז געשטאַנען מיט דער צייטונג אין האַנט און געלייענט פּאַר מישעלן דעם טעקסט פון דעם געזעץ. אויפן האַרצן איז אים געווען גאָר-נישט פּריילעך און ער האָט גערעדט צו אים:

— אויב מען צווינגט איצט די פּראַנצויזן צו פּאַרן קיין דייטש-לאַנד, וועט מען לאָזן צורו די יידן?

אוודאי האָט דאָס דאָזיקע נייע געזעץ פּאַרשטאַרקט די אומרואיקייט ביים יידישן מענטשן און איינער האָט געפרעגט ביים אַנדערן, מכוח וואָס טאָן? ווו געפינט מען אַן אויסוועג פּאַר די געפּאַרן וועלכע ווערן פון מאַל צו מאַל אַלץ גרעסער פּאַר יידן? אויב מען האָט אַנגעהויבן פון אויס-באַהאַלטן זיך אונטער אַרישע פּאַפּירן, ווערט דאָס אַבער איצט, מיטן

נייעם געזעץ פאר די פראנצויזן גופא, צו פארן געצווינגענערהייט קיין דייטשלאנד, ביז גאר שווערער פאר א יידן און א חוץ אלעם, וועט די ווישי-רעגירונג איצט זיכער אויך עפעס אונטערנעמען קעגן אירע יידן, איז ווו און ווי אזוי פארהיט מען זיך קעגן די נייע געפארן וועלכע קענען א יעדן טאג, זיך אראפשיטן אויף יידישע קעפ? דאס זענען דאך געפארן אויף וועלכע מען דארף זיך ריכטן ווי א נקמה פאר דער ענד-גילטיקער דייטשער מפלה אין אפריקע, ווו די שלאכטן האבן זיך ענדלעך געענדיקט און די גאנצע דייטשע ארמיי איז גענומען געווארן אין געפאנגן-שאפט. די קאפיטולאציע פון די דייטשן אין אפריקע איז געווען א שטיקל טרייסט אין די דאזיקע טעג פון פרישע געפארן וועלכע האבן זיך אנגע-רוקט אויפן יידישן לעבן און יידישן גורל.

אין שטאט האט זיך שטארק אנגעזען די געדריקטע שטימונג ביי דער פראנצויזישער באפעלקערונג. מען האט געזען אויף די גאסן יונגע ארבעטער, גיין צו דער באן מיט זייערע וואליזקעס, אין דער באגלייטונג פון עלטערן, קרובים און אפילו אויך פון זייערע פרויען. די דאזיקע בילדלעך האבן אביסל דערמאנט די מאביליזאציע-טעג אין יאר 1939.

גייענדיק איבער דער שטאט האט מען זיך אנגעשטויסן אין קליינע גרופן פראנצויזן וועלכע האבן צווישן זיך געשמועסט און דיסקוטירט, וועגן דער נייע-געשאפענער לאגע. מען האט געהערט זידל-רייד אויפן חשבון פון דער ווישי-רעגירונג און יידן האבן געטראכט אז איצט איז זייער יידישער גורל געחתמעט. ווי קען עס דען זיין אנדערש? דא איז מסתמא געלעגן דער זין פון דארפן סטעמפלען זייערע דאקומענטן און אז איצט, דארף מען זיך ריכטן אויף גאר שווערע טעג, אפשר טאקע די לעצטע ערב דעם גענומען ווערן.

און מיטאמאל, איז פון הימל אראפגעפאלן א שטיקל ישועה פאר יידן! די ישועה האט געמיינט, דאס אריבערכאפן זיך אין דעם טייל פראנקרייך, וואס איז געלעגן לענג-אויס דער איטאליענישער גרענעץ און וואס איז איצט געווען באזעצט מיט איטאליעניש מיליטער. ס'איז

געווען אַ גרויס שטיק פון דער פראַנצויזישער טעריטאָריע, וואָס האָט זיך געצויגן פון דער שווייצאַרישער גרענעץ ביז צום מיטללענדישן ים.

בליץ־שנעל האָט זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן די ידיעה אַז די דאָזי־קע, דורך די איטאַליענער באַזעצטע געגנד איז אַן אמתער גן־עדן פאַר יידן, וווּ מען ווייס נישט פון קיין שום פאַרפאַלגונג און טויזנטער האָבן זיך אַ לאַז געטאַן אַהין. עס זענען אפילו אַוועק יידן וועלכע זענען שוין ערגעץ־וווּ געווען גוט פאַרבאַהאַלטן, קאַמפּלירט, אַבי צו זיין פּריי, נישט לעבן אונטער די דאָזיקע געפאַרן וואָס דאָס ווישי־פּראַנקרייך האָט מיט זיך איצט פאַרגעשטעלט פאַר יידן.

און די יידן וועלכע זענען נישט געפאַרן, האָבן געהאַלטן אין איין אינפאַרמירן זיך און זיך אַן עצה האַלטן מיט יעדן און מיט זיך גופאַ מכוח יאָ, אַדער נישט פאַרן און צי איז נישט אַמאַל דאָס פאַרן אַהין פאַרבונדן מיט אַ געפאַר? ס'זענען געווען אַזעלכע וואָס האָבן אויסגע־דריקט זייער מורא פאַר דער רייזע אַהין און זיך געפּרעגט צי עס איז נישט אַמאַל עפעס אַ פּאַסטקע? מיינט מען נישט אַמאַל צונויפזאַמלען אין דער איטאַליענישער זאַנע וואָס מער יידן, כדי זיי לייכטער קענען אַנקריגן?

ס'האַבן זיך געפונען יידן וועלכע האָבן „אויפגעקלערט“, אַז אַזוי ווי די קאַמפן אין אַפּריקע זענען געענדיקט און מען קען זיך איצט ריכטן אַז די ענגליש־אַמעריקאַנער אַרמיי וועט עפענען אַ נייעם פּראַנט, קען עס טאַקע זיין אין איטאַליע און די יידן וועלכע וועלן זיך געפונען אין דער איטאַליענישער אַקופאַציע־זאַנע, וועלן האָבן אַלע שאַנסן צו זיין פון די ערשטע, וועלכע וועלן ווערן באַפּרייט.

אין די דאָזיקע טעג איז יוסט און זיין פּרוי פּלוצים פאַרשווינדן געוואָרן און מען האָט פאַרשטאַנען אַז זיי זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון גרענאַבל. ס'האַבן אָנגעהויבן דערגיין ידיעות, אַז אין דער איטאַליע־נישער זייט זענען אָנגעקומען אַזוי פיל יידן, אַז ס'איז דאָרט אוממעגלעך געוואָרן צו באַקומען אַ צימער און אַז מיטן עסן איז עס אויך נישט

הימלעך; און ס'איז אפילו שווער צו באקומען אויף די אפיציעלע, לע-גאלע לעבנסמיטל-קארטן.

די דאזיקע ידיעות האבן ארויסגערופן וואקלונגען ביי א סך וואס האבן געהאלטן ביים אהינפארן און ביי די מישעלס האט מען גערעדט און דיסקוטירט מכוח יא אדער נישט אריבערכאפן זיך אהין?

אבער דער קוזין אנרי וואס איז גערופן געווארן אין דער זאנדער-מערע אין שייכות מיט דער רעגיסטראציע צו פארן קיין דייטשלאנד אויף ארבעט, האט צוריקקומענדיק איבערגעגעבן, אז ער איז דארט צו פיל און צו לאנג אויסגעפרעגט געווארן, אזוי אז ער פילט זיך נישט מער זיכער מיט זיינע פראנצויזישע דאקומענטן און דאס פארפאלק האט באשלאסן אפצופארן קיין גרענאבל.

דער דאזיקער באשלוס פון זייער קוזין האט ארויסגערופן א געוויסע צערודערונג; פון איין זייט דער געדאנק פון איבערבלייבן אין דער דאזיקער גיהנומדיקער וועלט און פון דער אנדערער זייט האט מישעל געזען פאר זיך א שטיקל מעגלעכקייט, פון קענען זיך אויסבאהאלטן, אין פאל פון א געפאר, דורך איבערנעמען אנרי'ס ווינונג, און ארט ווו מען וועט זיי נישט קומען זוכן.

און ס'איז באשלאסן געווארן, אז אנרי זאל מיטטיילן דער ווירטין פון זיין ווינונג, אז ער פארט אפ קיין דייטשלאנד אויף ארבעט און אז זיין פרוי און קינד פארן דערווילע אוועק צו אירע עלטערן; אזוי ווי ער לאזט אין דער ווינונג דאס גאנצע מעבל, וועט ער זי ווייטער האלטן, אז זיין פרוי נעמט מיט די שליסלען און ער וועט איר דערווילע באצאלן פאר זעקס חדשים דירה-געלט פאראויס.

אן אונט האט מען געמאכט אן נאכט-עסן פאר אלעמען און אויך איינגעלאדן דעם שפאנישן שכן מיט זיין פרוי, מען האט זיי דערציילט וועגן דעם אפפארן פון אנרי און זיין פרוי, און מען האט זיך מיט זיי באראטן, ווי אזוי איינצוארדענען דאס באהעלטעניש.

ס'איז באשלאסן געווארן אנצוהענגען אויף דער טיר א גרויסן

שלאָס; אַ זאָך וואָס וועט ווייזן איטלעכן אַז קיינער איז דאָרט נישטאָ. איין שליסל פון שלאָס וועט זיך געפונען ביי מישעלן און דעם אַנדערן וועט האָבן דער שפּאַניער, וואָס וועט זיך פאַרנעמען מיטן באַזאָרגן פאַר זיי שפּייז און אַנדערע נויטיקע זאַכן. אוודאי, וועלן זיי, אין פאַל פון באַהאַלטן זיך דאָרט, קיינמאַל נישט אַנצוינדן קיין ליכט און אויך נישט מאַכן קיין פּייער, כדי דער רויך פון קוימען זאָל זיי נישט פאַראַטן.

אַרי און זיין פרוי זענען שטילערהייט אַוועקגעפאַרן, נאָכן אַנהענגען אויף דער טיר דעם הענג-שלאָס. באַקומענדיק פון זיי די שליסלען, איז עפעס אַ באַרואיקונג אַריינגעטרעטן אין געמיט פון די מישעלס. דאָס פאַרפאַלק האָט געהאַט אַ געפיל אַז זיי האָבן געמאַכט אַ וויכטיקן שריט. אויף קענען זיך ראַטעווען אין פאַל פון אַ געפאַר.

אין פּעראוי איז געוואָרן אומעטיק, אָבער די לאַגע און די שטימונג איז געווען אַזאָ, אַז מען האָט איצט נישט געזוכט קיין געזעלשאַפט. פאַר-קערט, יעדער איינער האָט געזוכט צו לעבן צוריקגעצויגן. מען זאָל אים וואָס ווייניקער זען און אַזוי וואָס לענגער, ביז... ביז דער טרומייט וועט אויפשאַלן און אַנזאָגן דער גאַנצער וועלט, אַז דער ווילדער קאַשמאַר איז געענדיקט, אַז די וועלט איז שוין באַפרייט!

און ס'האַבן זיך אויף דאָס ניי אַנגעהויבן שווערע, לאַנגווייליקע טעג פון וואַרטן... פון אויסקוקן זיך די אויגן אויף דעם קומען פון די פריי-הייטס-אַרמייען. ס'איז געווען לאַנגווייליק אין דער פּאַליטיק, לאַנג-ווייליק אויף די פּראַנטן און לאַנגווייליק אין טאַג-טעגלעכן לעבן, וואָס איז געפלאַסן אָן וועלכע ס'איז נייעסן. דער ראַדיאָ האָט נישט געהאַט וואָס צו דערציילן די צוהערער, האָט מען דאָרט אויף דאָס ניי דערציילט און איבערגעחזרט צום וויפלטן מאָל שוין די זעלבע ידיעות מכוח דער צאָל געפאַנגענע וואָס די אַליאירטע האָבן גענומען בעת די לעצטע קאַמפן אַרום טוניס. דערנאָך האָט מען דערציילט ווער עס זענען די גע-פאַנגענע, וואָס זיי באַקומען צו עסן און וועגן דעם ווי גוט זיי ווערן באַ-האַנדלט און ווי אַזוי זיי פילן זיך אין געפאַנגענשאַפט ביי דער „ידיש-באַלשעוויסטיש-פּלוטאַקראַטישער רויבער-באַנדע“.

די ענגלענדער האָבן געזוכט צו לינדערן די לאַנגווייליקייט דורך אינפאַרמאַציעס וועגן די אַנגעהויבענע באַמבאַרדירונגען פון קליינעם אינזל פּאַנטעלאַריאַ און טאַג-טעגלעך, אַז מען האָט געעפנט דעם ראַדיאָ-אַפּאַראַט, האָט מען גערעדט וועגן די דאָזיקע אַטאַקעס.

יידן האָבן דערוויילע אָפּגעכאַפט דעם אַטעם אין דער איטאַליע-נישער אַקופּאַציע-זאָנע. מען איז געשלאָפּן ממש אין די קליידער, וואָרעם מען האָט זיך געפונען צו צוועלף מענטשן אין אַ צימערל, אָבער מען האָט זיך געפילט אויסערן געפאַר און געהאַט אַ הנאה פון דער געווינע-נער פּרייהייט.

אויך אויף די רוסישע פּראָנטן איז געווען שטיל. ביידע צדדים האָבן פאַרשטייט זיך, זיך געגרייט צו די פּרילינגס-קאַמפּן; די רוסן מסתמא צום ווייטערדיקן טרייבן די דייטשן און די היטלער-אַרמיען אויף אייב-האַלטן וואָס לענגער זייערע פּאַזיציעס.

און אין די דאָזיקע „שטילע“ טעג, האָט דער לאַנדאַנער ראַדיאָ פּלו-צים איבערגעגעבן אַ ידיעה, אַז די יידן אין וואַרשעווער געטאָ האָבן אַנגעהויבן אַן אויפשטאַנד, אַז זיי קעמפּן קעגן דעם דייטשן אַקופּאַנט!

די קורצע לאַקאַנישע מעלדונג, איז איבערגעחזרט געוואָרן עטלעכע מאָל אין טאַג, אַן שום פּרטים. עס האָט אַ מיש געטאַן אין קאַפּ פון איבעראַשונג.

מיט קלאַפּנדיקע הערצער און ציטערנדיקע הענט פלעגט מען יעדעס מאָל צוגיין צום ראַדיאָ-אַפּאַראַט און אויך ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין, האָט מען פּרובירט אין די פאַרשידענע ראַדיאָ-סטאַנציעס פון דער וועלט, זיך צו דערוויסן עפעס גענויערס וועגן דער דראַמע וואָס שפּילט זיך דאָרט אָפּ. ס'איז געווען שווער צו פאַרשטיין די דאָזיקע איבעראַשנ-דיקע ידיעה; וואָס הייסט, די יידן האָבן אַנגעהויבן אַן אויפשטאַנד? מיט וועלכן געווער? מיט וועמענס הילף?... אויף וואָס שטיצנדיק זיך?... ס'איז דאָך זיכער אַן אויפשטאַנד פון פאַרצווייפּלונג? איז עס דען נישט אַ זיכערער אומקום?

מען ווייס אז די יידן פון פוילן זענען אַריינגעפאַקט אין געטאָס. מען האָט זיך פרובירט פאַרשטעלן זייער גיהנומדיק לעבן. אָבער וואָס דאָרט קומט ריכטיק פאַר, ווייס מען דאָך סוף כל סוף נישט.

מען האָט געזוכט ידיעות אין שוויצאַרישן ראַדיאָ, אין מאַסקווער ראַדיאָ, אין די אַמעריקאַנער ראַדיאָ-סטאַנציעס און אויף דאָס ניי זיך צוהערן צום ראַדיאָ-לאַנדאָן. איינמאַל, שוין שפעט ביינאַכט, האָט מען פון דאָרט געהערט אַ שטימע, וואָס האָט דערציילט, אַז די יידן קעמפן קעגן דייטשע טאַנקן! ס'איז געווען אַזוי אומבאַגרייפלעך, און ס'האָט אַזוי ווי געטאָן דאָס נישט האָבן קיין גענויערע ידיעות וועגן דער טראַג-געדיע וואָס האָט זיך אין די דאָזיקע שעהן אָפגעשפילט אין יידישן וואַרשע.

די פאַר איבערגעבליבענע יידן אין פּעראַוי זענען זיך צונויפגעקומען ביי מישעלן, אַפילו אויך דער שפּאַניער. צוועענדיק ווי אייניקע האָבן זיך געריסן די האַר פון קאַפּ און אַרומגעגאַנגען איבערן גרויסן צימער מיט פאַרווייטיקטע פּנימער, האָט ער געפרעגט מיט נאַאיוויטעט:

— וואָס הייסט, דאָס לעצטע ביסל יידן? וווּ זענען אַהינגעקומען די מיליאָנען יידן פון פוילן? האָט מען זיי באמת, אַלע פאַרפייניקט? אומ-געבראַכט? ווי אַזוי איז דאָס געשען? און די וועלט ווייס עס און שווייגט? און אויב מען רעדט פון פוילישן יידנטום, מיינט מען דאָך דאָס אייראַ-פעאַישע יידנטום; עס גייען דאָך אַרום קלאַנגען, אַז אַלע יידן וועלכע די דייטשן נעמען צונויף אין אייראַפע, ווערן געשיקט קיין פוילן. האָט מען זיי טאַקע אומגעבראַכט? איז עס מעגלעך?

הערנדיק דעם שפּאַניערס רייד, האָט מאַקס זיך אָפגערוּפּן, מיט רייד וועלכע זענען געווען געווענדט מער צו זיך ווי צו אים:

— יאָ, די וועלט שווייגט. פאַרשטייט זיך, אַז זי ווייס; פירט דאָך טאַקע די בעסערע וועלט אַ מלחמה קעגן די דייטשע מערדער און איצט איז דאָך שוין זיכער, אַז די נאַציס וועלן האָבן אַ שוואַרצן סוף.

— נו, און אַז זיי וועלן האָבן אַ שוואַרצן סוף, וועלן די אַלע אומ-

שולדיק־פארפייניקטע, צוריק ווערן לעבעדיק? — האָט דער שפּאַניער געפרעגט.

וואָס האָט מען אים געקענט ענטפערן אויף זיין טראַגישער פּראַגע?
דער שפּאַניער, וואָס האָט זיך געדאַרפן אויפהויבן פינף פאַרטאָג
כדי גיין צו דער אַרבעט, האָט זיך לסוף שטילערהייט אַרויסגעשאַרט ווי
ער וואַלט אויך געווען אַ שולדיקער אין דעם יידישן אומגליק.

— איצט נאָך מער ווי אַלעמאַל, מוזן מיר בלייבן לעבן, כדי נקמה
צו נעמען — האָט גוסטאַוו איבערגעריסן די איינגעטרעטענע שטילקייט.

דאָס וואָרט וועגן נקמה, האָט יעדן איינעם אויפגעוועקט פון דער
פאַרלוירנקייט צוליב די טראַגישע געשעענישן מיט די יידן אין ווייטן
וואַרשע. יעדער איינער האָט מערערע מאל איבערגעהזרט דאָס וואָרט
נקמה, נקמה פאַר די אומשולדיק־פאַרפייניקטע יידן.

27

נאָך די ידיעות וועגן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ, איז דאָס איינשאַפן זיך אַרישע פּאַפּירן און דאָס אַריבערפּאַרן אין דער איטאַליע־נישער אַקופּאַציע־זאָנע, פּילפּאַך פּאַרשטאַרקט געוואָרן. מיט אַלע כּוחות האָט מען געשטרעבט זיך אַרויסצורייסן פּון דער טעריטאָריע איבער וועלכע די דייטשן האָבן באַלעבאַטעוועט, כּדי האָבן אַ שאַנס איבערצו־לעבן און דערלעבן היטלערס מּפּלה.

אויף אַלע כּמעט גאַסן פּון ראָאָן האָבן זיך באַוווּזן אויפּשריפּטן מיטן יאָר „1918“ און איבער די ציפּערן, האָט מען געזען דעם לאַטרינגער־קרייץ; דער סימבאָל פּון פּראַנקרייכס באַפּרייאַונגס־קאַמף. זייער פּיל יונגע מענטשן וועלכע האָבן געמוזט אָפּפּאַרן קיין דייטשלאַנד אויף אַר־בעט, האָבן זיך געלאָזט אויפן וועג פּון ווידערשטאַנד; זיי זענען אַוועק אין די בערג און וועלדער און געשאַפן פּאַרטיזאַנער גרופּן. אַ סך האָבן איצט אָנגעהויבן פּאַרשטיין, אַז מען דאַרף אַוועק אויף דעם וועג פּון קאַמף קעגן די נאַציס. צווישן די פּאַרטיזאַנער גרופּן האָבן זיך אויך געפּונען אַ גאַר גרויסע צאָל יידן.

מען האָט אָנגעהויבן אויספירן אַטענטאַטן אויף קאַלאַבאָראַטאָרן. מען איז באַפּאַלן לאַגערן פּון שיד, קליידונג און שפּייז־לאַגערן, וועמענס אינהאַלט איז געווען באַשטימט פּאַר די דייטשן און אַלץ צונעמען פּאַר די ווידערשטענדלעך. די דאָזיקע אָפּעראַציעס פּלעגן אַדורכגעפירט ווערן אין מיטן העלן טאָג. מען פּלעגט דאָס אַלץ אַנלאַדענען אויף לאַסט־ווע־גענער און אַוועקפירן אין די פּון פּריער צוגעגרייטע ערטער.

די ווידערשטאַנד־אַקציעס האָבן אָנגעהויבן אַנוואַרפן אַ שרעק אויף היטלערס פּראַנצוזישע העלפּער, וועלכע האָבן דערזען אַז זייער מאַכט

הויבט זיך אָן וואַקלען און זייער שרעק איז נישט געווען אומזיסט: אויב אַ וויכטיקער ווישי-באַאַמטער האָט אַרויסגעוויזן צופיל פלייס אַדער ברוטאַליטעט צו דער באַפעלקערונג, פלעגט ער באַקומען דורך דער פּאַסט, אַ פעקעלע, אין וועלכן עס האָט זיך געפונען אַ קליין טרומנעלע אין וועלכן ס'פלעגט ליגן אַ שטריק... און קוים האָט ער נישט געענדערט זיינע האַנדלונגען און ווייטער פאַרגעזעצט די זעלבע אַקטיוויטעט, פלעגט ער פשוט און פּראָסט אומגעברענגט ווערן.

דער טעראָר האָט אָנגעוואָרפן אַ שרעק אויף די פּאַרעטער און אַרויס-גרופן אַ גרויסע סימפּאטיע ביי דער באַפעלקערונג, גאַנץ ספעציעל ביי די פּויערים, וועלכע פלעגן, אַנשטאַט אַפליפערן די באַשטימטע קוואַנט-טומס שפייזן אין די מלוכהשע אַמטן, פון וואָנען זיי האָבן געדאַרפן אַפּגע-שיקט ווערן צו די דייטשן, אויסגעליפערט די שפייזן צו די פּאַרטיזאַנער, דערקלערנדיק דערנאָך, אַז זיי זענען באַפאַלן געוואָרן דורך די דאָזיקע „באַנדיטן“ וועלכע האָבן די שפייזן צוגענומען.

אין די דאָזיקע באַדינגונגען, פון דער אַנטשטאַנענער פּאַרטיזאַנער-באַוועגונג, טעראָר איבער די ווישי-לייט און דורכגעפירטע קאַנפּיסקאַציעס לטובת דעם ווידערשטאַנד, איז אָנגעקומען דער היסטאָרישער חודש יולי. ווען די ענגליש-אַמעריקאַנער אַרמיי האָט זיך אַרויסגעזעצט אין סיביליע, דערהערנדיק די דאָזיקע ידיעה איז מען געוואָרן משוגע פון פרייד. מען איז אַרומגעלאָפן אָנזאָגן די נייעס און זיך דערביי געווינטשן, אַז אין גיכן זאָל עס אויך געשען אין פּראַנקרייך. ס'זענען געווען אַזעלכע וואָס האָבן זיך געפילט אַנטווישט... צוליבן נישט דעבאַרקירן אין פּראַנקרייך, דאָך האָט זיך איטלעכער ביז גאַר געפריידט.

אין די זעלבע טעג כמעט, האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אַן אַפענסיווע אין רוסלאַנד אָבער שוין נישט מיטן זעלבן כוח ווי פריער. זיי האָבן אַטאַקירט אויף אַ שמאַלן אַפּשניט, צווישן ביעלאַגראַד און קורסק און זיך גערוקט פּאַראַויס זייער לאַנגזאַם.

און ווידער האָט דער עולם זיך געזאַמלט ביי מישעלן. דער ראַדיאָ איז כמעט נישט אַפּגעשטעלט געוואָרן אויף קיין איין מינוט. דאָס זענען

געווען טעג פון גרויסער שפּאַנונג. מען האָט זיך צוגעהערט צו די באַ-
ריכטן וועלכע האָבן דערציילט וועגן ענגליש-אַמעריקאַנער פּאַראַויס-
מאַרש אין סיצייליע און גלייכצייטיק אויך געהערט די באַריכטן פון
מזרח-פּראָנט, וווּ די רוסן האָבן איצט אויך אַטאַקירט. אַנגעהויבן פּאַראַויס-
גיין און כסדר געטריבן די דעמאָראַליזירטע דייטשע אַרמיי אויף צוריק.
עס האָט זיך געשטאַרקט די האַפענונג, אַז „דאָס יאָר“ וועט זיך ענדיקן
מיט דעם קאַשמאַר. גוסטאַוו וואָס האָט איצט געטומלט מער פון איטלעך
אַנדערן, האָט הויך גערופן :

— און איצט, נאָך איין פּערטל יאָר!...

אין איינעם פון די דאָזיקע אָונטן, פול מיט האַפענונג אויף אויס-
לייזונג, האָט מען פּרובירט אויך הערן דעם דייטשן ראַדיאָ און מען האָט
דערהערט רייד פון וועלכע איטלעכער איז אויפגעצייטערט געוואָרן, אַז
„די יידן וואָס האָבן געלאַכט, לאַכן נישט מער און די וועלכע לאַכן נאָך,
וועלן שוין לאַנג נישט לאַכן“.

אויף די פּראָנטן זענען די שלאַכטן פּאַרגעזעצט געוואָרן מיט אַ שנעלן
טעמפּאָ און טראַץ דעם, וואָס אין סיצייליע איז געפאַלן איין שטאַט נאָך
דער אַנדערער, איז אַבער די עיקר אויפמערקזאַמקייט געווען געווענדעט
צום רוסישן פּראָנט. אויב די ענגליש-אַמעריקאַנער אַרמיי איז שנעל פּאַר-
אויסגעגאַנגען אין סיצייליע, האָבן מיר עס דערוואַרט... ס'איז דאָך געווען
קלאָר, אַז אין פּאַל פון אַרויסזעצן זיך, וועלן זיי קומען מיט אַ גרויסער
אַרמיי; אַבער מען האָט געשטוינט פון הערן וועגן געוואַלטיקן אופן פון
אַטאַקירן און פּאַראַויסגיין פון דער רוסישער אַרמיי אין... זומער. צו
אַזאַ זאַך איז מען נישט געווען געוויינט. ס'איז געווען קלאָר, אַז דער כוח
פון דער רוסישער אַרמיי איז געוואַלטיק אויסגעוואַקסן.

אַ געוויסן זונטיק, ווען די מישעלס זענען אום 12 אַ זייגער ביינאַכט
צוריקגעקומען פון שטאַט, האָט מען פאַרן לייגן זיך, אויפגעעפנט דעם
ראַדיאָ, כדי הערן די סאַמע לעצטע ידיעות און פּלוצים, האָבן זיי, אַזוי
איבעראַשנדיק אומגעריכט, דערהערט אַ גייעס פון וועלכע עס האָט אַ
מיש געטאַן אין קאַפּ און וועלכע האָט געקלינגען אומגלויבליעך. ס'איז

געווען א ידיעה וועלכע האט מיטגעטיילט, אז „מוסאליני, דער דיקטאטאר פון איטאליע איז אוועק אין דעמיסיע“. פון פרייד, האבן די מישעלס און יצחק מיט זיין פרוי אָנגעהויבן טאַנצן ווי נישט נאַרמאַלע.

ס'איז געווען א שאַד, אפילו פאַרדריסלעך, וואָס קיינער פון די שטעטלדיקע יידן האָבן זיך איצט נישט געפונען ביי זיי אין שטוב, כדי זען די צוויי פאַרלעך טאַנצן פון פרייד.

די נייעס איז געווען אזוי איבעראַשנדיק, אַז ס'האַט זיך אומבאַדינגט געוואַלט מיט אימעצן טיילן וועגן דעם. זיי האָבן געעפנט אַ פענסטער אין דער האַפענונג צו דערזען אַ לעבעדיקן מענטשן, אָבער דאָס שטעטל איז געווען פאַרזינקען אין אַ טיפן שלאָף. נישט קענענדיק זיך באַהערשן, האָט מישעל אָנגעקלאַפט ביים שפאַניער, וועלכער האָט זיך באַוויזן אַן אי-בערגעשראַקענער אין פענסטער.

— וואָס איז געשען? — האָט ער אַ פאַרשלאָפענער געפרעגט.

— קום שנעל אַריין, וועסטו עפעס הערן... אָבער שוין, פאַרליר נישט קיין איין רגע!

— וואָס איז פאַרט געשען? — האָט ער געפרעגט, נאָך אַלץ צע-טומלט פון שלאָף און פון נישט געווענלעכן אָנקלאַפן ביי אים אזוי שפעט.

— קום אַריין, וועסטו הערן. מיר זענען שוין באַלד משוגע פון איבעראַשוּנג.

— ס'לוינט זיך? — האָט ער ווידער איבערגעפרעגט.

— ס'לוינט זיך, ס'לוינט זיך. וועסט נישט באַדויערן.

דער שפאַניער האָט געכאַפט אויף זיך די הויזן און איז גיך אַריין צו די מישעלס. טראַץ זיין בעטן זיך, מען זאָל אים גלייך זאָגן וואָס עס איז געשען, האָט עס מישעל נישט געוואַלט טאָן.

ביים ראַדיאָ זיצנדיק, און דערהערנדיק דאָס איבערחזרן די נייעס וועגן מוסאליניס דעמיסיע, איז ער פון איבעראַשוּנג, שיער נישט אַראָפּ-געפאַלן פון געזעס. ער איז אַ שפרונג אויף געטאַן, געכאַפט אַלעמען קושן און און געשריגן:

— אַט-אַ דער אויסוורף איז דאָך שולדיק אין גאַנצן אומגליק פון אונדזער לאַנד! — ער האָט דערביי אַ שווערן קלאַפּ געטאָן איבערן טיש און זיך געקאַכט — דאָס יאָר, זאָג איך אייך, וועט זיין דער סוף פון קאַשמאַר. די אַקס איז צעבראַכן געוואָרן. איין משוגענער הונט ווייניקער און דער צווייטער קומט נאָך. אַזוי איז עס. מען האָט זיך געריכט אַז דאָס קען געשען, אויב די אַליאירטע אַרמייען וועלן זיך אַרויסזעצן אין איי-ראַפּע. אויך די דייטשן וועלן קאַפיטולירן. אַזוי וועט עס זיין. זעט ווי זיי לויפן צוריק אויף אַלע פּראָנטן. נאָך זיי, קומט פּראָנקאַ!

די אויגן פון שפּאַניער האָבן געגליט פון אויפגערודערטקייט. ער האָט געטרינקען די פּריש-געמאַכטע קאַפּע און זיי געדאַנקט פאַרן אויפ-וועקן אים, טראָץ דער שפּעטער שעה.

די נאַכט איז מען שוין נישט געשלאָפּן. מען האָט זיך געפּרייזט מיט דער אויסערגעווענלעכער ידיעה און גערעדט וועגן די ענדערונגען וואָס מוסאָליניס קאַפיטולאַציע קען אַרויסרופן.

ערשט אום פינף אַ זיגער פאַרטאָג, ווען דער שפּאַניער האָט זיך אַ פּריילעכער מיט זיי געזעגנט כדי גיין צו דער אַרבעט, האָט מען זיך אַביסל צוגעלענט, אָבער קיינער האָט נישט געקענט איינשלאָפּן.

מען איז אויפגעשטאַנען פּרי און מיט נייגיריקייט געעפנט די פענס-טער און אַרויסגעקוקט אין דרויסן... גראַד איז פאַרבייגעגאַנגען דער על-זאַסער זשאַנדאַר. דערזעענדיק די מישעלס, האָט ער אַרויסגענומען אַ טאַשן-טיכל, געפאַכעט צו זיי און געשמייכלט... זיי האָבן צוריקגעגריסט מיט אַ ברייטן שמייכל פון וועלכן דער זשאַנדאַר האָט פאַרשטאַנען, אַז זיי ווייסן שוין וועגן דעם גרויסן געשעעניש.

אין איטאַליע זענען אויסגעבראַכן אומרוען. דער ראַדיאַ האָט גע-ברענגט ידיעות וועגן אַרבעטער-סטרייקן, אָבער קיין גרויסע ענדערונגען. האָט מוסאָליניס דעמיסיע דערווילע נישט אַרויסגערופן. ס'זענען געווען שטימען, וועלכע האָבן פאַרזיכערט, אַז ער איז אַרעסטירט, אָבער דער נייער איטאַליענישער פּרעמיער באַדאַליאַ איז אַנגעגאַנגען מיט דער

וויטערדיקער איטאליענישער פארטידיקונג. די ענגליש-אמעריקאנער ארמיי האט צו ביסלעך מארשירט פאראויס, אבער קיין ספעקטאקולערע געשעענישן וועלכע מען האט דערווארט גלייך נאך מוסאליניס פאלן, זענען נאך אלץ נישט נאכגעקומען.

ביז א טאג, האט מען דערהערט אז איטאליע האט קאפיטולירט און אז זי „ווארפט זיך אונטער אלע קאפיטולאציע-באדינגונגען פון ענגלאנד און אמעריקע“.

ענדלעך איז די ערשטע מויער פון שונא איינגעפאלן!

און ווידער האט מען געלעבט מיט די איינדרוקן פון דער דאזיקער וויכטיקער געשעעניש; מיט די ידיעות וועלכע דער ראדיא האט געברענגט, אז די איטאליענישע ארמיי איז אויפגעלייזט געווארן. אז דער איטאליענישער פלאט האט זיך אונטערגעגעבן און אז איטאליע איז באפרייט געווארן פון פאשיזם.

די יידן וועלכע זענען אוועק אין דעם איטאליענישן געביט, האבן פארשטייט זיך, זיך אויך געפריידט, זיי האבן געגלויבט אז זיי זענען געווארן פריי...

אבער די דאזיקע פרייד איז ליידער געווען א טראגיש קורצע. היטלער האט בלייבנדיג געקופירט גאנץ איטאליע צוזאמען אויך מיט די פראנצויזישע געביטן און די גאנצע דייטשע שטאט צו יידן, האט דא שווער געטראפן די טויזנטער פון אונדזערע ברידער, וועלכע האבן געגלויבט צו געפינען מנוחה אין דער איטאליענישער אקופאציע-זאנע.

די יידן וועמען ס'איז געלונגען צוריק אריבערצוקומען אין דער פראנצויזישער זייט, האבן דערציילט, אז „די דייטשע באנדיטן האבן געוואוסט, אז זיי וועלן דא האבן א פעטן ביסן; האבן זיי זיך א לאז געטאן ארעסטירן יידן, נישט אנפארטרויענדיק די ארבעט דער פראנצויזישער פאליציי און אן שוועריקייטן פארשלעפט טויזנטער מענער, פרויען, קינדער און אלטע לייט. מיט מאשין-געווער אין די הענט, האבן די געסטא-“

פאַלייט, געפירט טויזנטער פרויען און קינדער איבער די גאסן און זיי אָפגעשיקט ערגעץ־ווו אין דעפּאַרטאַציע. זיי זענען אַרומגעלאָפן איבער די הייזער פון די שטעט, שטעטלעך, דערפער און שטרענג קאַנטראָלירט די דאָקומענטן און ביים מינדעסטן צווייפּל, האָבן זיי באַפוילן די מענער אַראַפּלאָזן די הויזן, כדי פעסטשטעלן ווער ס'איז אַ ייד.

דער חורבן איז געווען אַ פּולשטענדיקער, די געוויינען און געשרייען, האָט מען דערציילט, זענען געווען אַזוי רירנדיק, אַז די גאַנצע באַפעל־קערונג האָט מיטגעוויינט. ס'איז געווען אַ קורצער פרייהייטס־אַטעם פאַר וועלכן מען האָט באַצאָלט אַ טייערן פרייז. אַן אילוזאָרישער גן־עדן וואָס איז גיך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גיהנום.

אויסהערנדיק און דערוויסנדיק זיך די טרויעריקע ידיעות, האָט מען געפרעגט זיך, די וועלט, דעם הימל, מכוח דעם ווי לאַנג נאָך דער מצב וועט אַזוי אָנהאַלטן? נישט באַשערט געווען קיין ברעקל פרייז, עס זאָל נישט זיין באַגלייט מיט אַזוי פיל טרויער.

איניקע טעג נאָך דעם ווי מען האָט זיך דערוויסט וועגן די טראַג־גישע איינצלהייטן וועלכע האָבן זיך אָפגעשפּילט מיט די יידן אין דער איטאַליענישער אַקופאַציע־זאָנע, ווען מען האָט זיך נאָך געפונען אונטערן רושם פון די דאַרט פאַרגעקומענע גרוילן, איז אַרויס אַ באַקאַנטמאַכונג, אַז אַלע יידן־אויסלענדער, פון צוואַנציק ביז פּופציק יאָר, און אַלע פּראַג־צויזישע יידן פון צוואַנציק ביז פּערציק יאָר, דאַרפן אין אַזא און אַזא טאַג, זיך צושטעלן אין די פּרעפּעקטורן פון זייערע דעפּאַרטעמענטן, מיט אַלע נויטיקע דאָקומענטן און אפילו אויך, מיט זייערע לעבנסמיטל־קאַרטן.

מען האָט זיך גלייך דערמאַנט, אַז פּונקט אַזא „איינלאַדונג“ איז גע־מאַכט געוואָרן אין פאַריז אין חודש מאַי 1941. צום גליק אָבער, האָט מען איצט געהאַט אַ צוטריט צו אַ ריי העכערע באַאַמטע פון דער פּרעפּעקטור און מען האָט פּרובירט זיך דערוויסן, מכוח יאָ אַדער נישט צושטעלן זיך? צי איז דער ענין פאַרבונדן מיט עפעס אַ געפאַר?

מען האָט זיך פון די באַאַמטע דערוויסט, אַז די דייטשע מאַכט טרעט

צו באפעסטיקן דעם פראנצויזישן ברעג פון מיטללענדישן ים, כדי זיך באשיצן פון א מעגלעכער דעבארקירונג פון די אליאירטע כוחות, אין דרום־פראנקרייך.

— נו, ווי געפעלט אייך די געשיכטע? — האט מישעל געפרעגט — די דייטשן נעמען אונדז אויף בויען פאר זיי באריקאדן. מיר, די געפיי־ניקטע, זאלן פארשטעלן דעם וועג פאר אונדזערע באפרייער! קען נאך זיין א גרעסערע איראניע?...?

— איז וואס זאלן מיר טאן? — האבן יידן געפרעגט.

מען האט זיך אויך דערוואוסט, אז איטלעכער וואס ווערט רעגיסטרירט אין דער פרעפעקטור, באקומט א פאפיר אויף צושטעלן זיך אייניקע טעג שפעטער אין אן ארבעטס־לאגער פון שטעטל פער, וואס געפינט זיך צווישן ראאן און סענט־עטיען און אז דער לאגער־קאמענדאנט, א פראנצויזישער קאפיטאן און גרויסער פאטריאט, האט פארזיכערט די יידישע קהילה פון ראאן און סענט־עטיען, אז ער וועט קיין איין ייד און בכלל קיינעם נישט אפשיקן אויף בויען פארטיפיקאציעס פאר די דייטשן. ער זאל אויך האבן דערקלערט, אז... „מיר פראנצויזן דארפן נישט די פאר־פעסטיקונגען...“.

מיט די דאזיקע אינפארמאציעס און פארזיכערונגען איז איטלע־כער צוריקגעקומען פון ראאן, אביסל בארואיקט און געטראכט אז ס'האט זיך פארט עפעס געענדערט צום גוטן.

עס זענען דערווילע אדורך א סך טעג און מען האט נישט געהערט און נישט געזען די באשטימטע פאפירן אויף צושטעלן זיך אין דעם ארבעטס־לאגער. מען האט זיך ביטער געוויצלט, אז די פראנצויזישע אדמיניסטראציע, „א כוח אין זיי“, קוים נעמען זיי עפעס אונטער, דויערט עס יארן. פארשטייט זיך, אז קיינער האט זיך נישט געאיילט און זיך נישט אומגעדולדיקט אויף צו באקומען די שיינען.

די קאמפן אויף די פראנטן האבן נישט געוואוסט פון קיין פויזע. די

ענגליש-אַמעריקאַנער אַרמיי איז פון סיציליע אַריבער אויף דעם קאַנטי-
נענט, אַנגעכאַפט דעם שטיוול ביי די שפיצן פּינגער, זיך פעסט געקלאָ-
מערט אין אים און זיך אַנגעהויבן ריקן העכער. אויך פון רוסישן פּראָנט
זענען די ידיעות געווען גוטע. זיי האָבן שוין באַדראָט סמאַלענסק, קיעוו
און דערנענטערן זיך צום דניעפר. די דייטשע קריגס-באַריכטן זענען
געוואָרן קורץ און טרוקן און אַנגעהויבן דערמאָנען אין די קורצע „אויפן
מערב קיין ניייעס“, פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. ענדלעך איז קיעוו
געוואָרן באַפרייט, אָבער פון ראַדיאַ לאַנדאָן האָבן מיר זיך דערוויסט
וועגן די אויסגעמאַרדעטע צענדליקער טויזנטער יידן. ס'איז געווען פּיינ-
לעך-ביטער צו הערן און זיך צו דערוויסן וועגן דער טראַגישער גרויס
פון אונדזער חורבן.

28

ס'האבן אנגעהויבן בלאזן קילע ווינטלעך און דערמאנט אז ס'דער-
נענטערט זיך ראש השנה. אבער גלייך אין ערשטן טאג פון יום-טוב,
באלד אינדערפרי, האט ווער אנגעקלאפט אין דער טיר. ס'איז געווען
דער פאסט-טרעגער וועלכער האט געברענגט צוויי רעקאמענדירטע בריוו;
איינעם פאר מישעלן און דעם צווייטן פאר יצחקן און פארלאנגט אן אונ-
טערשריפט אז מען האט די טייערע מציאות דערהאלטן.

ווארפנדיק א בליק אויף דער קאנווערט, האט אים מישעל שוין
נישט געדארפן עפענען, ווארעם ער האט געטראגן אויף זיך א סטעמפל
פון אן ארבעטס-לאגער.

אז ער האט אים געעפנט און איבערגעלייענט דעם אינהאלט, האט
דאס הארץ אנגעהויבן שווער קלאפן. ווי אלע אנדערע יידן אין שטעטל
האט אויך מישעל געגלויבט, אז מען וועט זיי נישט אוועקשיקן. ס'איז
געווען גוט צו לעבן מיט דער דאזיקער אילווע. אבער דער בריוו האט
נישט איבערגעלאזט קיין שום צווייפל מכוח דעם אז מען קלויבט זיך
די יידן יא צו שיקן ערגעץ-ווי... ס'איז אין אים געווען אנגעגעבן און
אויסגערעכנט, וואס אלץ ער דארף מיט זיך מיטנעמען, אפילו... א לעפל,
א בלעכענעם טעלער, וועש א. א. וו. די צושריפט, אז דאס וועט זיין
נויטיק אין „ווייטן וועג“ האט גערעדט גענוג קלאר... אז דא האנדלט
זיך אין זייער אן ערנסטן ענין.

גלייך איז אויך אנגעקומען מאקס מיט זיין אייגענעם בריוו אין
האנט. דארט איז געווען אנגעוויזן, אז ער דארף זיך צושטעלן איין
טאג פריער ווי מישעל און יצחק, זיין בריוו האט גערעדט וועגן א

דריטע גרופע", בעת אין די בריוו פון מישעלן און יצחקן האָט זיך גערעדט וועגן אַ „פערטע גרופע“.

גוסטאָו איז נישט געווען באַאומרואיקט צוליב דעם, ווייל ער איז געווען אַ פראַנצויזישער בירגער און אויך עלטער פון פערציק יאָר. איין יאָר בלויז עלטער, אָבער געזעץ איז געזעץ. ער האָט געלייענט די בריוו און אַלעמען געטרייסט, אַז דער קריג וועט נאָך העכסטנס דויערן אַ פערטל יאָר, דאָרף מען זיך נישט שרעקן.

— הער גוסטאָו — האָט זיך סאַבינע צו אים אָפגערוּפן — אפשר וואָלט שוין געווען צייט, איר זאָלט פאַרקירצן אייער טערמין און מאַכן אַ סוף צו דער מלחמה? איר שרייט דאָך שוין אַזוי לאַנג מכות „נאָך איין פערטל יאָר“!....

— לויט מיר — האָט זיך גוסטאָו אָפגערוּפן — קען די מלחמה דויערן בלויז נאָך איין פערטל שעה, אָבער זייט זיכער, אַז סוף יאָר, וועט זיין אויס מיט דער מלחמה.

קיינער האָט אים נישט אָפגעענטפערט. מען איז געווען באַזאָרגט פון די באַקומענע בריוו און נישט געווסט וואָס צו טראַכטן וועגן דעם אַנשי-קעניש.

— לאַמיר האַפן — האָט גוסטאָו איבערגעריסן דאָס שווייגן — אַז אין קורצן וועט זיך ענדיקן מיט די אַלע אומגליקן. איך מיינ אַז די שווי-דערלעכע ידיעות פון קיעוו און אויך פון וואַרשע, זענען אפשר איבער-געטריבן, די פראַפאָגאַנדע מוז ברענגען וואָס שרעקלעכערע באַריכטן כדי אויפרייצן דעם עולם און אַרויסרוּפן וואָס מער האָס; מען זאָל זיין ענערגישער ביים שלאָגן דעם שונא...

— הלוואי זאָלט איר זיין גערעכט — האָט אים מישעל אָפגעענטפערט — אָבער אין דעם מאַמענט מיינ איך וועט מען דאַרפן אַוועק אין שטאָט און זיך דערוויסן ווי די זאָך וועט אַוועק מיט די צוויי גרופן. וועט מען טאַקע נישט נעמען דעם עולם? אַדער איז די מעשה מיטן באַפרייען, עקסטרע אויסגעטראַכט געוואָרן כדי דער עולם זאָל זיין רואיק...

און אז עס זענען געקומען די טעג פון צושטעלן זיך, האָט מען טאַקע די ערשטע און צווייטע גרופע יידן גלייך פריי געלאָזט און באַלד דער-נאָך האָט מען אויך פריי געלאָזט די דריטע גרופע מיט וועלכע מאַקס האָט זיך צוגעשטעלט.

מיט אַ גרינג געמיט איז מישעל און יצחק געפאָרן אין לאַגער אַריין, אַבער זייער מזל איז שוין געווען אַנדערש ווי פון די פריערדיקע גרופן.

די דייטשן האָבן פון סאַמע ערשטן טאַג אָן אַוועקגעשטעלט ביים לאַגער צען גרויסע לאַסט-אויטאָס אויף אַוועקצופירן די יידן „צו דער אַרבעט“ און אַזוי ווי קיינער איז נישט אַוועקגעשיקט געוואָרן, האָבן זיי זיך געכאַפט אויף דעם שווינדל און צו דער פערטער גרופע, האָבן זיי צוגעשיקט אַ דייטשע קאַמיסיע וואָס זאָל אַכטונג געבן אויפן גאַנג פון דער אַרבעט.

גלייך אינדערפרי האָט מען באַמערקט אַז דער פראַנצויזישער קאַ-פיטאַן איז שטאַרק צורודערט. ער איז געלאָפן אַהין און אַהער, אַרויף און אַראָפּ און באַפוילן די זשאַנדאַרן צו פאַרמאַכן דאָס טויער און נישט אַרויסלאָזן קיינעם. גלייך האָט זיך פאַרשפרייט אַ קלאַנג, אַז היינט וועט זיין אַ שחיתה, ווייל די דייטשע קאַמיסיע וועט קאַנטראַלירן די סיבות פאַרוואָס ביו איצט איז קיינער נישט אַפגעשיקט געוואָרן אויף אַרבעט.

פינקטלעך ניין אַ זייגער פרי, איז טאַקע אַנגעקומען אַ דייטשער אַפיציר מיט צוויי ציווילע דייטשן און צוויי פריילינס, וואָס אַלע האָבן זיי גערעדט אַ פיינעם פראַנצויזיש און זיך אינסטאַלירט אין מיטן פון גרויסן הויף. מען האָט אַוועקגעשטעלט אַ לאַנגן טיש און אויף דעם פלאַט צוויי שרייב-מאַשינען און אַנגעהויבן אויספילן קאַנטראַקטן.

די אַריבער הונדערט יידן וואָס האָבן זיך אַרומגעדרייט אויף דעם גרויסן הויף, האָט מען אויסגעשטעלט אין צוויי לאַנגע רייען, וועלכע האָבן געפירט צו די פריילינס מיט די שרייב-מאַשינען. נעבן יעדע פון זיי איז געזעסן אַ ציווילער דייטש, אפשר אַ געסטאַפּאַ-אַגענט און אין דער סאַמע מיט פון לאַנגן טיש, איז געזעסן דער אַפיציר און אַכטונג

געגעבן אויף זיינע געהילפן, וועלכע האָבן אויסגעפרעגט די צעשראָקענע יידן, מכוח זייער עלטער, נאַציאָנאַליטעט, משפּחה-אנגעלעגנהייט א. א. וו. גלייך נאָכן פאַרענדיקן דאָס פאַרשרייבן, האָט דער אָפיציר פאַר-אַרדנט די יידן, אויפצוזעצן זיך אין די לאַסט-וועגענער כדי אָפּצופאַרן.

אין דעם מאַמענט איז אונטערגעקומען דער קאַפיטאַן און דערקלערט דעם אָפיציר, אַז ער שיקט נישט אַוועק קיין מענטשן וועלכע זענען מעדי-ציניש נישט געוואָרן אונטערוזוכט, ווייל קיין קראַנקע — און אַזעלכע זענען זיכער פאַראַן צווישן דעם עולם — וועט ער נישט אַוועקשיקן צו קיין אַרבעט.

דערויף האָט אים דער דייטשער אָפיציר געענטפערט, אַז מען דאַרף נישט קיין מעדיצינישע אונטערוזכונג, ווייל אַלע יידן זענען „קראַנקע“ צו דער אַרבעט.

אומגעריכט האָט זיך פון די רייען אַרויסגערוקט אַ יונגער ייד, צוגעגאַנגען צום אָפיציר און זיך צו אים אָפּגערופן:

— אויב יידן זענען קראַנק, האָט איר אונדז קראַנק געמאַכט. פיר יאָר צייט ווי איר פייניקט און מאַטערט אונדז. שוין פיר יאָר אַז מיר האָבן נישט קיין מעגלעכקייט צו לעבן ווי מענטשן. קען מען נישט פון דעם אַלעם קראַנק ווערן?

— ווי דערוועגסטו זיך אַזוי צו רעדן, אין דער צייט, ווען דייטש-לאַנדס בעסטע קינדער געבן אַוועק זייער לעבן אויפן רוסישן פראַנט? דו הונט!

— ווער האָט אייך געהייסן שיקן אייערע קינדער אויף דעם רוסישן פראַנט? — האָט דער יונגער ייד אים דרייסט אָפּגעענטפערט. — דאָס האָט דאָך אייער משוגענער פירער זיי געשיקט אַהין!

— וואָס? — האָט זיך דער אָפיציר אַ כאַפּ געטאַן צום רעוואָלווער. אַבער דער יונגער ייד איז געווען פלינקער פאַר אים. ער האָט אָנגע-נומען דעם לאַנגן פלאַט וואָס איז געלעגן אויף די סטאַלינגעס און גע-דינט אַלס טיש און מיטן גאַנצן כוח אַ שטופּ געטאַן דעם אָפיציר, וואָס

איז אומגעפאלן צוזאמען מיט די פרייליינס, מיט די שרייב־מאשינען, וועלכע זענען אראפגעפאלן אויף דער ערד און מיט אלע כוחות האָט ער אַ געשריי געטאָן:

— יידן, אַהער! ס'איז אונדז אַלץ איינס, סיי ווי וועט מען אונדז איצט פאַרשיקן. קומט אַהער, נעמט נקמה!

ס'איז געוואָרן אַ טומל. אייניקע זשאַנדאַרן האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן אויפֿן יונגמאַן. די אַנדערע, האָבן פאַרהאַלטן די יידן וועלכע האָבן זיך פֿרובירט דערנענטערן. דער קאַפיטאַן איז שנעל צוגעלאָפֿן צום דייטשן אָפיציר, אים געהאַלפֿן זיך אויפשטעלן און אַכטונג געגעבן ער זאָל זיך נישט ווידער כאָפֿן צום געווער...

די יידן זענען צוגעשטופֿט געוואָרן צו דער פֿערד־שטאַל, וואָס האָט זיך דאָ געפונען און געהיטן געוואָרן דורך די זשאַנדאַרן מיט די רע־וואָלווערן אין די הענט. דער דייטשער אָפיציר איז געשטאַנען אַ צע־קאַכטער און פּוצנדיק זיין מונדיר וואָס איז פאַרשטויבט געוואָרן ביים אומפאלן אויף דער ערד, האָט ער אין אויפֿרעגונג, געשריגן צום קאַפיטאַן.

— נו, הער קאַפיטאַן! ווי אַזוי וועט איר איצט רעאַגירן? איר זענט דאָך דער פאַראַנטוואָרטלעכער פאַר דעם אַרבעט־לאַגער!

— זייט רואיק — האָט דער קאַפיטאַן, אויך אַן אויפֿגערגטער, אים געענטפֿערט — די שולדיקע וועלן באַקומען זייער שטראַף. קומט אַריין אין ביוראָ, הער קאַפיטאַן און איר וועט זיך איבערצייגן ווי די אַרבעט גייט צו.

אַ האַלבע שעה שפּעטער איז דער קאַפיטאַן צוריק אַרויסגעקומען אויפֿן הויף און אויסגערופֿן צען נעמען פֿון יונגעלייט, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען דער דרייטער יונגער ייד וועלכער האָט אומגעוואָרפֿן דעם דייטש. מען האָט די צען יונגע מענטשן אַרויפֿגעשיקט אויפֿן צווייטן עטאַזש, וווּ ס'איז געזעסן אַן אַלטער דאָקטאָר, כדי ער זאָל זיי אונטערזוכן.

צווישן די פאַרהאַלטענע יידן איז געוואָרן שטיל. די וואַך וואָס איז

באַשטאַנען פון דרייסיק זשאַנדאַרן, האָט זיך אַביסל צוריקגעצויגן און אַזוי אַרום געגעבן דעם עולם אַ מעגלעכקייט אַרומצוגיין איבערן גרויסן הויף. איטלעכער איז געווען פאַרזאַרגט און איבערגעשראַקן. געווען אַזעלכע וועלכע האָבן זיך געביסן די פינגער ביז בלוט, זיך נישט געקענט מוחל זיין, פאַרוואָס זיי האָבן זיך צוגעשטעלט אויף דעם רוף. פאַרוואָס זיי האָבן נישט גלייך פאַרשטאַנען, אַז עס קען אַזוי געשען. מען קען אַפּנאַרן די דייטשן אין מאָל נאָך אַ מאָל, אָבער סוף כל סוף וועלן זיי זיך כאַפּן דערויף, ווי ס'איז טאַקע איצט געשען.

אַרומדרייענדיק זיך איבערן הויף, פאַרזאַרגטע וועגן זייער גורל, האָט דער עולם פּלוצים באַמערקט אַ יידישע פּרוי וויינען אין אַ ווינקל; איר מאַן, אַ געוויסער נאַטע וואַקסמאַן פון ראַדאַם, וועמען מישעל האָט גוט געקאַנט און וועלכער איז אויך געווען צווישן די פאַרהאַלטענע און וועמען ס'איז אויף אַ קונציקן אופן געלונגען זיך אַרויסצוקריגן פון דעם הויף און אַנטלויפן. צווישן די זשאַנדאַרן האָבן זיך אָבער געפונען אייניקע פון דעם זעלבן שטעטלע אין וועלכן דער אַנטלאַפּענער נאַטע וואַקסמאַן האָט געווינט און וועלכע האָבן אויך גוט געקענט זיין פּרוי, האָבן זיי אויפן אַרט פון אַנטלאַפּענעם, אַרעסטירט זיין פּרוי.

די צייט איז געלאָפּן. די ערשטע צען יידן וועלכע זענען אַרויפגעפירט געוואָרן צום דאַקטאָר האָט מען נאָך אַלץ נישט געזען צוריק. דער דייטשער אַפיציר איז אַרויסגעקומען פון ביוראָ און פאַרפירט אַ שמועס מיט זיינע „גענאַסן“. מען האָט דערקענט אויף זייערע פּנימער דאָס דענערווירן זיך. לסוף האָבן זיי אַנגעהויבן זידלען „די שלומפיקע פּראַנ-צאַזן“ וואָס שלעפּן אַזוי לאַנג מיט זייער אופן אַרבעטן.

מען האָט אַרויסגערופן דעם קאַפיטאַן און דער דייטשער אַפיציר האָט זיך צו אים געווענדעט מיט די ווערטער:

— הער קאַפיטאַן, דאָס פאַרציען די פליכטן אייערע ווערט מיר פאַרדעכטיקט. מיר האָבן נישט קיין צייט. די אויטאָמאָבילן זענען גרייט און כ'פאַראַרדן אייך זיך נישט צו שפילן מער, נאָר אַנפילן זיי, כדי מיר זאָלן אַפּפאַרן! ...

— הער אפיציר, — האָט דער קאָפיטאַן זיך אָפּגערוּפּן — איצט איז מיטאַג. איך האָב געוואָסט אַז די זאַך וועט דויערן און איך האָב פאַר דעם עולם צוגעגרייט עפעס צו עסן. איך קען דאָך נישט אַוועקשיקן קיין הונגעריקע אויף אַרבעט. אויך, האָט איר, הער אָפיציר, קיין שום רעכט נישט מיר צו באַפעלן. דאָס קאָן נאָר טאָן מיין רעגירונג, וועלכע האָט מיך באַשטימט אַלס קאָמענדאַנט פון דעם אַרבעטס־לאַגער און ווי אַזוי אויספירן מיין אַרבעט ווייס איך זייער גוט.

— אַ, — האָט דער דייטש איראַניזירט — איר רעדט דאָך גאַרנישט ווי אַ פּריינט.

— איך רעד ווי איינער וואָס איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיין אַמט. כ'דערמאָן אייך נאָכאַמאָל, אַז נאָר מיין רעגירונג קען מיר געבן באַפעלן. — און אויב אייער אופן אַרבעט וועט נישט געפעלן אייער רעגירונג? — דאָן וועט זי מיך בייטן, — האָט דער קאָפיטאַן אָפּגעענטפּערט מיט כּעס.

— האָף איך, אַז עס וועט נישט לאַנג דויערן — האָט דער דייטש זיך אָפּגערוּפּן.

— און איך האָף אויך, אַז עס וועט נישט לאַנג דויערן...

דאָ איז דער ווערטער־דועל צווישן דעם דייטש און דעם פּראַנצויז־זישן אָפיציר איבערגעריסן געוואָרן, וואָרעם אין דעם מאָמענט האָט מען אַראָפּגעפירט פונעם דאָקטאָר־באַזוך די ערשטע צען יידן. מען האָט זיי געשטעלט אין אַ זייט, באַוואַכט דורך גאַנצע פינף זשאַנדאַרן.

אייניקע מינוט שפעטער, האָט מען געקילנגען ביים טויער. איטלע־כער האָט געקוקט אַהין כדי צו זען ווער עס איז. דאָס טויער האָט זיך ברייט געעפנט און עטלעכע שפּאַניער האָבן אַריינגעפירט אַ קעסל סוף און אַ קויש מיט ברויט. מען האָט אָנגעהויבן טיילן דאָס עסן.

אַ טייל האָבן בלוז פאַרוכט. מען האָט זיך באַגענוגנט מיטן שטיקל ברויט. איטלעכע איז געווען פול מיט פאַרדרוס אויף זיך גופא; מען האָט זיך ביז איצט אויסגעהיט און לסוף זיך אַליין צוגעשטעלט צום

טייול אין די הענט אַריין. ״וואָס הויבט מען אָן טאָן?״ — האָט זיך אײַט־לעכער געפרעגט.

אײניקע האָבן פרובירט פאַרפירן אַ שמועס מיט די זשאַנדאַרן; מען האָט זיי געפרעגט וועגן דעם אַרט ווױהין מען האָט בדעה זיי אײצט אָפֿ־צושיקן און ביי דער געלעגנהייט האָט דער עולם דערציילט די זשאַנ־דאַרן די סיבות פאַרוואָס יידן האָבן אַזוי מורא, וואָרעם דאָ האַנדלט זיך גאַרנישט אין קײן אַרבעט, נאָר אין אַ גרויס געפאַר פאַר זײערע לעבנס.

וואָס האָבן די זשאַנדאַרן געהאַט צו ענטפערן? אַז זיי גלויבן נישט אין די אַלע שרעקלעכע זאַכן וועלכע מען דערציילט און ווען יאָ, איז וואָס קענען זיי העלפן? זיי האָבן אַ באַפעל פון קאַפּיטאַן נישט אַרויסצולאָזן, קענען זיי דאָ גאַרנישט טאָן. אַנדערע זשאַנדאַרן האָבן פרובירט טרייסטן די יידן דערמיט וואָס די פראַנצויזן ווערן אויך געצווינגען צו פאַרן אַרבעטן קײן דײטשלאַנד און מעגלעך אַז מאַרגן, קען מען זיי, די זשאַנ־דאַרן גופאַ, אויך נעמען אויף אַרבעט און אַז די דײטשן — האָבן די זשאַנדאַרן לסוף דערקלערט, האָבן טאַקע נישט ליב קײן יידן אָבער אויך נישט, קײן פראַנצויזן.

הערנדיק די רײד, האָבן יידן ביטער געשמײכלט, אײנער האָט אפילו פאַרגעוואָרפן דעם עולם למאי מען רעדט מיט זיי; ״ווייסט איר דען נישט — האָט ער גערעדט צום עולם — וואָס עס מײנט אַזעלכעס אַ זשאַנדאַר? זײן אײגענעם טאַטן וועט ער דערשיסן, אויב ער וועט באַקו־מען אַ באַפעל עס צו טאָן.

די מינוטן האָבן זיך געצויגן אַזוי ווי שעהן, מען האָט זיך אַרומ־געדרײט איבערן הויף פול מיט פאַרצווייפלונג. אײנער פון די יידן האָט אויפּמערקזאַם געמאַכט דעם זשאַנדאַרן־שעף אויף דער פרוי, וואָס האָט נישט אויפּגעהערט צו וויינען און ער האָט אים אויפּמערקזאַם געמאַכט, אַז זי איז דאָך אַ מוטער פון קינדער, וואָס איז זי דען שולדיק? איר זאַגט דאָך אַז מען נעמט אונדז אויף אַרבעט, איז וואָס וועט איר טאָן מיט דער פרוי?

דער שעף האָט אים באַרואיקט, דערקלערנדיק, אַז די פרוי וועט די נאַכט נאָך, שלאָפן ביי זיך אין דער היים. מען וועט איר באַשטימט פריי־לאָזן.

ווידער האָט מען געקלונגען אין טויער. ס'איז געווען דער קאַפיטאַן. אַ שטאַרק צערודערטער האָט ער געוואָרפן זיינע בליקן אויף דעם עולם אַרום, וואָס האָט געוואָרט אויף זיינס אַ וואָרט, וואָס זאָל פאַרלייכטערן דאָס געמיט. דאָס האַרץ האָט איטלעכן געקלאַפט ווען ער האָט אַרויס־גענומען פון טאַש עפעס אַ פאַפיר און אַרויסגעלייענט פון דאָרט צען נעמען; דאָס זענען געווען די נעמען פון די ערשטע צען קרבנות. מען האָט זיי גלייך אויסגעשטעלט צו צוויי אין אַ ריי אַרויפצונעמען אויף איינעם פון די לאַסט־וועגענער.

איטלעכער איז געשטאַנען, ווי מיט אונטערגעהאַקטע קני. ביי אַ סך האָבן זיך באַוווּן טרערן אין די אויגן. אַן עלטערער ייד איז צוגעגאַנגען צום יונגמאַן וואָס האָט איבערגעקערט דעם טיש אויף דעם דייטשן אָפּ־ציר און זיך לאַנג מיט אים געקושט. גלייך דערנאָך זענען פיל פון עולם צוגעלאָפן צו די צען, זיך געזעגענען, מען האָט זיך געקושט, געוויינט, געטרייסט און אַנגעזאַגט צו זיין שטאַרק. אַז דאָס וואָס עס געשעט איצט, איז נישט בלויז זייער גורל. די ערשטע אָדער נישט, אַלע זענען היינט די קרבנות. דער רבונן של עולם שלאָגט מיט אונדז אַלעמען כפרות, ס'איז דאָך ערב יום כיפור...

נאָך דעם ווי די צען יידן האָבן אַרויסמאַרשירט פון טויער, האָט דער קאַפיטאַן פאַראַרדנט צו באַפרייען די פרוי וואַקסמאַן. דערנאָך האָט ער עפעס איינגערוימט זיין געהילף און פאַרשוונדן ערגעץ.

ס'האָט אַנגעהויבן ווערן טונקעלער. דער געהילף פון קאַפיטאַן האָט זיך אַרויפגעשטעלט אויף אַ בענקל און אין דער איינגעשטעלטער שטיל־קייט דערקלערט:

— אַלע דאָרפן אַריינגיין אין דער שטאַל אויף איבערנעכטיקן. מען זאָל זיך פאַרהאַלטן רואיק, אַז מאַרגן פרי, וועט קלאָר ווערן דער גורל פון איטלעכן. געדענקט — האָט ער איבערגעחזרט — נישט מאַכן קיין

סקאַנדאַלן, נישט פרובירן אַנטלויפן. די זשאַנדאַרן בלייבן איבער, כדי היטן די אָרדענונג!

אַפגעזאָגט די פאַר ווערטער איז ער אויך אַוועק. דער עולם איז געהאַרנזאָם אַריין אין דער גרויסער שטאַל, וווּ ס'האַבן זיך געפונען עטלעכע פּערד. דער ריח פון פּערדישן מיסט האָט אַ זעץ געטאָן אין פנים אַריין. מיט קרעכצן און זיפצן האָט מען ווי ס'איז, זיך „איינגע-אַרדנט“; זיך געלייגט אויף אַביסל שטרוי און צעבראַכן פון גאַנצן טאָג אַרומדרייען זיך איבערן הויף, פון דענערווירן זיך און זאָרגן, האָט יעדער איינער געטראַכט פון דער היים, פון פרוי און קינדער; פון דער פּריש-געשאַפענער לאַגע און אויך אַז ס'איז איצט די כל-נדרי-נאַכט.

פלוצים האָט אַ שטימע איבערגעריסן די שווערע שטיקייט. אַ ניגון ווי אַ יום-כיפורדיק דאַווענען האָט אַפּגעהילכט אין דער הוילקייט פון דער שטאַל. איטלעכער האָט זיך האַלב-אויפגעזעצט און זיך איינגעהערט. דאָס איז אַבער נישט געווען קיין דאַווענען, נאָר אַן אויסטערליש אויס-טענהן זיך מיטן רבונג של עולם:

— אוי, גאַטיניו, גאַטיניו — האָט די שטימע זיך געטראָגן איבער דער ליידיקייט — ס'איז דאָך איצט דער מאַמענט פון כל נדרי און אוי-מעטום וווּ דיינע יידן געפינען זיך, צעזייטע און צעשפּרייטע איבער דער גאַנצער וועלט, שטייען זיי איינגעהילטע אין די טליתים און מיט ציי-טערנדיקע הערצער, קלאַפן זיי זיך על חטא און בעטן דין, אַלמעכטיקער, זאָלסט זיי פאַרגעבן זייערע זינד, אונדזער אַלעמענס זינד. אוי, רבונג של עולם, גאַטיניו, די איינציקע זינד אונדזערע איז דאָך נאָר די, וואָס מיר זענען יידן, דיינע יידן, דיין פאַלק וואָס דו האָסט דיר אויסגעקליבן. וואָס טוט צו דיר דינען און אָפהיטן דיינע מצוות; איז פאַרוואָס האָסטו זיך אַפּגעקערט פון אונדז און זיך פאַרבונדן מיט די מלאכי-חבלה, וואָס טוען אונדז פייניקן? וואָס טוען אונדז שעכטן און פאַרטיליקן! בלויז דערפאַר וואָס מיר זענען דיינע יידן? וואָס מיר האָבן קיינמאָל נישט אויפגעהערט צו דינען און בעטן צו דיר און הייליקן דיין נאָמען? פאַר-וואָס, גרויסער גאָט, געשעט עס אַזוי און ווי לאַנג נאָך וועט עס אַזוי

דויערן? און אויב דו וועסט דערלאזן אונדז אלעמען פארטיליקן, איז ווער וועט דיין תורה לערנען און ווער וועט דיין נאָמען הייליקן?

— רבנו של עולם — האָט די שטימע נאָך אַ וויילע שווייגן ווייטער פאַרגעזעצט אין דער פינסטער — האָסט באַשאַפן די וועלט און פירסט מיט איר אָן. האָסט אויסגעקליבן אַ פּאַלק וואָס לאָזט זיך פּייניקן פאַר דיר. אויך היינט אין דער כל-נדריי-נאָכט זענען מיר געווען גרייט בעטן צו דיר, איז פרעג איך דיך: אַזוי ווי די היינטיקע נאָכט איז ספּעציעל טאַקע געשאַפן געוואָרן אויף אויסצוטענהן זיך מיט דיר, וואָלט איך, גאָט אין הימל, וועלן פאַרשטיין: אַמאָל האָסטו באַוווּזן דיין ווונדער, געבנדיק צו אברהם אבינו אַ זון יצחק אויף דער עלטער, וואָס האָט דיר געדינט און איז געגאַנגען אין דיינע וועגן און פאַרוואָס האָסטו היינט געלאָזט אָפּשיקן מיין זון יצחק צו דער שחיטה? מיין זון יצחק וואָס האָט דיר אויך געדינט? ווי לאַנג נאָך וועט אַזוי ווילדעווען דער שדים-טאַנץ? ווי לאַנג נאָך וועט דער דאָזיקער מלאך-המות שניידן מיט זיין פאַרבליבן טיקט מעסער דאָס לייב פון דיין שווער-געפרוּווט פּאַלק? און ווען וועסטו, רבנו של עולם, איינזען, אַז דו ביסט זינדיקער פון אונדז און אַנשטאַט מיר, זאָלסטו זיך קלאַפן 'על חטא און בעטן אַז דאָס זאָלן מיר, דיר מוחל זיין דיינע זינד?...

די שטימע איז שטיל געבליבן. אַ מוראדיקע שטילקייט איז אַרייַנגעטרעטן אין דער גרויסער אומהיימלעכער שטאַל. פון צייט צו צייט האָט זיך בלוז געהערט אַ בריק איבערן אַספּאַלט, פון אַ געקאַוועט פּערד, אַדער זייערס אַ הירזשע טאַן. אָבער נאָך אייניקע מינוט שטילקייט, האָט זיך די קלאַנגדיקע שטימע אויף דאָס ניי דערהערט, דאָס מאַל שוין מיט אַן אַנדערן ניגון:

— אויב, גאָטיניו, האָסט אונדז פאַרטריבן פון הייליקן לאַנד אין גלות אַריין, כדי זיך צו מאַטערן און זיין צו שאַנד, איז דיינו. אויב, גאָטיניו, האָסט אונדז געלאָזט פּייניקן דורך אינקוויזיציעס און אומקומען אויף שייטערהויפּנס און פאַגראַמען, ווייל מיר האָבן געהייליקט דיין נאָמען, איז דיינו, און אויב דאָס אַלץ איז נאָך ווייניק געווען און האָסט, גאָטיניו,

געלאָזט אויסשעכטן די יידן פון פוילן, איז דיינו, און אויב דו האָסט נאָך דעם אַלעם, געוואָלט האָבן אַ מאַסן-קבר פון די רוסישע יידן, איז דיינו. פאַר וועמען אָבער האַלטו אויף דיין גן-עדן? פאַר וועלכע צדי-קים? פאַר די קינדער פון מלאך-המות? און אפשר, רבונו של עולם, איז דאָס אַלץ ביי דיר אַזאַ טעאָטער-שפּיל? אַ שפּיל וווּ אונדזער וועלטל וואָס דו האָסט באַשאַפן איז דיין בינע און מיר זענען דיינע אַקטיאָרן און יעדע טויזנט יאָר איז ביי דיר אַן אַקט און דו קוקסט זיך צו, ווי אַזוי דיינע ראַליסטן און סטאַטיסטן פירן אויס זייערע ראַלן! איז ווי לאַנג וועט זיך די פּיעסע ציען? אין וויפּיל אַקטן האָסטו איינגעטיילט די שפּיל דיינע? זיי-זשע מיר מוחל, ליבער גאַט, וואָס כּשפּיל אפשר נישט זייער גוט אויס מיין ראַלע היינט, ווייל פאַקטיש, האָב איך זיך איצט באַדאַרפן געפינען אין דיינס אַ שול און זיך קלאַפן על חטא, ס'איז אָבער נישט מיין שולד אויב ס'איז נישט אַזוי. דו וויסט דאָך, אַז עס פעלן מיר נישט קיין עדות אויף צו באַווייזן דיר אַז נישט פון מיין ווילן, געפיין איך מיך נישט איצט אין שול, נאָר דאָ, וווּ די זשאַנדאַרן היטן אונדז און לאַזן נישט אַרויס קיינעם און נישט מיך כדי ריכטיקער שפּילן מיין ראַלע. דו האָסט אויך היינט, אין די הייליקע יום-כיפור שעהן, פאַרשיקט מיין זון כדי צו אַרבעטן און צו זיין דער קנעכט ביי די נייע מצרים!

— דו האָסט אפשר חרטה, רבונו של עולם, — האָט די שטימע נישט אויפגעהערט איר שמועס מיטן אַלמעכטיקן — אויף דעם וואָס דו האָסט אַרויסגעפירט די יידן פון מצרים און געוויזן דערביי די אַלע ווונדער? טוסטו היינט פאַרשיקן די נאָך לעבן-געבליבענע יידן אין נייעם מצרים, כדי דו זאָלסט, אין אַ טויזנט יאָר אַרום, זיי ווידער קענען אויסלייזן?...

ביי די דאָזיקע ווערטער האָט די שטימע איבערגעריסן דאָס אויס-טענהען זיך מיטן רבונו של עולם, זיך צעהוסט און לטוף זיך פונאַנדער-געוויינט. פון די אויסגעהערטע קלאַג-רייד איז פאַר איטלעכן געווען קלאַר אַז זיי זענען געקומען פון פאַטער פון יענעם יונגן ייד וואָס האָט זיך געוואָרפן אויף דעם נאַצי-אַפיציר און איז אַוועקגעשיקט געוואָרן מיט דער גרופע פון די צען יידן.

דער עולם איז געלעגן אויף דעם שטרוי שווער באוירקט פון די נאָר-וואָס געהערטע קלאַג-רייד און אויך פיל מיט זאָרג פאַר זייער אייגענעם גורל. אַ קליין לעמפעלע האָט באַלויכטן די גרויסע און ברודיקע שטאַל אין וועלכער ס'האָט איצט געהערשט אַ פייגלעכע שטילקייט. אַ נאָגנדיקע בענקשאַפט האָט איבערפולט דעם עולם און צוריקגעפירט אין די מחשבות צו די אַמאָליקע יאָרן, ווען מען איז געגאַנגען צו כל-נדרים מיט די טאַטעס און זיידעס. אין יעדן האָט אויפגעלעבט דער פחד וואָס האָט דאָן באַ-הערשט יעדן איינעם און דעם זעלבן פחד האָט מען אויך אָפגעפילט איצט. טראַכטנדיק וועגן אַנקומענדיקן מאַרגן, ווען ס'וועט דעצידירט ווערן זייער גורל. ווי אַזוי וועט האַנדלען דער קאַפיטאַן? ער זוכט אפשר די באַפרייאונג פון די געפלאַגטע יידן, אָבער ער איז דאָך נישט פריי אין זיינע האַנדלונגען.

די נאַכט האָט זיך געצויגן לאַנג. קיינער איז נישט געווען בכוח צו שלאָפן און שווערע זיפצן האָבן פון צייט צו צייט איבערגעריסן די שטילקייט, וווּ מענטש און פערד זענען געווען פאַרמאַכט הינטער איין שלאָס.

ענדלעך האָט אָנגעהויבן טאָגן. פיל פון עולם האָבן זיך אָנגעהויבן אַרויסשלייכן פון דער ברודיקער שטאַל כדי איינעטעמען אַביסל פרישערע לופט. אַ טייל האָבן זיך דערפרישט דורך וואַשן זיך מיט קאַלט וואַסער. ס'האָט זיך געשטעלט אַ שיינער זוניקער פרימאַרגן און מען האָט זיך פרובירט דערוואַרעמען ביי די נאָך קילע זונען-שטראַלן.

דער רוב יידן וואָס האָבן נעכטן, אַ גאַנצן טאָג גאַרנישט געהאַט אין זייער מויל, האָבן איצט דערפילט אַ נאָגעניש ביים האַרצן. מען האָט זיך אַרומגעדרייט איבערן הויף מיט אַ געפיל פון פאַרמשפטע אָן צו וויסן צו וואָס פאַר וועלכע זינד.

די צייט האָט זיך געצויגן לאַנג און מאַנאַטאַן. אפילו די זשאַנדאַרן וואָס האָבן געהיט די פאַרהאַלטענע יידן האָבן פון צייט צו צייט זיך לאַנג צעגענעצט און געשאַלטן נישט וויסנדיק אַליין וועמען. ערשט אייניקע מינוט נאָך ניין, האָט זיך דערהערט אַ שטאַרקער קלונג ביים טויער.

פון וואָס יעדער איינער האָט אַ צאָפּל געטאָן. ס'האָט זיך באַוווּזן דער קאַפּיטאַן מיט זיין סעקרעטאַר. ער האָט געוואָרפן אַ פּריינטלעכן בליק אויף די צעשראַקענע יידן, וואָס האָבן געוואָרט אויף צו הערן פון אים וועגן זייער גורל. ער האָט אויפגעהויבן זיין האַנט אַלס צייכן, אַז ער האָט בדעה עפעס צו זאָגן און גלייך האָט זיך איינגעשטעלט אַ טויט־שטיל־קייט.

— אויסטאָן זיך ביז אין דער העלפט — האָט דער קאַפּיטאַן באַ־פּוילן. — דער דאָקטער וועט אייך אַלעמען אונטערזוכן. דאָס וועט נישט לאַנג דויערן. דערנאָך וועלן מיר צוגרייטן אייערע דאָקומענטן און איר וועט ווערן פּריי־געלאָזט!

דער צעשראַקענער עולם האָט נישט געוואָלט גלייבן די אייגענע אויערן און זיך קעגנזייטיק איבערגעפרעגט צי עטלעכער האָט טאַקע געהערט די זעלבע רייד. ס'האָבן זיך געפונען אַזעלכע וועלכע האָבן זיך געוואָרפן קושן דעם קאַפּיטאַן. איינער פון די יידן האָט זיך אפילו צע־קושט מיט אַ זשאַנדאַר, אָבער יענער האָט זיך גאַר אויף אים אָנגע־ביזערט, וואָרעם צוליב אים און זיינע יידן איז ער געווען געצווינגען צו בלייבן אַ גאַנצע נאַכט אויפן הויף און איז שיעור נישט געפרוירן גע־וואָרן פון קעלט.

דער עולם האָט מיטאַמאָל אויפגעהערט צו פילן די מידקייט און הונגער. מען האָט זיך אויף דער גיך אויסגעטאָן. דער דאָקטער איז צוגעקומען צו יעדן איינעם אים באַטראַכט און אויף זיינס אַ צייכן, האָט דער סעקרעטאַר נאָטירט „אומפעאיק“.

אויסגעשטעלט צו דריי אין אַ ריי האָט מען ענדלעך אַרויסמאַרשירט פון דעם גרויסן, אומהיימלעכן הויף אויף דער גאַס אַרויס, וווּ יעדער איינער האָט טיף אָפּגעטעמט, דערפילנדיק זיך אויף אַן אמת פּריי...

29

דער פרייגעלאזטער עולם האָט אויסגעפילט אַלע דערנעבנדיקע קאָפּעס און זיך געהייסן דערלאַנגען עפּעס צו עסן. אַזוי האָט אויך דער ייד וואָס האָט זיך נעכטן, אין כל־נדרי־אָוונט, אויסגעטענהט מיטן רבונו של עולם, זיך געהייסן דערלאַנגען פּרישטיק און דערביי ווידעראַמאַל געבעטן מחילה ביים אויבערשטן, פאַר דעם פאַרוואָס ער פּאַסט נישט, טראָץ דעם וואָס ס'איז איצט יום כיפור, פאַר זיין עסן מיט אַלעמען גלייך, וואָרעם טראָץ דעם טרויער צוליב, ערגעץ־וווּ אַוועקגעשיקטן זון, איז דאָך היינט אַ יום־טוב־טאָג און אין אַ יום־טוב־טאָג, טאָר מען נישט פּאַסטן...

מישעל און יצחק זענען אַהיימגעקומען זייער שפּעט, זיי זענען גע־גאַנגען צופּוס און האָבן לאַנג געקלאַפּט אין דער טיר, סאַבינע און פּאַני האָבן מורא געהאַט צו עפּענען, זייענדיק זיכער אַז דאָס קלאַפּן איצט זשאַנדאַרן וועלכע זענען געקומען אויך זיי אַרעסטירן, זיי זענען שוין געווען גרייט אַרויסצושפּרינגען פּון דער אַנדערער זייט פענסטער, אַז זיי האָבן דערקענט די שטימען פּון זייערע מענער, זיי זענען אַראַפּגעלאַפּן און אויפּגעפּראַלט די טיר.

די פּרייד איז געווען גרויס.

די מענער האָבן דערציילט זייערע איבערלעבענישן און טראָץ דער שפּעטער שעה, האָבן זיי אַראַפּגעבעטן צו זיך מאַקסן, גוסטאַוון און אויך דעם שפּאַניער, מען האָט געמאַכט אַ נאַכטמאַל און דערנאָך גע־שמועסט ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין, לטוף האָט זיך מישעל אַפּגע־רופּן:

— מיר זענען טאַקע פּריי געוואָרן, אַבער איצט וועט מען זיך מוזן

ראַטעווען; אַנטלויפן! מיר האָבן בלויז באַקומען אַן אַטעם-פּאַזע און מיר מוזן די דאָזיקע פּאַזע אויסנוצן און זיך צוגרייטן כדי וואָס גיכער פאַרלאָזן אונדזער ביו איצטיקע „היים“.

צו ביסלעך, נאָך די לעצטע אָונט-אינפאַרמאַציעס אין ראַדיאָ, וואָס האָבן דערציילט וועגע ווייטערדיקע זיגן אין רוסלאַנד און אין איטאַליע איז דאָס געמיט געוואָרן לייכטער, פול מיט פרישע האַפּענונגען אויף אַ גיכער אויסלייזונג פון די נאַצישע הענט.

און דאָס לעבן ביי מישעלן איז ווידער געוואָרן „נאַרמאַל“. אַלע פיר זענען געווען באַשעפטיקט ביי זייער אַרבעט. די טעג זענען אַבער אַוועק מיט זיפּצן, און מיט אַ שלעכט פאַרגעפיל וואָס האָט זיי נישט מער פאַרלאָזט.

בלויז אין די אָונטן האָבן אַלעמענס הערצער האַסטיקער געקלאַפּט פון פרייד, הערנדיק אין ראַדיאָ די צעשמעטערנדיקע מפלות פון די דייטשע אַרמייען אין רוסלאַנד און איטלעכער האָט געפרעגט:

— ווי וועט עס אויסזען ווען ס'וועט קומען דער ווינטער?

אויב ס'איז געווען גרויס די פרייד צוליב די רוסישע זיגן, איז מען אַבער געווען סקעפטיש צו די מלחמה-געשעענישן אין איטאַליע. בעת די אַליאירטע האָבן דאָרט דעבאַרקירט, זענען זיי שנעל פאַרויסגעגאַנגען און מיטאַמאַל איז דער פּראָנט שטיין געבליבן און שוין כמעט צוויי וואָכן, ווי די אינפאַרמאַציעס חזרן כסדר איבער דעם נאַמען פון זעלבן אַרט, די שטאַט קאַסינאָ, און רירן זיך נישט מער פון אַרט. דער לאַנדאַנער ראַדיאָ מעלדעט כסדר אַז „זיי פאַרבעסערן זייערע פּאַזיציעס“. פאַרוואָס דאָס שטייען אויפן אַרט? להיפוך אַלעמען, האָט מאַקס דער „פעסימיסט“ אין זיין גרויסער אומגעדולדיקייט, פאַרלוירן דעם צוטרוי צום גאַנג פון די מיליטערישע אַפּעראַציעס וואָס זאָלן דערפירן צו היטלערס ענדגיל-טיקער מפלה...

— די מלחמה-פירער האָבן צייט, אַ סך צייט — האָט ער אין גרויס פאַרביטערונג אויסגערופן — און אַנטשוויגן געוואָרן.

אויף צו מאַרגנס האָט מאַקס געברענגט פון דער שטאָט אַן אויפ־רודערנדיקע ידיעה: אַז דער קאַפּיטאַן פון אַרבעטס־לאַגער אין וועלכן זיי זענען געווען פאַרהאַלטן אַ נאַכט, איז צוזאַמען מיט זיינע געהילפן אַוועק אין דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, עס זאָל אים האָבן געדראָט אַרעסטירט צו ווערן. מען שמועסט אויך אין שטאָט, אַז די דייטשע „טאַדט־אַרגאַניזאַציע“ וועט זיך איצט פאַרנעמען מיט די אַלע וועלכע דער קאַפּיטאַן האָט באַפרייט.

אייניקע טעג שפּעטער, האָבן אַלע טאַקע באַקומען „איינלאַדונגען“ זיך צו מעלדן אין דער אָנגעגעבענער באַשטימטער צייט אין דער „דיי־טשער אַרבעטס־שטעלע“. אין דער איינלאַדונג איז אויך געווען אָנגע־געבן, דאָס מען האָפט אַז מען וועט זיך צושטעלן צו דער באַשטימטער דאַטע, כדי צו פאַרזיכערן די עקזיסטענץ פון דער פּאַמיליע וואָס בלייבט איבער...

ס'איז נאָך געווען אייניקע טעג צייט. מען איז גלייך אַוועק אין שטאָט אַריין, כדי זיך אינפאַרמירן עפעס גענויערס וועגן דעם וואָס עס גרייט זיך, און זיך דעציידירן מכוּח וואָס אָנהייבן טאָן. דאָס מאַל האָט מען געווסט אַז קוים שטעלט זיך ווער צו איז ווי אַריינגעשפרונגען אין אַ פייער־גרוב.

ס'איז נישט געווען קיין קיין אַנדערע עצה ווי ערגעץ אַוועק, פאַר־לאָזן די וויינינגען און זוכן עפעס אַן אַרט ווהיין זיך צו ראַטעווען.

מען האָט אָנגעהויבן פאַקן פעקלעך, די נאָך נישט באַדראָטע האָבן געהאַלפן אין דער דאָזיקער אַרבעט. און ספּעציעל האָט פיל געהאַלפן דער שפּאַניער. אַ געוויסע טייל פון די זאַכן האָט מען טאַקע אַריינגע־טראָגן צו אים און אַ טייל צום אַלטן מאַרטין. און מען איז געווען גרייט צו נעמען דעם וואַנדער־שטעקן אין האַנט אַריין און היידאַ, אַוועק אין וועג אַריין.

— מיר צעלויפן זיך איצט ווי צעשראַקענע פיגל ערב אַ שטורם — האָט מישעל גערעדט צו זיינע נאָענטע — לאַמיר גלויבן, אַז דער שטורם וועט שוין נישט לאַנג אָנהאַלטן. געדענקט, אַז מיר מוזן אַוועק

שטיל, פאָרויכטיק, מען זאָל גאַרנישט באַמערקן אין אונדז. איך פאָר
איצט אין שטאָט אַריין אַפּטראָגן די אַרבעט. דערנאָך וועל איך אויפזוכן
מאַריוסן, ער זאָל זיך אָנהויבן פאַרנעמען מיט אונדז.

מישעל האָט גענומען דאָס פעקל אַרבעט און איז אַוועק אין שטאָט.
כדי זיך געזעגענען מיט זיין אַרבעטס־געבער און ווען ער איז צוריקגע־
קומען איז שוין איטלעכער געווען גרייט. די פעקלעך זענען געווען צו־
געבונדן צו די וועלאָסיפעדן. מען האָט זיך האַרציק געזעגנט מיט די
שטענדיקע אַריינקומערס צו זיי אין שטוב און זיך געלאָזט צום לעצטן
מאָל פון פּעראָוי אין שטאָט אַריין.

ווען זיי האָבן זיך געלאָזט באַרג־אַראָפּ און פאַרביגעפאַרן דאָס הויז
פון דער זשאַנדערמעריע, האָבן אַלע פיר, ווי אַפּגעשמועסט פון פריער,
אַוועקגעדרייט די קעפּ, כדי נישט צו זען דעם בנין. זייענדיק שוין אין
מיטן וועג, האָט מישעל זיך אַפּגערוּפּן:

— דערמאָנט איך נאָר גוט, צי ווער פון איך האָט גאַרנישט פאַר־
געסן?

ניין, קיינער האָט גאַרנישט געהאַט פאַרגעסן. איטלעכער פון דער
קליינער גרופּע איז געווען טרויעריק און געטראַכט וועגן דעם מאַרגן
וואָס קומט איצט נאָך.

מאַריוס און זיין פרוי האָבן זיך שטאַרק דערפריידט מיט זייערע
געסט. וויסנדיק גוט די סיבה פון זייער פאַרלאָזן דאָס שטעטל, האָבן
זיי זיך אָנגעשטרענגט מיט אַלע כוחות כדי זיי צו מוטיקן, דערציילנדיק
גוטע נייעסן וועגן פרישע דייטשע מפלות, וועגן העלדישע טאַטן פון דער
ווידערשטאַנד־באַוועגונג און נישט פאַרפעלט דערביי זיי צו טרייסטן,
אַז ס'איז מעגלעך דאָס דעם נאַענטסטן סילוועסטער, דאָס הייסט, אין
זעקס וואָכן אַרום וועלן זיי שוין פייערן אין באַפרייטן פראַנקרייך.

נאָך דעם אַוונט־ברויט, האָט מאַריוס גענומען זייערע פאַטאַגראַפיעס.
כדי שאַפן פאַר זיי די נויטיקע אַרישע דאַקומענטן און ער האָט זיי
דערקלערט, אַז „ס'איז זייער מעגעלעך, אַז נאָך מאַרגן זאָלן די פרויען

קענען אוועקפארן אין די פאר זיי צוגעגרייטע ערטער און ארבעטן אין ווירטשאפטן ביי גוטע פויערים.

מישעל מיט סאבינען און צחק מיט פאני זענען געזעסן פארזינקען אין זייערע געדאנקען און נישט געגלויבט אין די טרייסט-ווערטער און פארזיכערונגען פון מאריוסן וועגן דעם, אז שוין מארגן וועלן זיי זיין אין א זיכער ארט.

מאריוס און זיין פרוי האבן פארשטאנען די שווערע שטימונג זייערע און זיי פארגעשלאגן זיך דערווייל לייגן שלאפן, אז דאס וועט זיי אמבעסטן בארואיקן. זיי האבן זיך געלייגט שווייגנדיק און פרובירט פארגעסן די נישט פריילעכע רעאליטעט.

אויף צו מארגנס האט זיי מאריוס איבערגעגעבן אז די פרויען קענען טאקע אין זעלבן טאג, אפילו גלייך נאך מיטאג אוועקפארן. ער האט זיי אויך פארזיכערט, אז די פרויען וועלן זיך קענען זען יעדן זונטיק, אויב די פרויען ווילן, קענען זיי בלייבן ביי אים אין שטוב נאך א פאר טעג. סאבינע און פאני איבערגעשראקענע און אומגעדולדיקע צוליב דער נייער סיטואציע, האבן וואס גיכער געוואלט אפפארן.

גלייך נאך מיטאג איז מען אראפ באגלייטן די פרויען צו זייער אפפארן. מישעל האט געפילט אז זיין פרוי ציטערט און געזען פאר זיך א פינלעך שווער געזעגענען זיך. טראץ דעם וואס ער האט זיך באמיט צו זיין הארט, האט ער פארט נישט געקענט אויסבאהאלטן די טרערן און גלעטנדיק דעם קאפ פון זיין פרוי, האט ער צו איר גערעדט:

— זיי שטארק, סאבינע, די רייזע איז דאך פאר דיר א מעגלעכקייט זיך צו ראטעווען. זאלסט ווייטער קענען זיין די מוטער פון אונדזערע קינדער און א פרוי צו דיין מאן. ס'איז נישט אויף לאנג און גאר אין קורצן וועלן מיר ווידער זיין, דאס מאל שוין באפרייטע, מיט אונדזערע קינדערלעך צוזאמען, אן שרעק און אן מורא פארן מארגן. מיר וועלן האבן אונדזער היים און פירן אונדזער שטוב נאך שענער ווי פריער. זארג דיך נישט וועגן קינעם און אויך נישט וועגן מיר. די קינדערלעך

זענען פאַרזיכערט און איך וועל מיך שוין פאַרזאָרגן. זאָלסט נישט וויינען און נישט האָבן קיין שלעכטע מחשבות. געדענק, אַז גאָר אין קורצן וועט דער קאַשמאַר זיין געענדיקט. די הויפטזאַך, זאָלסט זיין געזונט און שטאַרק...

אַ שטורם פון טרערן איז געווען איר ענטפער. זי האָט אָנגעשפּאַרט איר קאַפּ אויף זיין ברוסט. עס האָט לאַנג, לאַנג געדויערט ביז זי האָט זיך אַביסל באַרואיקט.

מישעל האָט איר צוגעפירט צום אויטאָקאַר. אויך יצחק און פּאַני זענען געשטאַנען מיט פאַרטערטע אויגן און זיך נישט געקענט אַפּרייסן פון אינאַנדער.

ענדלעך האָט דער אויטאָקאַר גערירט פון אַרט. די פרויען האָבן נאָך באַוויזן צו גריסן מיט אַ האַנט־באַוועגונג און ר'איז פאַרשווונדן.

יצחק איז צוריק אַרויף צו מאַריסן אין שטוב אַריין און מישעל איז אַוועק אין שטאַט, כדי קויפן עפעס פאַר זיינע קינדער. מעגלעך אַז דאָס וועלן זיין די לעצטע פעקעלעך פאַר זיי. דערנאָך איז ער אַרויף צום הער לעווי, כדי אים איבערגעבן די געקויפטע זאַכן אויף איבער־שיקן זיי צו די קינדער.

— גוט וואָס איר זענט געקומען. כ'האַב אַ גרוס פאַר אייך — און ער האָט אים דערלאַנגט צוויי פּאַטאַ־קאַרטן, איינע פון לייבעלן מיט עפעס אַ פרוי, וואַרשיינלעך די ביי וועמען דאָס קינד געפינט זיך און די אַנדערע איז געווען פון לילי.

צונעמענדיק די פעקלעך, האָט מישעל דערהערט ווי דער הער לעווי זאָגט צו אַ מיידל:

— דאָס איז פאַר לעאַנען אין קאַרדאָן און דאָס אַנדערע פעקעלע איז פאַר לילי אין קורסאַל.

מישעל האָט פאַרבאַהאַלטן אין זכרון די נעמען פון די צוויי אַרט־שאַפטן און געטראַכט:

„אזוי ווי ער ווייס שוין איצט ווו זיינע קינדער געפינען זיך — ער האט גראד געקענט די דאזיקע ערטער — וואלט אפשר געווען ריכטיק, ער זאל זיך זען מיט זיי, איידער ער פארט אפ אהין... ווו ער האפט צו בלייבן ביז צו דער באפרייאונג?“

נאכן אונט-ברויט, האט מישעל איבערגעגעבן מארוסן און יצחק, אז ער האט בדעה צו זען זיינע צוויי קינדער, וועלכע געפינען זיך נישט זייער ווייט. וועגן אלבערטן ווייס ער ליידער נישט ווו ער געפינט זיך און מסתמא האט דאס יינגל נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו שרייבן. מישעל האט געבעטן נישט אפצוהאלטן אים פון זיין באשלוס. ער איז פעסט דעצידירט צו פארן זען די קינדער.

קיינער האט אים נישט פרובירט אפצורעדן פון זיין פלאן. זיי האבן אים אויך נישט געפרעגט ווי אזוי ער רעכנט אדורכצופירן זיין באשלוס. מארוס און יצחק האבן געשוויגן, ווארעם זיי האבן אין מישעלס שטימע געפילט אז פרובירן אפצורעדן אים פון זיין פלאן, זענען ארויסגעווארפענע רייד.

— ווי לאנג איך וועל מיך זוימען אין וועג, ווייס איך, פארשטייט זיך, נישט — האט מישעל צוגעגעבן — יעדנפאלס מארגן פרי, איז פאראן אן אויטאקאר וואס פארט קיין קארדאן, פאר איך מיט אים. גלייך דערנאך איז אנגעקומען מאקס און אן אז צו זאגן א „גוטן אונט“, האט ער אויסגעשריגן:

— קוים אז כ'האב מיך דערפרעגט צו אייך !

ער האט דערציילט, אז ער האט זיך שוין אריבערגעטראגן אין א פערם, ווייט פון פעראוי, ווו די זשאנדארן וועלן אהין נישט דערגרייכן. ער האט אויך איבערגעגעבן, אז איטלעכער איז נאך פריי ביז מארגן פרי, דער לעצטער טאג פון צושטעלן זיך און אז ער ווייס אויף זיכער אז מען וועט קומען זוכן די יעניקע וואס וועלן זיך נישט צושטעלן. ער האט אויך דערציילט אז זיין פרוי הערט נישט אויף צו וויינען פאר מורא סיזאל ווער נישט אויסגעבן דאס ארט ווו זיי געפינען זיך איצט און

צוגעגעבן, אַז מען האָט אַ שווער שטיקל צייט אַריבערצוקומען. ווען נישט דאָס קינד זייערס וואָלט ער גלייך מיט מישעלן, אַוועק צו די פאַר-טיזאַנער, אַבער אַזוי, מוז ער ליגן אין ווייטן דאַרף אָן אַ ראַדיאָ, אָן צו וויסן עפעס נייעס און ס'קען אויך מעגלעך זיין, האָט ער צוגעגעבן, אַז די באַפרייאַונג וועט שוין זיין אַ געשעענער פאַקט און זיי וועלן דערפון נישט וויסן אפילו...

אַ גאַנצע נאַכט האָט מישעל קיין אויג נישט צוגעמאַכט. ער האָט אומאויפהערלעך געקלערט וועגן זיין מאַרגנדיקער אונטערנעמונג און צי וועט זיך אים איינגעבן אויסצוגעפינען די אַדרעסן פון די קינדער און אַז ס'האָט אָנגעהויבן טאַגן, האָט ער זיך שטילערהייט אָנגעטאַן, זיך גע-זעגנט און אַרויס פון דער שטוב ווו ער האָט זיך געפונען זינט צוויי טעג. מאַרוס, מיט וועמען מישעל האָט זיך באַקענט צופעליק און געוואָרן גוטע חברים, איז געווען אַן אָנגעשטעלטער אין שטאַט-מאַגיסטראַט און אַ זיכערער מענטש. אַ דאַנק אים, וועט ער זיך ווייטער קענען העלפן.

אין דרויסן האָט לייכט גערעגנט. מישעל איז געגאַנגען לאַנגזאַם און געטראַכט וועגן דער איצט ווידער צעשטערטער שטוב זיינער. וועגן אַנזאַג פון זיין פרוי אַכטונג צו געבן אויף זיך. מכוח נישט איינשטעלן אומנוצלעך דאָס לעבן... אַז זיינע קינדער זענען נאָך יונג און נויטיקן זיך אין אים. מיט די זעלבע געדאַנקען איז ער געזעסן אין אוי-טאַקאַר, וואָס האָט אים געפירט קיין קאַרדאַן, כדי קודם כל פרובירן געפינען לייבעלען און דערנאָך... דערנאָך?...

אַנגעקומען אויפן אַרט און אַראָפּ פון אויטאַקאַר, איז ער שטיין געבליבן, נישט וויסנדיק וואָס אָנהויבן טאַן. דאָס איז געווען אַ קליין דערפל וואָס האָט אינגאַנצן פאַרמאַגט עטלעכע געסלעך און אין איינע פון די הייזלעך דאַרף זיך געפינען זיין לייבעלע. ער האָט באַגעגנט עטלעכע פרויען, אַבער קיין איינע פון זיי איז נישט געווען די וועלכע ער האָט געזען אויף דער פאַטאַגראַפיע מיט זיין זון. פון דער ווייטנס האָט ער געזען גיין אַ מיידעלע פון אַ יאָר אַכט-צען. מישעל האָט זיך

דערנענטערט צו איר און ווייזנדיק דעם מיידעלע די פאטאָגראַפיע האָט ער איר געפרעגט:

— קענסטו נישט, מיין קינד, די דאָזיקע פרוי? זי דאַרף דאָ וווינען נישט ווייט!

דאָס מיידעלע האָט געקוקט אויף דער פאטאָקאָרטע, דערנאָך גע-
וואָרפן אַ בליק אויף מישעלן, ווידער אַ בליק געטאָן אויף דער פאטאָ-
גראַפיע און זיך לסוף אָפּגערוּפן:

— יא, איך קען איר.

— וואָלסטו מיר אפשר געקענט אָנווייזן, זאָגן, ווו איך קען איר
געפינען? ווו זי וווינט?

— יא, אַט דאָרט, אין יענעם געסל — האָט זי אים אָנגעוויזן מיט
אַ באַוועג פון איר אַ הענטל — איר וועט דאָרט זען אַ ברוין הייזל.

פון דאָנקבאַרקייט, האָט מישעל איר געגעבן אַ גלעט איבערן קעפל
און אַ גליקלעכער זיך געלאָזט צום אָנגעוויזענעם הייזל. צוקומענדיק, איז
ער געבליבן שטיין און זיך איינגעהערט. אפשר וועט ער דערהערן ליי-
בעלעס לאַכן? זיין זונס קעלעכל! ער האָט אָבער גאַרנישט געהערט.
אַלץ איז געווען שטיל. ער איז אַזוי געשטאַנען אַ לענגערע וויילע און
דערנאָך אָנגענומען דאָס הענטל פון דער טיר. זאָל ער אפשר אָנקלאַפן?
אָדער זאָל ער גלייך עפענען די טיר? אפשר טאַקע וואַרטן? זיין האַנט
האַט אַ דרוק געטאָן דאָס הענטל און די טיר האָט זיך געעפנט. בלייבנדיק
שטיין אויף דער שוועל, האָט ער דערזען אַ קאַרידאָר און שטיגן וועלכע
האַבן געפירט אויף אַן ערשטן שטאַק. זאָל ער רופן די באַווינער פון
הייזל? אפשר אַרויפגיין? ער הערט ווי אויבן עפנט זיך אַ טיר אין
וועלכער עס באַווייזט זיך אַ פרוי. זי בויגט זיך אַריבער איבערן אָנלען
פון די שטיגן, קוקט אַראָפּ און באַטראַכט אים מיט אַ פרעג-צייכן אויף
איר פנים. מישעל האָט איר גלייך דערקענט. ר'איז אַרויפגעגאַנגען די
פאַר שטיגן און אין שטיין געבליבן. ער האָט פרוּבירט שמייכלען, אָבער
דער שאַרפער בליק פון דער פרוי און שטרענג געזיכט האָט פאַרטריבן

דעם שמייכל. נישט געפינענדיק אין זיך קיין ווערטער ווי אזוי אָנהייבן רעדן צו איר, האָט ער איר דערלאַנגט די פּאַטאַגראַפיע.

די פרוי איז מיטאַמאָל בלאַס געוואָרן און אים געפרעגט:

— ווער זענט איר? וואָס ווילט איר דאָ?

מישעל האָט געזען די שרעק אירע און זיך אָפּגערופּן:

— איך בין דער פּאַטער פון דעם קינד.

— איר זענט לעאַנס פּאַטער? — זי האָט אים באַטראַכט, פּרוּבירנ־

דיק אַרויסלייענען פון זיין פנים און אויגן, צי ער זאָגט דעם אמת און איבערגעזוהרט — איר זענט לעאַנס פּאַטער? נו, קומט אַריין. דאָס קינד איז נאָך אין בעט. ס'איז דאָך נאָך זייער פרי. כ'ברענג אים אייך אַריין.

זי האָט אים אַריינגעפירט אין צימער און אים געבעטן זיצן. זיך אַנטשולדיקט וואָס די שטוב איז נאָך נישט אויפגערוימט. איר יינגעלע איז נאָר־וואָס אַוועק אין דער שולע אַריין. זי גייט אַנטאָן לעאַנען און קומט גלייך מיטן קינד.

בלייבנדיק אליין האָט מישעל זיך אַרומגעקוקט. דאָס איז געווען אַן אַרעמע שטוב נאָר געהאַלטן זייער ריין. אויף דער איינגעהייצטער קיך איז געשטאַנען אַ פענדל מיט מילך און אַ קריגל מיט קאַפע. אַ ליבלעכע וואַרעמקייט האָט געהערשט אין צימער און די אַרעמע שטוב איז מישעלן גלייך געוואָרן היימיש. דאָ הייסט עס געפינט זיך זיין לייבעלע. ער איז געווען אומגעדולדיק און געוואָלט וואָס גיכער זען זיין קינד. פאַרוואָס דויערט עס אזוי לאַנג? ער האָט געקוקט צו דער טיר פון אַנדערן צימער. ס'האָט זיך אים געדוכט אַז ער הערט אַ שטיל שושקען זיך און אַט האָט ער דערזען ווי די טיר עפנט זיך לאַנגזאַם און ס'האָט אים עפעס געהעלט אין די אויגן. ער האָט דערזען דאָס גאַלדענע קעפעלע פון זיין לייבעלען וואָס האָט אַריינגעקוקט צו אים. מישעל האָט געוואָלט צולויפן צום קינד, אָבער די טיר האָט זיך געגעבן אַ פּראַל אויף און זיין קינד איז אויף אים אַרויפגעפאַלן מיט אַ געשריי:

— פּאַפּאָ!

מישעל האָט אים באַדעקט מיט קושן און אַזוי אויך דאָס קינד אים. ער האָט באַטראַכט לייבעלעך און געזען ווי שיין דאָס קינד איז און ווי ריין ער איז אָנגעטאָן. זיינע גאָלדענע לאַקן זענען פיל שענער געוואָרן, די בלויע אייגעלעך ליכטיקער, די בעקעלעך פולער און די פיסלעך דיקער. ער האָט געזען אַז דאָס קינד איז אַביסל אונטערגעוואַקסן און ער האָט נישט אויפגעהערט צו שעפטשען:

— דו שיין קינד מיינס. דו גאָלד וואָס דו ביסט!

די פרוי איז אַ וויילע געשטאַנען אַ שמיכלדיקע און גענומען גרייטן פרישטיק, צו וועלכן זי האָט אויך פאַרבעטן מישעלן.

אויך ביים עסן, האָט מישעל נישט אַראָפּגענומען די בליקן זיינע פון קינד. ווי פייך ער עסט עס איצט. אַ גאַנצער מענטש געוואָרן און ווי לאַנג איז עס גאַר אינגאַנצן אַז מען האָט אים געהאַדעוועט מיט אַ לעפעלע!

נאָכן פרישטיק איז דאָס קינד ווידער צוגעלאָפּן צו מישעלן, זיך אַרויפגעזעצט אויף אים און זיך געשפילט מיט די פאַרשידענע זאַכן וועלכע ער האָט געפונען ביי אים אין די קעשענעס.

די פרוי האָט זיך צוגעזעצט דערנעבן און נאָך אייניקע וויילעס וואָך לען זיך, האָט זי זיך לסוף דעצידירט אים צו פרעגן:

— פאַרוואָס עפעס אַזאַ אומגעריכטער וויזיט?

— ליבער פריינט — האָט מישעל איר געענטפערט מיט אַ זיפּן — היינטיקע צייטן געשען זייער פיל זאַכן פּלוצים, אומגעריכט.

— וואָס איז אַזעלכעס געשען? — האָט די פרוי ווייטער געפרעגט מיט ניגיריקייט — איז עפעס חלילה געשען שלעכטס ביי אייך?

— יאָ, דערפאַר טאַקע האָב איך געמאַכט דעם אומגעריכטן וויזיט צו אייך — האָט מישעל געענטפערט און נאָך אַ וויילע טראַכטן האָט ער צוגעגעבן — מען רופט מיך קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט.

— אייך רופט מען אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד? — האָט די פרוי מיט שטוינונג איבערגעפרעגט — ווי איז דאָס מעגלעך?

מישעל האָט געשמייכלט און איר געוויון דעם בריוו פון דייטשן
אַרבעטס־אַמט — איר זעט אַז ס'איז מעגלעך...

די פרוי האָט געוואָרפן אַ בליק אויף דעם פּאַפּירל און זיך אָפּגערוּפן:

— איז דען נישט פּאַראַן קיין אַנדערער אויסוועג?

— וואָס פּאַראַן אויסוועג? — האָט מישעל ביי איר געפרעגט,
מאַכנדיק זיך נישט פּאַרשטיין וווּהיזן זי צילט.

— כ'ווייס... מען זאָגט אַז היינט פּאַרן מער נישט די מענער אַר-
בעטן פּאַר דייטשלאַנד. זיי פּאַרן... ווי זאָל איך עס אייך זאָגן? —
האָט זי געזוכט די פּאַסיקע ווערטער.

— זאָגט, זאָגט, ס'מאַכט נישט אויס. כ'ווייס וואָס איר ווילט זאָגן.
מעגלעך אַז כ'וועל נעמען דעם זעלבן וועג. דערפּאַר טאַקע בין איך
געקומען זיך געזעגענען מיט מיין קינד.

ביי די ווערטער האָט מישעל אויף דאָס ניי געקושט זיין קינד און
זיך אויפגעשטעלט.

— און איצט איז צייט זיך צו לאָזן אין וועג אַריין.

— אפשר וואָלט איר געבליבן מיט אונדז אויף מיטאַג — האָט די
פרוי געפרעגט.

— ליידער, האָב איך ווייניק צייט, איך וויל מיך אויך זען מיט
מיין טעכטערל, אָבער פּאַר דעם דאָזיקן וויזיט שרעק איך מיך שטאַרק,
וואָרעם קוים דערזעט זי מיך — זי איז צו מיר געווען אַזוי צוגעבונדן,
— בין איך גאַרנישט זיכער אַז זי וועט מיך אַזוי פשוט אַוועקלאָזן פון
זיך. איך האָב אויך נישט איר אַדרעס. איך ווייס נאָר אין וועלכן שטעטל
זי געפינט זיך און כ'וועל איר מוזן זוכן. איר וועט מיר מוחל זיין וואָס
איך נעם נישט אָן אייער איינלאַדונג. די צייט שטייט נישט.

ס'איז נישט געווען אַזוי לייכט דער מאַמענט פון געזעגענען זיך
מיטן קינד. ער האָט זיך אַראָפּגעבויגן צו אים, פּעסט געטולעט צו זיך
און אים געפרעגט:

— ווילסט אָ דער פּאַפּאַ זאָל נאַכאַמאָל קומען?

— יאָ, יאָ, מאַרגן זאָלסטו קומען — האָט דאָס קינד שמייכלענדיק געענטפערט.

דאָ איז געשען אַן איבעראַשנדיקע זאַך: די פרוי האָט זיך פּלוצים צעשמייכלט און זיך אָפּגערופן:

— איך האָב דעם אַדרעס פון אייער לילי!...

מישעל האָט פאַרלוירן דאָס לשון. אַ פּרעג-צייכן האָט זיך באַוווּזן אויף זיין פנים. פון וואָנען ווייס זי וועגן לילי? ער האָט דאָך בכלל נישט דערמאָנט איר נאָמען, איז וווּ האָט זי גענומען איר אַדרעס?

די פרוי האָט אים אויפגעקלערט:

— איר פּלעגט דאָך שיקן זאַכן פאַר די קינדער, איר שיקט זיי דאָך נישט דורך דער פּאַסט. די פּעקלעך ברענגט אַ מיידל. נו, האָט זי מיר איינמאָל געוווּזן אַ פּעקעלע און מיר געזאָגט אַז דאָס איז פאַר לעאַנס שוועסטערל. האָב איך ביי איר געבעטן דעם אַדרעס. כ'ווייס, כ'האָב אויסגערעכנט פאַרשידנס. אַן אַדרעס פון זיינס אַ שוועסטערל איז אפשר נישט איבעריק צו האָבן. נו, איר זעט? איך ברענג אים אייך גלייך אַריין.

זי איז אַריין אין אַנדערן צימער און איז גלייך צוריקגעקומען מיטן אַדרעס.

מישעל האָט נישט געגלויבט זיינע אויגן. דאָס שטעטל האָט ער געקענט און איצט האָט ער שוין דעם אַדרעס פון זיין לילי. ער האָט גע-דאַנקט דער גוטער פרוי, נאַכאַמאָל זיך אַנטשולדיקט למאי ער בלייבט נישט אויף מיטאָג און צוגעגעבן:

— איך מוז ליידער אַוועק — און ווענדנדיק זיך צו לייבעלען, האָט

ער אים געפרעגט:

— וואָס זאָל איך דיר ברענגען?

— אַ רייטוועגעלע, מיט דריי רעדערלעך און מיט אַ גלעקעלע.

— גוט. גיב־זשע מיר אַ קוש. אַ גוטן קוש... פעסט...

דאָס קינד האָט אים פעסט געקושט, זיך געפריידט, נישט באַמערקנדיק אַז פון זיין פאַפּאַס אויגן רינען טרערן. געזעגנדיק זיך מיט דער פרוי, האָט מישעל געזען אַז אויך די אויגן פון דער פרוי זענען פייכט פון טרערן.

— נו, זייט־זשע מיר געזונט, ליבע פרוי און זאָל אייער מאַן ווי אַמ־שנעלסטן צוריק קומען צו אייך אַ געזונטער און אויב מיר וועלן זיך קענען זען אין באַפרייטן פראַנקרייך, וועלן מיר דאָן האָבן צייט צו פאַרבֿרענגען לענגער.

מישעל האָט געוואָרפֿן אַ לעצטן בליק אויפֿן קינד און פאַרלאָזט די ווינונג.

אַראַפֿקומענדיק אויף דער גאַס איז ער גיך אַוועק אין דער קאַפּע ביי וועלכער עס שטעלט זיך דער אויטאָקאַר. ער האָט זיך פאַרזיכטיק אַרומגעקוקט כדי זען צי ס'דרייט זיך דאָ נישט אַרום קיין פּאַליציאַנט. באַשטעלט אַ געטראַנק און וואַרטנדיק געטראַכט וועגן זיינע קינדער און וועגן זיין פרוי. «ווי איז זי איצט? זי בענקט מסתמא נאָך די קינדער, וואָס פאַראַ אַרבעט טוט זי דאָרט? שלאָפֿט זי כאַטש אין די נעכט, אָדער וויינט? אַך, ווען זי וואַלט געקאַנט זען איר לייבעלען! פאַרוואָס האָט ער געהאַט דאָס גליק צו זען דאָס קינד און זי נישט? איצט וועט ער פרובירן זען לילי! ווי אַזוי וועט ער געפינען דאָס קינד? אַ פאַר־בענקטע? אַ פאַרווייטיקטע צווישן פרעמדע, אומבאַקאַנטע מענטשן?»

30

ענדלעך איז דער אויטאקאר אָנגעקומען. פֿאַרנדיק צוריק אין שטאָט אַרײַן, איז אים געקומען אַ געדאַנק, נישט פֿאַרן גלייך צו לילי. ער האָט פשוט מורא געהאַט זיך צו ווײַזן פֿאַרן קינד. ער וויל, ער מוז איר זען, אָבער לילי דאַרף אים נישט דערקענען. ס'איז אים אינגעפֿאַלן אַ מאַדנער געדאַנק: זיך צו פֿאַרלאָזן אַ באַרד. דאָס דאַרף אָבער דויערן. האָט ער באַשלאָסן, אָנקומענדיק אין שטאָט אַרײַן, נישט אַרויפצוגיין צו מאַריוסן וווּ מען האָט געוואַרט אויף זיין קומען, נאָר זיך געלאָזט אין אַ ווייט־לעכן וועג הינטער דער שטאָט. געגאַנגען איבער פעלדער, געמאַכט אומ־וועגן כדי אויסצומיידן נישט געווינטשענע באַגעגענישן, ביז ער האָט זיך פֿאַרנאַכט שוין, דערשלעפט צו דער קליינער פּערם פון אַלטן גוטן באַ־קאַנטע זיינעם, אַליוויע און אַן צו וואַרטן מען זאָל אים בעטן זיצן, איז ער אַרויפגעפֿאַלן אויף אַ שטול עטעמדיק שווער.

דער אַלטער האָט אים אָנגעקוקט מיט זיין שטענדיק איראַנישן שמייכל, געזען מישעלס מידיקייט און געפרעגט:

— וואָס איז עס מיט דיר היינט? האָסט דיך געשלאָגן מיט עמעצן? געלאָפֿן?

— נאָך ערגער, פֿאַטער אַליוויע.

— וואָס הייסט נאָך ערגער?

— פֿאַטער אַליוויע, כּוועל דיר אַלץ זאַגן, אָבער דערווייל זיי מיך מכבד מיט אַ גלאַז וויין..

— וואָס איז פֿאַרט געשען? כּהאַב מיך היינט גאַרנישט געריכט אויף דיר. ביסט מיר היינט גאַרנישט דער זעלבער ווי אַלעמאַל!
דער אַלטער איז אַרײַן אין אַ זייטיק קעמערל און צוריקגעקומען מיט אַ פּלאַש וויין, אָנגעגאַסן צוויי גלעזער און געזאַגט:

— דו זעסט מיר אויס ווי דו וואָלסט היינט אָפּגעטאָן אַ וויכטיק שטיקל אַרבעט, ביסט גאַרנישט דער זעלבער ווי איטלעכעס מאָל. מישעל האָט נישט געענטפערט, ער האָט געקוקט אויף דעם אַלטן. נעזען ווי ער פאַרזשמורעט זיינע קליינע, קלוגע אויגן און באַווייזט דערביי זיינע דריי פאַרפּוילטע ציין און שמייכלט דערביי אַזוי איראַניש, ווי איי-נער וואָס זאָגט:

„מיך וועסטו נישט נאָרן“.

מישעל האָט מיט איין אַטעם אויסגעטרונקען דאָס גלאַז וויין און אַנגעהויבן זוכן אין זיינע קעשענעס אַביסל טאַבאַק.

דער אַלטער איז צוגעגאַנגען צו אַ שענקל, אַרויסגענומען פון דאָרט אַ פעקל טאַבאַק און עס צוגעוואָרפן מישעלן, וואָס האָט זיך פאַרדרייט אַ פאַפּיראַס. ער איז באַמת געווען נייגיריק און געוואָרט אַז מישעל זאָל דערציילן וואָס מיט אים געשעט.

— פאַטער אַליוויע! — האָט זיך מישעל צו אים געווענדעט — כ'האַב צו דיר אַ גרויסע ביטע.

— אַהאָ, ענדלעך אַרויס מיט לשון. נו, זאָג, אין וואָס האַנדלט זיך עס? — כ'וואָלט וועלן בלייבן ביי דיר אַ צוויי וואָכן צייט. שטעל דיר פאַר, אַז דאָס לאַנג-דערוואַרטעטע, וועגן וואָס מיר פלעגן פון צייט צו צייט שמועסן און פאַר וועלכן כ'פלעג מיך שרעקן איז איצט געשען; איך, מיין פרוי און קינדער האָבן פאַרלאָזט אונדזער היים. מיין פרוי איז ערגעץ אין אַ פערם, מיינע קינדער זענען אויף גאַנץ פאַרשידענע ערטער און איך וואָלגער מיך אויך אַרום אָן אַ דאָך איבערן קאַפּ. איך בין נישט אַהערגעקומען כדי זיך פרוּבירן באַהאַלטן ביי דיר. ניין, מיין וועג איז גאַר אָן אַנדערער, נאָר איך דאַרף עפעס אַדורכפירן און דערצו דאַרף איך אַפּוואַרטן אַ פּופּצן טעג צייט. וויל איך דו זאָלסט מיר זאָגן, צי קען איך זיין ביי דיר די דאָזיקע צייט?

דער אַלטער האָט זיך פאַרטראַכט אַ וויילע און געפרעגט:

— דו קענסט מיר אפשר זאָגן אין וואָס עס האַנדלט זיך?

— אוודאי קען איך עס דיר זאגן. זאלסט וויסן, אז כ'זועל בקרוב אוועק אין די וועלדער... נו, דו פארשטייסט שוין צוליב וואָס. וויל איך זיך פריער זען מיט מיינע קינדער... דאָס יינגסטע האָב איך שוין היינט געזען און דער וויזיט ביי מיין יינגעלע האָט מיר פארשאַפט אַ גרויסע באַרואיקונג. איצט וויל איך, ניין, איך מוז אויך זען מיין עלטער טעכטערל. דו קענסט איר זייער גוט און פאַר דעם וויזיט שרעק איך מיך שטאַרק. זי איז געווען שטאַרק, זייער שטאַרק צוגעבונדן צו מיר און כ'האַב מורא אַז ווען זי וועט מיך דערזען, וועט זי מיך נישט לאָזן אוועק. כ'האַב מורא פאַר קאַמפליקאַציעס. עס האָט זייער לאַנג געדויערט ביז זי האָט זיך באַרואיקט ביי די פרעמדע מענטשן. האָף איך, דורך מאַס־קירן זיך, דורך נישט ראַזירן זיך אין פאַרלויה פון צוויי וואַכן צייט און דורכן אַנטאָן אַ בערעט, אַ זאַך וואָס דאָס קינד האָט מיך נאָך קיינמאַל נישט געזען טראָגן, אַז זי וועט מיך נישט דערקענען. דאַרף דער ענין פאַרשטעלן זיך דויערן אַ צוויי וואַכן צייט. נאָכן האָבן איר געזען וועל איך אוועק אין וואַלד אַריין.

— ביסטו טאַקע אַזוי שטאַרק דעצידירט זיך צו לאָזן אויף דעם וועג וועלכע דו קלייבסט זיך? — האָט דער אַלטער איבערגעפרעגט.

— יאָ, כ'בין פולשטענדיק דעצידירט. לאַמיר אויך צולייגן אַ האַנט און האָבן דאָס געפיל פון נקמה נעמען פאַר די אַלע פאַרפייניקטע. איצט ווייסטו שוין אַלץ און כ'האַף אַז דו פאַרשטייסט מיך.

דער אַלטער האָט געשוויגן. געזעסן אַ שטאַרק פאַרטראַכטער און ווי זיך געקוועלט צו קוקן מישעלן אין די אויגן אַריין. ער האָט זיך געפילט ווי מיט עפעס שולדיק פאַר דעם יונגן פאַטער פון די דריי קינדער וואָס קלייבט זיך איצט אין אַ וועג וואָס איז פול מיט געפאַרן. לסוף האָט ער גענומען די פלאַש וויין, אויפסניי אַנגעגאַסן די גלעזער און זיך שטיל אַפגערוּפן:

— טרינק, מישעל.

— איז וואָס, דערלויבסטו מיר בלייבן ביי דיר, די פאַר טעג?

— וואָס דאַרפסטו אַזוי פיל פרעגן? — האָט דער אַלטער געענט-

פערט מיט אַ מילדן טאָן. — כ'האַב דיר שוין אַמאָל עפעס אָפגעזאָגט?
 בלייב דאָ ווי לאַנג דו געפינסט עס פאַר נויטיק. און איצט, — האָט ער
 צוגעגעבן, אויפשטעלנדיק זיך — איז די צייט אויף אויסמעלקן די קו
 און מען וועט דאַרפן אַ טראַכט טאָן מכוּח אַוונט־ברויט, וואָרעם ס'איז
 שוין גאַרנישט אַזוי פרי.

ביידע זענען זיי אַריין אין דער שטאַל. דער אַלטער האָט אים
 אָנגעוויזן עפעס אַ בעטל וואָס איז געשטאַנען אין אַ ווינקל, איבערגעדעקט
 מיט אַ טונקל געוואַנדט. איבערן בעטל האָט געהאַנגען אַ מאַסע שפיגל־
 וועבעכטס.

— דאָ וועסטו האָבן דיין געלעגער. איך גלויב אַז עס וועט דיר
 נישט זיין קאַלט.

אַריינקומענדיק צוריק פון דער שטאַל, נאָכן האָבן אויסגעמאַלקן די
 קו, האָט דער אַלטער צוגעגרייט דאָס נאַכט־עסן און דערנאָך האָט מישעל,
 אַ שטאַרק מידער פון דער רייזע און עמאַציעס פון זען זיין לייבעלע, זיך
 געלייגט אויף זיין געלעגער און גלייך איינגעשלאָפן.

די טעג האָבן זיך גערוקט זייער לאַנגזאַם. מישעל האָט געהאַלפן דעם
 אַלטן אין זיינע אַרבעטן און כסדר געקוקט אין שפיגל אַריין, באַטראַכט
 זיין בערדל און אַ צופרידענער געזאַגט צום אַלטן:

— עס וואַקסט! האָ?

דער אַלטער האָט איינגעשאַפט מישעלן אַביסל אַ גרעסערן בערעט,
 וואָס האָט זיך אים אַראַפגערוקט טיף צו די אויגן. מישעל איז געווען
 צופרידן און געגלויבט אַז זיין לילי וועט אים נישט דערקענען.

און ס'איז געקומען דער טאָג פון זיך לאָזן אין וועג אַריין. דער
 אַלטער האָט מיטגעגעבן מישעלן עפעס צו עסן, אַריינלייגנדיק עס אין אַ
 לייונט זעקל וואָס דער לעצטער האָט אָנגעהאַנגען אויפן אַקסל. ער האָט
 איינגעשפּאַנט זיין פערד און וואָגן און זיך עפעס אַרומגעפאַרעט.

— ווהין פאַרסטו איצט? — האָט אים מישעל געפרעגט.

— וועסט שוין זען.

ער האָט אַריינגעלייגט אין אַ קוישל עטלעכע פעקלעך טאַבאַק, אַ פּלאַש ראָם, פּאַרדעקט דאָס קוישל, מען זאָל עס נישט אַרויסזען און לסוף זיך אָפּגערופּן:

— נו, קריך אַרויף, כּוועל דיך אַביסל צופּירן.

זיצנדיק נעבן אַלטן, האָט מישעל באַמערקט אַ מאַדנע, אַן אומ־פּאַרשטענדלעכע צופּרידנהייט אויף זיין פּנים. אַפּפּאַרנדיק אַ געוויסע שטרעקע, האָט דער אַלטער זיך אָפּגערופּן צו מישעלן:

— איך מוז דיר זאָגן, דאָס ווען דו קומסט איצט צו מיר אַריין איז שטוב, וואָלט איך טאַקע נישט געגלויבט אַז דאָס ביסטו. כּוואָלט דיך נישט דערקענט. הער מישעל, איך וועל דיך איצט צופּירן צו מיינס אַ נאַענטן באַקאַנטן, אפילו אַ פּריינט. גאַיאַר הייסט ער. זיין פּערם געפינט זיך סך־הכל זעקס קילאָמעטער פּון שטעטל וווּ עס וווינט דיין לילי און ער וועט דיר ווייטער העלפּן.

אַז זיי זענען אָנגעקומען אין דאָרף, צו זיין פּריינט גאַיאַר, האָט דער לעצטער און זיינע שטוביקע זיך שטאַרק דערפּריידט מיטן אַלטן אַליוויע וועלכער האָט אַוועקגענומען גאַיאַרן אין אַ זייט און מיט שטילע און אין קורצע ווערטער אים איבערגעגעבן ווער עס איז מישעל און אין וואָס עס האַנדלט זיך

— גוט, גוט, איך פּאַר אין שטעטל אַריין ערשט זונטיק און זיי רואיק. כּוועל אַלץ טאָן ווי מען דאָרף. זונטיק איז פּאַר אים באַקוועמער צו פּאַרן אין שטעטל אַריין.

אויפּן טיש האָבן זיך באַוויזן געטראַנקען. נאָכן נעמען צו גלעזלעך, האָט אַליוויע געגעבן גאַיאַרן די פּלאַש ראָם און די פּאַר פעקלעך טאַבאַק און נאָכן האָבן זיך אונטערגעהאַלטן אַ שטיקל צייט, בעת וועלכער מען האָט געשמועסט וועגן אַקטועלע ענינים, האָט זיך דער אַלטער געזעגנט

מיט איטלעכן און לסוף זיך געוואָנדן צו מישעלן, דריקנדיק אים לאַנג די הענט:

— נו, איך ווינטש דיר זאָלסט מצליח זיין און געדענק אַז איך האָף דיך אין קורצן ווידער צו זען.

ער האָט פאַרלאָזט זיינע פריינט.

זונטיק פרי, האָט גאַיאַר איינגעשפּאַנט זיין פּערד און וואָגן כדי צו פאַרן מיט מישעלן אין שטעטל אַריין. ער האָט מיטגענומען אַ פּלאַש מילך, עטלעכע קעזלעך און אַ ברויט. אַריינלייגנדיק דאָס אַלץ אין וועגעלע, האָט גאַיאַר אַ זאָג געטאָן צו מישעלן:

— די דאָזיקע זאַכן נעם איך מיט פאַר אַ פאַרפּאָלק. אויך אַזעלכע ווי דו... יא, דאָס זענען דיינע ברידער, וועלכע געפינען זיך פאַרבאַהאַלטן אין שווערע באַדינגונגען.

מישעל האָט שווער אָפּגעזיפּצט. פּרעגן ווער ס'איז דאָס פאַרפּאָלק, האָט נישט גענוצט. ער האָט אָפּגעפּילט אַ דאַנקבאַרקייט צו גאַיאַרן פאַר זיין מענטשלעך האַרץ וואָס העלפט זיינע אומגליקלעכע ברידער יידן און אים גופא, און פאַרויכערט אַ ליולקע וואָס גאַיאַר האָט אים געשאַנקען.

אויפן וועגעלע פאַרנדיק, האָט גאַיאַר אים דערציילט די לעצטע נייעסן פון די מלחמה-פּראָנטן; אַז די דייטשן ליידן איין מפּלה נאָך דער אַנדערער און מען גלויבט שוין איצט אַז דער סוף איז נישט אויף לאַנג. אַזוי שמועסנדיק זענען זיי אָנגעקומען גאָר נאָענט פונעם שטעטל וווּ מישעלס קינד לילי האָט זיך געפונען. גאַיאַר האָט אָפּגעשטעלט דאָס וועגעלע.

— ליבער פריינט, איצט קענט איר אַליין צוגיין צום שטעטל. ס'איז סך-הכל אייניקע הונדערט מעטער. מיר מוזן זיך דאָ געזעגענען, ווייל איצט מוז איך פאַרזאָרגן דאָס לעבנס-מיטל פאַר אייערע ברידער, וואָס געפינען זיך נישט ווייט פון דאַנען באַהאַלטן אין אַ צעבראַכן און כמעט איינגעפאַלן הייזל. זיי וואַרטן אויף דעם ביסל לעבנס-מיטל.

מישעל האָט געוואָלט פּרעגן צי ער קען מיטקומען זען די יידן, אָבער ער האָט נישט געהאַט קיין מוט צו פּרעגן וועגן דעם גאַיאָרן. — גיט זיי איבער, די ברידער מיינע — זיי זאָלן זיין שטאַרק, און זאָגט זיי, אַז ס'איז שוין נישט ווייט דער טאָג פון דער באַפּרייאַונג און אייך, ליבער גאַיאָר, אַ דאַנק פאַר דעם וואָס איר האָט געטאָן פאַר מיר און פאַר דעם וואָס איר טוט פאַר די באַהאַלטענע יידן.

מישעל האָט געדריקט די האַנט פון דעם פויער און זיך געלאָזט אין שטעטל אַריין.

„אַט-אָ דאָ, געפינט זיך, הייסט עס, זיין קינד, זיין לילי“ — האָט ער געטראַכט, — „איז עס טאַקע מעגלעך אַז ער וועט איר נאָך היינט זען? איז עס מעגלעך?...“

מישעל האָט געטראַכט וועגן גאַיאָרס עצה, זיך צו האַלטן נעבן דער קירכע. ס'איז זייער מעגלעך אַז די מענטשן ביי וועמען זיין קינד געפינט זיך, גייען אַהין און נעמען מיט זיך מיט דאָס קינד. זאָל ער זיך אוועק-זעצן ביי אַ פענסטער פון אַ דערנעבנדיקער קאַפּע כדי קענען זען דעם עולם, בעתן פאַרלאָזן די קירכע און ער וועט אַזוי אַרום קענען זען זיין קינד, איידער ער לאָזט זיך אין דער וווינונג צו די מענטשן. מישעל איז אַריין אין אַ דערנעבנדיקער קאַפּע, אַראַפּגערוקט טיף זיין בערעט, באַשטעלט אַ גלאָז ביר און נישט אַראַפּגעלאָזט די אויגן פון די גרויסע קירכע-טירן.

ענדלעך האָט זיך דער קירכע-גלאַק צעקלינגען, ווי אַן אַנזאָג אַז דאָס געבעט איז געענדיקט און דער עולם האָט אַנגעהויבן אַרויסקומען פון דער קירכע. מישעל האָט אַכטונג געגעבן אויף די אַרויסגייער, וועלכע פירן מיט זיך קינדער, פּלוצים האָט זיין האַרץ אַ צאַפל געטאָן. ער האָט דערזען אַרויסקומען אַ נאָך יונגע פּרוי, אַביסל אַ הינקענדיקע, וועלכע האָט געפירט אַ מיידעלע ביי דער האַנט, וואָס האָט גערעדט צו איר אויפהויבנדיק צו דער פּרוי איר קעפל און מישעל האָט דערקענט זיין קינד, זיין לילי. די פּרוי האָט זיך, ווייזט אויס, געאיילט און זיך פאַרקירווועט אין אַ זייטיק געסל.

מישעל איז אַרויס פון דער קאַפּע און זיך געלאָזט נאָך יענער פרוי מיטן קינד. ער האָט מיט צופרידנהייט פעסטגעשטעלט אַז זיין לילי איז שיין אָנגעטאָן. זי האָט געטראָגן אַ בלוי מענטעלע, וויסע זעקעלעך, שיינע שוואַרצע שיכלעך און אויך אַזאַ בלוי היטעלע אויף איר קעפל. ער האָט ממש געציטערט פון פרייד און נישט אַראַפּגענומען זיינע בליקן פון דער הינקענדיקער פרוי, וואָס האָט געפירט זיין קינד, האַלטנדיק איר ביי אַ הענטל. די פרוי האָט אַדורכגעשניטן אַ ריי געסלעך און געוואָרן אויפֿ־ מערקזאָם אויף דעם אומבאַקאַנטן וואָס גייט איר דוכט זיך נאָך. האָט זי דען געהאַט אַן אָנונג ווער ס'איז דער מאַן און וואָס עס טוט זיך איצט אין זיין האַרצן? ענדלעך איז זי צוגעקומען צו אַ קליין הייזל, זי האָט געוואַרפן נאָך אַ בליק אויף דעם נאַכגייענדיקן מישעל און שנעל אַריין אין דער ווינונג, פאַרקלאַפּנדיק הינטער זיך די טיר.

מישעל האָט זיך איינגעקוקט אין דער פאַרהאַקטער טיר הינטער וועלכע זיין קינד איז פאַרשווונדן. ער האָט זיך דערנענטערט צום הייזל און איז שטיין געבליבן, נישט וויסנדיק וואָס צו טאָן. זאָל ער אָנקלאַפּן? אָבער אַט האָט זיך די טיר צוריק אויפּגעעפנט. ס'איז אַרויסגעקומען אַ מאַן, זיך אַרומגעקוקט און גלייך צוגעגאַנגען צו מישעלן, אים באַטראַכט אַ וויילע מיט אַ פאַרשנדיקן בליק און שטרענג געפרעגט:

— וועמען זוכט איר דאָ?

ס'ווייזט אויס, אַז די פרוי וואָס האָט געפירט מיט זיך זיין קינד, האָט אַריינקומענדיק אין שטוב דערציילט, אַז עפעס אַ פאַרדעכטיקטער, באַוואַקסענער מאַן, מיט אַ טיף אַראַפּגערוקטן בערעט און לולקע אין מויל איז איר די גאַנצע צייט נאַכגעגאַנגען.

אויף דער פראַגע פון דעם מאַן וואָס איז אַרויסגעקומען פון הייזל, האָט מישעל גלייך געוואַלט זאָגן ווער ער איז און וואָס ער זוכט דאָ, אָבער ער איז געווען אַזוי צעטומלט, אַז ער האָט נישט געפונען די פאַ־ סיקע ווערטער.

דער מאַן האָט געזען מישעלס פאַרלוירנקייט, אַז ער שטאַמלט עפעס

אזוי מאַדנע, האָט ער, מיט דער זעלבער שטרענגער שטימע, צו אים אַ זאָג געטאָן:

— איך זאָג אייך מיט גוטן, גייט אַוועק פון דאַנען. אייער נאַכגיין מיין פרוי, געפעלט מיר נישט. טראָגט גלייך זיך אָפּ. אין קעגנטייל, זועט איר עס באַדויערן.

מישעל האָט זיך געשטאַרקט און זיך אָפּגערופן:

— גוטער מענטש, טרייבט מיך נישט אַוועק. איך האָב נישט קיין כוונות אימעצן שלעכטס צו טאָן. איך בעט אייך איין זאָך נאָר... איין זאָך... דערלויבט מיר אויף אייניקע מינוטן בלויז, אויף געציילטע מינוטן אַ קוק טאָן אויף מיין קינד!

דער מאַן איז געוואָרן בלאַס. ער האָט נישט געצווייפלט מער, אַז ער האָט פאַר זיך אַ פאַרשוין וועלכער האָט עפעס אויסגעפונען זועגן דעם קינד, אַז זיי באַהאַלטן ביי זיך אויס אַ קינד פון יידישע עלטערן. ער האָט אַנגעכאַפט מישעלן ביי ביידע קלאַפּעס און פול מיט כעס אַ זאָג געטאָן:

— טראָג דיך שוין אָפּ פון דאַנען. אַבער שוין, די רגע! — ער האָט מיט מישעלן אַזאַ טרייסל געטאָן, אַז ער איז שיעור נישט אומגעפאלן. — לאַזט מיך אָפּ, איר פאַרשטייט מיך שלעכט. איך בין... איך בין ליליס פאַטער. יאָ, איר פאַטער! איך האָב מיך באַמיט אזוי אויסצוזען, אַבער לילי איז מיין קינד, מיין קינד!

— וואָס? — האָט דער מאַן אויפגעעפנט אויף מישעלן אַפאַר אויגן — איר זענט, איר זענט באמת ליליס פאַטער?

אַן צו ענטפערן אַ וואָרט האָט מישעל אַרויסגענומען פון זיין בוזים-קעשענע אַ פאַרטפעל און אַרויסבאַקומען פון דאָרט אַ פאַטאַגראַפיע, אויף וועלכער ער איז געווען פאַטאַגראַפירט צוזאַמען מיט זיין מיידעלע און זי דערלאַנגט דעם מאַן.

— ווייזט די פאַטאַגראַפיע מיין קינד...

מישעל האָט געזען דעם איינדרוק פון זיינע רייד. דער מאַן האָט גענומען די פּאַטאַגראַפיע אין זיין האַנט אַריין. זי באַטראַכט, געוואָרפן אַ בליק אויף מישעלס פנים, ווי פרובירט אים דערקענען, טראָץ זיין פאַרוואַקסנקייט און זיך לסוף אַפּגערוּפן:
— קומט אַריין.

זיי זענען אַריינגעקומען אין אַ צימער אין וועלכן ס'איז קיינער נישט געווען. דער מאַן איז גלייך אַריין אין אַ צווייט צימער, לאַזנדיק דערווייל מישעלן אַליין.

ענדלעך האָט זיך דער מאַן ווידער באַוויזן. ער איז אינגאַנצן געווען געענדערט און גערעדט צו אים פריינטלעך:

— פאַרוואָס די מאַסקאַראַדע? די באַרד אייערע? צוליב וואָס דאָס נאַכגיין און איבערשרעקן מיין פרוי?

מישעל האָט אין קורצע ווערטער אים דערציילט וועגן דער אַריינ- געטרעטענער ענדערונג אין זיין לעבן, אַז אויך זיין פרוי איז איצט פאַר- באַהאַלטן. אַז ער גופא געפינט זיך איצט אין אומלעגאַליטעט. און אויך וועגן זיין מורא דאָס קינד זאל אים נישט דערקענען, כדי אויסצומיידן די טרערן און צרות ביים צעשיידן זיך.

די פרוי איז אַריינגעקומען, פירנדיק מיט זיך לילי ביי אַ הענטל. דערזעענדיק דעם באַוואַקסענעם מאַן מיט זיין בערעט ביז צו די אויגן און לולקע אין מויל, האָט דאָס קינד זיך געהאַלטן ביי איר דערציערין, זיך ממש געטולעט צו איר און געקוקט מיט אומצוטרוי און חשד אויף דעם פרעמדן, נישט סימפּאַטישן מענטשן.

ביים זעען איצט זיין קינד, וואָס שרעקט זיך פאַר אים, האָט מישעלן פאַרקלעמט ביים האַרצן. ער האָט געמוזט מאַכן אַ גרויסע אַנשטרענגונג כדי נישט אויסצורופן לילי, לילי!

אויף אַ מאַמענט האָט מישעל געמאַכט אַ זשעסט פון וועלן זיך דערנענטערן צום קינד און אויסגעשרעקט צו איר זיינע הענט, אַבער לילי איז מיט אַ געשריי אַנטלאָפן און זיך פאַרבאַהאַלטן הינטער איר

דערציערין. מישעל האָט זיך גלייך צוריקגעצויגן און געבליבן אויף זיין אָרט, געוואָרפן פון צייט צו צייט בליקן צו זיין קינד, נישט וויסנדיק ווי אַזוי צו האַנדלען.

די פרוי איז אים געקומען צו הילף. האַלטנדיק כסדר דאָס קינד ביי אַ הענטעלע, האָט זי געזאָגט צו לילי:

— דער מאַן קומט פון דיין פאַפּאַ. ער האָט דיר געברענגט אַ מתנה. גיי צו, וועט ער זי דיר געבן. גיי, גיי צו. האָב נישט קיין מורא. מיר זענען דאָך אַלע דאָ מיט דיר.

און אַז דאָס קינד האָט זיך דערנענטערט צו מישעל, און שוין געשטאַנען נעבן אים, האָט זי כסדר געקוקט צו דער פרוי, כדי זיין זיכער, אַז מען לאָזט איר נישט אַליין מיט דעם דאָזיקן מענטשן פאַר וועלכן זי האָט זיך געשראַקן.

מישעל האָט איר פאַמעלעך אָנגענומען ביי די אַקסלען און לאַנג אַריינגעקוקט אין אירע שוואַרצע אייגעלעך, מורא האַבנדיק עפעס צו זאָגן דעם קינד כדי זי זאָל אַמאַל נישט דערקענען זיין שטימע, דערנאָך האָט ער אַרויסגענומען פון זיין טאַש פאַטאַגראַפיעס פון אַלבערטן און לייבעלען און מיט אַ געענדערטער שטימע איר געפרעגט:

— קענסטו דאָס יינגעלע?

דאָס קינד האָט זיך איינגעקוקט אין דער פאַטאַגראַפיע און אויסגע-

שריגן:

— דאָס איז דאָך לעאַן!

— יאָ, קינד מיינס — האָט מישעל געגלעט אירע שוואַרצע הערעלעך

— יאָ, דאָס איז לעאַן און וווּ איז ער איצט, לעאַן?

— ער איז אַוועקגעפאַרן — האָט לילי אים אָפּגעענטפערט.

— און ווער איז דאָס צווייטע יינגעלע?

— אַלבערט, דאָס איז אַלבערט!

— און וווּ איז ער איצט, אַלבערט?

לילי האָט געטראַכט אַ וויילע ווי זיך פרובירט דערמאַנען און לסוף

אויסגערופן:

— אַלבערט איז אין שול.

מישעל האָט אויך געוואָלט ווייזן דעם קינד די פּאַטאַגראַפיעס פון זיין פרוי און אפילו אויך פון אים גופא, אָבער זיך געכאַפּט, אַז ער טאָר עס נישט טאָן, כדי דאָס קינד נישט צערודערן מיט די אַלע זכרונות וועגן איר היים.

ער האָט איר געגעבן אַ שיינע לאַלקע, וועלכע ער האָט פאַר איר געהאַט גרייט און געקוקט אויף זיין קינד וואָס איז איצט געשטאַנען נעבן אים אַ באַרואיקטע, געשמייכלט צו איר לאַלקע און אויך געקוקט אויף דעם מאַדנע באַוואַקסענעם מענטשן. איר פנים איז געווען פול מיט קינדישן חן. ער האָט זיך נישט געקענט מער באַהערשן און אַרומגענומען דאָס קינד און געקושט איר שטערן, די בעקעלעך און איר געדריקט צו זיך אַזוי שטאַרק, אַז דאָס קינד האָט אַנגעהויבן שרייען, אַז ער טוט איר וויי.

מישעל האָט געמאַכט איבער זיך אַ גרויסע אַנשטרענגונג און זיך אויפגעשטעלט. ער האָט געדאַנקט די מענטשן פאַר דעם וואָס זיי טוען פאַר אים, פאַר זייער גוטסקייט צום קינד און זיך געקליבן צו פאַרלאָזן דאָס הויז.

די מענטשן האָבן זיך געוונדערט איבער זיין אַזוי קורצן ווייזט. זיי האָבן געוואָלט אים אויפהאַלטן אויף מיטאַג, אָבער מישעל האָט זיך אַנטשלאָסן אַפּגעזאַגט פון בלייבן. ער האָט פשוט מורא געהאַט צו בלייבן לענגער. דאָס מאַסקירן זיך, האָט אים געקאַסט אַ סך אַנשטרענגונג. אָבער ער האָט אויך מורא געהאַט אַז דאָס קינד וועט אים סוף כל סוף דערקענען. ער האָט געגעבן צו פאַרשטיין די גוטע מענטשן, פאַרוואָס ער איילט זיך איצט. זיי נאַכאַמאַל געדאַנקט פאַר אַלעם וואָס זיי טוען און מאַכנדיק איבער זיך אַ גרויסע אַנשטרענגונג. האָט ער פאַרלאָזט דאָס הויז און זיין קינד, פּרעגנדיק זיך אין האַרצן, צי ער וועט נאָך זוכה זיין זען זיין לילי, און זיין קליינע משפּחה, אין אַ באַפרייטער וועלט.

31

ס'איז געווען דריי אזויגער נאכמיטאג. צוליבן זונטיק־טאג איז נישט געווען קיין אויטאבוסן־פארבינדונג מיטן ראָאָן ווי ערשט אין אייניקע שעה אַרום און אין זיין גרויסער אומגעדולדיקייט, האָט מישעל זיך געלאָזט אין וועג אַריין צו פוס. אָן אויפשריפט ביים סוף שטעטל, האָט אים געוויזן, אַז ער האָט אַדורכצומאַכן אַ שטרעקע פון צוויי און דרייסיק קילאָמעטער. צופרידן פון האָבן געזען זיין מיידעלע, אַז זי געפינט זיך אין נוטע הענט, האָט אים צוגעגעבן קוראָזש און ער האָט זיך געלאָזט איבערן שאַסיי, טראָץ דעם וואָס ס'איז איצט געפאלן אַ דראָבנע רעגנדל און ס'האָט געבלאָזן אַ קאַלטער ווינט. ער האָט אָנגעהויבן שפּאַנען איבערן נאַסן וועג. ער האָט אָפּגעבראַכן אַ צווייג פון אַ בוימ, אים צוגעשניצט מיט זיין טאַשן־מעסערל, אַראָפּגערוקט טיף זיין בערעט, פאַרויכערט זיין ליולקע און מאַרשירט שנעל, מיט טריט פון אַ סאַלדאַט. ער איז פאַרביי שטעטלעך, דערפער, וועלדער און פעלדער און אין אַוונט אָן אויסגעפרוירענער און אַ דורכגענעצטער פון רעגן, איז ער אָנגעקומען צו מאַריוסן, וועמען ער האָט, צוזאַמען מיט זיין פרוי, געטראָפן ביים נאַכט־עסן.

מאַריוס און זיין פרוי האָבן אים אָנגעקוקט אַביסל דערשראָקן צוליב זיין אויסזען. אין דער ערשטער מינוט האָבן זיי אים אפילו נישט דער־קענט. ערשט אַז ער האָט אויסגעטאַן דעם בערעט, אַרויסגענומען די ליולקע פון מויל און זיך ברייט צעשמייכלט, אַז מאַריוס האָט אַ וואָרף געטאַן דעם לעפל אויפן טיש און איז צו אים צו מיט אָן אויסגעשריי:

— מישעל!

אויך די פרוי מאַריוס האָט אים נישט גלייך דערקענט.

— אַך, מישעל, מישעל — האָט זי זיך אָנגערופן — מיר האָבן זיך געשראַקן, אַז מיט דיר איז געשען עפעס אַ נישט גוטע זאַך.
— האָסט שוין געגעסן אָונט-ברויט? — האָט אים מאַריוס גע-
פרעגט.

— כ'האַב נאָך אפילו קיין מיטאַג אויך נישט געגעסן — האָט ער אַ שטאַרק מידער זיך אַראָפּגעלאָזט אויף אַ שטול.

זיי האָבן איצט געגעסן צוזאַמען דאָס אָונט-ברויט. מאַריוס האָט אים דערווייל נישט געוואָלט פרעגן, וואָס ס'איז אייגנטלעך געשען, וווּ איז ער געווען די גאַנצע צייט, פאַרוואָס איז ער אַזוי באַוואַקסן און פון וואַנען ער קומט.

ערשט נאָכן עסן, האָט זיי מישעל דערציילט וווּ ער איז געווען און וואָס עס איז מיט פאַרגעקומען און אַז איצט קען ער אַוועק אַ באַרוואַיקטער. רויכערנדיק זיין ליולקע, האָט ער איבערגעלייענט דאָס בריוול וואָס עס האָט פאַר אים איבערגעלאָזט יצחק, וואָס האָט געפונען ערגעץ אַ פאַרוואַרפענע פערם און ער באַהאַלט זיך דאָרט אויס, קאַמופּלירט זיך מיט דעם אַרישן דאַקומענט וואָס מאַריוס האָט אים איינגעשאַפט. ער האָט אויך געלייענט דאָס יידישע בריוול פון זיין פרוי, וואָס מאַריוס האָט אים פאַרזאָרגט. זי האָט אים געשריבן אַז זי געפינט זיך ביי גוטע מענטשן און טראַץ דעם וואָס זי אַרבעט שווער, שלאָפט זי נישט גוט און האָט אויך שלעכטע חלומות וועגן די קינדער און דאָס פייניקט איר פיל. זי בעט אים ער זאל געדענקען אַז זיינע קינדער וועלן נישט האָבן קיין צווייטן טאַטן. ער זאל נישט זוכן אַרויסצוווייזן קיין צופיל העלדישקייט און נישט לויפן דער ערשטער אין פייער אַריין...

אין דער צייט ווען די פרוי מאַריוס האָט געגרייט דאָס געלעגער, האָט מאַריוס איבערגעפרעגט מישעלן מכוח זיין גרייטקייט אַוועקצוגיין צו די ווידערשטענדלער און באַקומענדיק פון אים אַן ענטפער, אַז ער איז עס גרייט צו טאָן שוין מאַרגן... האָט ער אים צוגעזאָגט זיך דערמיט גלייך צו באַשעפטיקן.

און אז דאָס געלעגער איז געווען גרייט, האָט מישעל, אַ שטאַרק מידער, זיך קוים דערשלעפט דערצו און לייגנדיק זיך, גלייך אַריינגעפאַלן אין אַ טיפן שלאָף.

גלייך אויף צומאַרגנס, האָט מאַריוס דערלעדיקט פאַר מישעל די נויטיקע פאַרבינדונג, כדי ער זאָל קענען אָפּפאַרן דאָרט ווהין ער דאַרף זיך צושטעלן. מישעל האָט עטלעכע מאָל איינגעזורט אין זכרון דעם צוג וועלכן ער דאַרף נעמען. ווו ער דאַרף אויסשטייגן, כדי נעמען אַן אַנדערע באַן, וואָס וועט אים ברענגען ווהין מען דאַרף. אַ חוץ דעם, וועט ער נאָך דאַרפן אַדורכמאַכן ביי אַכט קילאָמעטער צופוס. ער האָט אויך געדאַרפן איינזורן דעם נאַמען פון מענטשן אויף וועמען ער וועט דאַרפן פרעגן און אויך דעם פאַראַל און ווען מאַריוס האָט אים אייניקע שעה שפעטער געפרעגט מכוּח דעם ווו ער דאַרף אויסשטייגן פון צוג, מיט וועלכער ליניע ער דאַרף ווייטער פאַרן און ביז וואַנען און ווהין ער דאַרף דערנאָך גיין און אויף וועמען פרעגן, האָט אים מישעל אַזוי גענוי אָפּגעענטפערט, אַז מאַריוס איז געווען ביז גאַר צופרידן פון זיין פראַקטישירטן, לטוף האָט ער איבערגעגעבן מישעלן, אַז אַלץ איז שוין גרייט און ער קען אָפּפאַרן.

אַן אַוונט פאַרן לאָזן זיך אין וועג אַריין און דאָס שיידן זיך מיט דעם טייערן מאַריוס און זיין פרוי, האָט מען געטרינקען מיט זיי ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין און אויף צומאַרגנס, אום אַכט אַזיגער אין דער פרי, האָט מישעל זיך צעקושט מיט זיין חבר, זיך געזעגנט מיט זיין פרוי און כאַטש ער האָט זיך געלאָזט אין אַ געפערלעכן וועג, איז ער געווען פול מיט מוט. מאַריוס וואָס איז געבליבן אין שטאָט, ביי זיין אַרבעט לטובת דער ווידערשטאַנד־באַוועגונג, האָט זיך נישט געקענט אָפהאַלטן פון נישט לאָזן אַ טרער.

דער צוג אין וועלכן מישעל איז אייגעשטאַנען האָט פאַרלאָזט ראַאָן. ער איז געזעסן אין זיין ווינקל און געטראַכט וועגן דעם וואָס עס שטייט אים איצט פאַר. ער האָט געטראַכט וועגן דער נישט ווייטער פאַרגאַנגענ־הייט. ער האָט זיך געזען אין דער באַן, ווען ער איז מיט דריי יאָר צוריק,

געפאָרן מיט זיין פרוי און קינדער קיין ראָאָן, אַנטלויפנדיק דאָן פון דעם שיינעם שטעטל באַניער-ביגאַר. מען האָט דאָן געהאַפּט און גע- גלויבט אַז דער קאַשמאַר וועט גיך פאַרביי און איצט, דריי יאָר שפּעטער, פאַרלאָזט ער אויף דאָס ניי ראָאָן, אָבער נישט כדי צו פאַרן צו זיך אַהייט, נאָר כדי זיך אַנצושליסן אין קאַמף קעגן דער ווילדער בעסטיע וואָס איז נאָך אַלץ אַזוי מעכטיק, טראָץ די שווערע מפלות וועלכע זי ליידיט איצט כמעט יעדן טאָג.

ער לייענט אין געדאַנק דעם לעצטן בריוו וואָס זיין פרוי האָט אים געשריבן. ער גלויבט אַז זי האָט אַלע אויסזיכטן אַריבערצוקומען די מלחמה און אויף דאָס ניי צו זיין מיט זייערע קינדער, אָבער ער ? ווי וועט עס זיין מיט אים ?

ער לעבט אויף דאָס ניי איבער דאָס געפיל פון פרייד פון האָבן גע- האַלטן אין זיינע אַרעמס לייבעלעך און לילי. איז דאָס געווען אַ לעצט זעען זיי ? פאַרוואָס האָט ער נישט געהאַט קיין שרייבן פון זיין געראַטן יינגל, פון אַלבערטן ? וווּ איז ער ? וואָס טוט ער ? האָט ער באמת נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט כאַטש איינמאַל שרייבן אַ פאַר ווערטער ? אַ קורץ בריוועלע ?

דער צוג לויפט מיט אַ טומל. אין וואַגאָן איז קאַלט און ס'איז נאָך קעלטער אויף דער נשמה. און ווייטער ? וווהין ווייטער ? ער האָט אַן אַדרעס, אַ נאָמען. ווי זעט עס „דאַרט“ אויס ? ווער איז דער מאַן צו וועמען ער דאַרף זיך ווענדן ? וועט ער זיין בכוח אויסצופירן זיין אויפ- גאַבע ? אַזוי אַדער אַנדערש, וועט ער דאָך נישט אומקומען אָן אַ ווידער- שטאַנד, און אפשר וועט ווער פון שונא פאַלן פון זיין ווידערשטאַנד ? אַרום מיטאַגצייט איז דער צוג אַנגעקומען קיין סענט-עטיען, ווען ער האָט געדאַרפן צו וואַרטן אַנדערהאַלבן שעה כדי נעמען אַ צווייטן צוג, וואָס זאַל אים ברענגען, איבער ליאַן קיין לע-פי.

ער איז אַריין אין וואַרטע-זאַל, שלעפנדיק מיט זיך זיין „באַגאַזש“, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ געוויינלעכן פלייצע-זאַק. אַ היץ האָט אים

א זעץ געטאָן אין פנים אַרײַן. דער זאַל איז געווען איבערפולט מיט מענטשן וואָס זענען געפאַרן און געקומען פון פאַרשידענע רײַכטונגען. דער רוב פונעם זעלבן, איז באַשטאַנען פון פרויען וואָס זענען געפאַרן אין ווייטע דער-פער, מיט דער האַפענונג צו קענען זיך אײַנשאַפן לעבנס-מיטלען, סײַ פאַר געלט אָדער דורך טוישן פאַרשידענע סחורות, וועלכע זײ האָבן געפירט מיט זיך.

עטלעכע יונגע מענער וואָס האָבן געטראָגן אויף זיך פלייצע-זעק, האָבן אַרומשפאַצירט איבערן גרויסן זאַל, נישט געפּינענדיק קײן אַרט וווּ זיך אַוועקצוזעצן. אויך מישעל איז אַרומגעגאַנגען איבערן זאַל מיט זײַן פעקל און אומױסט געזוכט אַ שטיקל פּלאַץ. בײַם אײַנגעהײצטן אויוון וואָס איז דאָ געשטאַנען אין מיטן זאַל, זענען געשטאַנען און זיך געוואַרעמט עטלעכע דײַטשע זעלנער, וואָס האָבן, צו זײַן שטױנונג הױך גערעדט פּויליש. דער עולם דער עיקר די פרויען האָבן זײ צוגעוואַרפן פּײַנטלעכע בליקן און אויסגעמײטן צו קוקן אויף זײ. בײַם אַנקומען פון עפעס אַ צוג, זענען פּרײַ געוואָרן פּלעצער אין וואַרטע-זאַל און זײ זענען אויך גלייך פאַרנומען געוואָרן דורך אַנדערע. אויך מישעלן האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַקומען אַן אַרט, וווּ ער האָט זיך אַוועקגעזעצט, האַלטנדיק דעם פּלייצע-זאַק צווישן די קני און מײד פון דער רײזע און פון געשפּאַנטקײט האָט ער געפּילט אַז דער קאַפּ זײנער זינקט אַלץ מער און מער אַראָפּ.

כדי נישט אײַנצושלאָפן האָט ער פּרובירט לײענען אַ צײַטונג, אָבער ער איז נישט געווען געשטימט צו דעם לײען-מאַטעריאַל וואָס ער האָט דאָרט אַנגעטראָפּן. ער האָט אַרױסגענומען פון זײַן זאַק דאָס פעקל עסן וואָס די פרוי פון מאַרײס'ן האָט אים מיטגעגעבן, אַרױסגענומען פון דאָרט קלײנע, דײַנגעשניטענע שטיקלעך ברויט מיט קעז און אַנגעהויבן עסן. אויך אַנדערע וואָס האָבן דאָ געוואַרט אויף זײערע צוגן, האָבן אויך געטאַן דאָס זעלבע, אָבער ער האָט גלייך איבערגעריסן דאָס עסן צוליב אַן אויסטערליש-אײַנטערעסאַנטן פאַל וואָס האָט זיך אײַצט אַפּגעשפּילט אין וואַרטע-זאַל. אײַטלעכער האָט זיך אײַצט צוגעקוקט צו אַ קלײן הײנטל וואָס האָט דערשמעקט דאָס עסן און ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט בײַ אַן

עסער אויף די הינטערשטע פיסלעך און אין דער פאָזע געבליבן ביי אים שטיין און געוואָרט אַז יענער זאָל אים צוואַרפן עפעס צו עסן. דערנאָך איז דאָס הינטל אַוועק צו אַ צווייטן עסער און אַזוי כסדר און ביי יעדן איינעם געבעטן עפעס צו עסן, האַלטנדיק זיך דערביי נאָר אויף זיינע הינטערשטע פיסלעך. דאָס הינטל האָט, ווייזט אויס, פאַרשטאַנען, אַז ער פירט אויס אַ קונץ פאַר וועלכער עס קומט נאָך אַ באַלוינונג און ער האָט נישט אַדורכגעלאָזט קיין איין עסער. און ווי נאָר עס האָט באַקומען אַ שטיקל ברויט, האָט עס נישט געוואָרט אויף נאָך ברויט. עס האָט, ווייזט אויס, אויך פאַרשטאַנען, אַז איין ביסן ברויט איז אין די געגעבענע טעג געווען אַזאַ לוקסוס, אַז מען טאָר נישט מער פאַרלאַנגען און ס'איז גלייך אַוועק צו אַן אַנדערן. דאָס הינטל איז געגאַנגען כסדר, פון איינעם צום אַנדערן, לויט דער ריי, באַוויזן זיין קונץ פון שטעלן זיך אויף די הינטערשטע פיסלעך און אַזוי בלייבן, ביז עס באַקומט עפעס צוגעוואָרפן און אַזוי אַרום, האָט עס זיך פאַרדינט זיין מאַלצייט. וואָס די מלחמה האָט אַלץ נישט באַשאַפן.

ווען דאָס הינטל איז ענדלעך צוגעקומען צו מישעלן און זיך אַוועק־געשטעלט פאַר אים אויף די הינטערשטע פיסלעך האַלטנדיק אַרויסגע־שטעקט דאָס צינגל, האָט ער באַמערקט אַז דאָס חיהלע ציטערט שוין פון שוואַכקייט. מישעל האָט אים געוויזן אַ שטיקל קעז און גערעדט צו אים:

— קום אַהער — און ער האָט מיט אַ זשעסט פון זיין האַנט, געוויזן אויף זיין שויס — קום אַרויף, וועל איך עס דיר געבן.

דאָס הינטל האָט זיך נישט דערוועגט עס צו טאָן. מישעל האָט זיך אַראַפגעבויגן און אים אַ נעם געטאָן צו זיך אויף זיין שויס, אים געגעבן צו עסן און צו אים גערעדט:

— ווייסטו דען דו נאַריש־קלוג הינטל וויפל מענטשן עס זענען דיך היינט מקנא? אמת, ס'קומט דיר נישט לייכט אַן דאָס שטיקל ברויט. ציטערסט אינגאַנצן, דאָך ווייס איך אַז מען איז דיך מקנא. דו שלאָפסט

דיר ערגעץ אין אַ ווינקל אָן זאָרג אַז פאַרטאָג, וועט מען דיך אויפוועקן און אַוועקשיקן קיין דייטשלאַנד אויף אַרבעט. דיינע דאָקומענטן ווערן נישט קאָנטראָלירט כדי צו וויסן צי דו ביסט אַ ריינער אַריער אָדער נישט. דו זאָרגסט דיך נישט פאַר דיין משפּחה, פאַר דיין פּרוי און קינדער. ס'גייט דיך נישט אָן די מלחמה און אַזווי פיל מענטשן קומען אום. לעבסט אַ גליקלעך הינטיש לעבן. קענסטו כאַטש פאַרשטיין דיין גליק?...

הערנדיק די רייד זיינע צום הינטל, האָבן די שכנים זיינע אויף דער באַנק זיך צעשמייכלט. אויפּעסנדיק אויף דער גיך דאָס באַקומענע שטיקל ברויט און קעז איז דאָס הינטל אַוועק. מישעל איז געזעסן אויף זיין פּלאַץ, געקוקט אויפן זייגער און געפילט אַז אַן אומעט הויבט אים אָן באַהערשן. ער האָט אויף דאָס ניי געטראַכט וועגן די מענטשן מיט וועלכע ער וועט איצט קומען אין קאָנטאַקט, ווי אַזוי וועלן זיי אויסזען? פון וואַנען, פון וועלכע שטעט און ערטער זענען זיי זיך צונויפגעקומען? זענען צווישן זיי אויך פאַראַן יידן?

דער צוג אויף וועלכן ער האָט געוואַרט איז ענדלעך אַנגעקומען. מישעל איז איינגעשטיגן אין קאַלטן וואַגאָן. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט אין אַ ווינקל און געבעטן אין האַרצן, אַז דער וועג זאָל וואָס גיכער אָדורך. ליידער אָבער איז דאָס געווען אַ שלעפּ־צוג וואָס האָט זיך געשטעלט ביי יעדן כמעט שטעטל און דערפל. דער וועג איז געווען אַ באַרגיקער און פול מיט טונעלן, זעלטן אַז מען האָט געזען אַ שטיקל פעלד. ערשט פאַר ניין אַזייגער אָונט האָט זיך דער צוג געשטעלט אויף דער סטאַנציע, אויף וועלכער ער האָט געדאַרפן אויסשטייגן. ס'איז שוין געווען גוט פינסטער און אַז מישעל האָט געפרעגט ביי די אויסשטייגנדיקע פון צוג אויף דער דער אַרטשאַפּט ווהיין ער האָט געדאַרפן קומען, האָט ער אויף די פּנימער פון די מענטשן געלייענט אַ מיטגעפיל, פון דאַרפן זיך שלעפּן אַזאָ וועג אין דער פינסטער. מען האָט אים געראַטן צו בלייבן אויפן אַרט ביז אינדערפרי.

ליידער איז דאָס בלייבן געווען פאַר אים אוממעגלעך. ער איז געווען געבונדן מיט אַ „פאַראַל“ און געמוזט גלייך אַוועק. נישט מיט קיין

גרינג געמיט האָט ער אָנגעהויבן זיין מאַרש. דער וועג איז געלעגן באַרג־ אַרויף, זיך כסדר געוויקלט און געפירט אַלץ העכער און העכער. ער האָט מאַרשירט מיט לאַנגזאַמע טריט, פאַרזיכטיק, וואַרעם פון איין זייט וועג האָט זיך געפונען אַ טיפער טאַל און ער האָט געמוזט גוט אַכטונג געבן, ער זאַל צוליב דער פינסטערניש, זיך נישט אַראַפקוילערן פון באַרג. די לופט איז געוואָרן אַלץ שאַרפער און קעלטער. אַ לייכטער שניי האָט גע־ שיט און אים אפילו געצווונגען צו פאַרמאַכן די אויגן. ענדלעך האָט זיך דער שניי געשטילט און ער האָט דערזען פון ווייטנס, רי פייערלעך פון אַ דערפל און געהערט דאָס ווייטע בילן פון הינט.

ענדלעך האָט ער זיך דערשלעפט צום דערפל און ער האָט געטראַכט . „זאַל איך שוין האָבן דערגרייכט דאָס אַרט וווּהיין איך דאַרף?“

ער האָט אָנגעקלאַפט אין פענסטערל פון ערשטן זייזל. פון דאָרט האָט זיך באַוויזן אַ צעשראַקן פנים פון אַ פרוי און הערנדיק פון אים וועלכעס אַרט ער דאַרף, אים אויפגעקלערט אַז ער דאַרף גיין אין וויי־ טערדיקן דאַרף וואָס איז געלעגן פינף קילאָמעטער העכער.

ס'איז נישט געווען קיין ברירה און ער האָט זיך געלאָזט אין ווייטער־ דיקן וועג. דער שניי האָט אויף דאָס ניי אָנגעהויבן שיטן. דער וועג איז איצט געלעגן נידעריק, אין פעלד. ס'איז געווען אַ ברייטע וויסטעניש און ער האָט געמוזט גוט אַכטונג געבן, ער זאַל אין דער דאָזיקער פינס־ טערניש נישט אַראָפּ פון וועג און ערגעץ פאַרבלאָנדזשען.

מיטאַמאַל האָט ער דערפילט אַז זיינע פיס זינקען אין אַ ווייכקייט און אַז דער שניי דערגייט אים שוין ביז די קני. ער האָט געזען אַז טראַץ זיין היטן זיך, איז ער אַראָפּ פון וועג. ער האָט פרוּבירט אַרויסקומען פון דעם באַרג־אַראָפּ אויף וועלכן ער האָט זיך דערזען און קוים, קוים צוריק־ געפונען דעם וועג. ער האָט דערפילט אַז אַ שרעק באַהערשט אים, וואַרעם ער האָט אויפגעהערט צו וויסן פון וועלכער זייט ער איז געקומען און אין וועלכער זייט עס ליגט דער וועג וווּהיין ער דאַרף. ער האָט אַראָפּ־ געלאָזט דעם פלייצע־זאַק אויפן שניי, זיך צוגעשאַרט אויף אים און

געטראַכט וועגן זיין לאַגע וואָס האָט אים אָנגעהויבן אויסזען פאַרצווייפלט. — וואָס טוט מען איצט? — האָט ער זיך געפרעגט — בלייבן דאָ ביז אינדערפרי? און אויב ער וועט איינשלאָפן? ער האָט אָנגעהויבן זען בילדער פון פילמען, סצענעס וואָס שפילן זיך אָפּ ערגעץ אין פאַרשנייטע רוסישע סטעפעס, ווי אַ וואַנדערער וואָס האָט אַזוי ווי ער, פאַרלוירן דעם וועג און מען האָט אים דערנאָך געפונען טויט, פאַרפרוירן. „ער גופא, זאָל אויך אומקומען אויף אַזאַ אופן?“ — האָט מישעל געטראַכט. ער האָט זיך האַסטיק אויפגעשטעלט, געמאַכט אַ פאַרצווייפלטע פּרובע צו געפינען די שניי-שפורן פון זיינע אייגענע טריט, כדי זיך קלאַר מאַכן פון וועלכער זייט ער איז געקומען ביז ער האָט ענדלעך געפונען די שפורן. ער האָט אַ נעם געטאָן זיין פלייצע-זאַק און אָנגעהויבן שפּרייזן מיט שנעלע טריט. און נאָך עלעף אַזויגער ביינאַכט האָט ער זיך ענדלעך דערשלעפט צום דאַרף ווהין ער האָט געדאַרפן. ער איז אַדורכגעגאַנגען דאָס גאַנצע דאַרף און ווי מען האָט אים אָנגעזאָגט, זיך אָפּגעשטעלט ביים סאַמע לעצטן הייזל, וואָס איז צו זיין גרויסער צופרידנהייט נישט גע- זינקען אין קיין פינסטערנישט ווי אַלע אַנדערע הייזקעס. אין אַ פענסטער אין דער הויך האָט מען געזען ליכט.

ער האָט לייכט אָנגעקלאַפט אין דער טיר וואָס האָט זיך גלייך געעפנט. אימעצער האָט געפרעגט וואָס ער זוכט דאָ און ווען מישעל האָט אָנגערופן דעם נאָמען פון דעם צו וועמען ער דאַרף און דעם פאַראַל האָט זיך די טיר ברייטער צעעפנט. מען האָט אים אַריינגעפירט אין אַ וואַרעמער שטוב. געהאַלפן אים ביים אַראָפּנעמען זיין פלייצע-זאַק און נישט פּרעגנ- דיק אים מער גאַרנישט, געהייסן זיך זעצן צום טיש, וואָס איז געשטאַנען אין מיטן צימער. מען האָט אים דערלאָנגט ברויט, קעז און זייער אַ הייסע קאַפע.

צופרידן פון געפינען זיך אין אַ וואַרעמער שטוב האָט מישעל מיט אַפעטיט געגעסן זיין שפעט אַוונט-ברויט. ערשט נאָכן אַפעסן, האָט דער מאַן וואָס האָט אים געעפנט די טיר, געפרעגט מכוּח דעם ווי אַזוי ס'איז אים אַדורך דער וועג און נאָך דעם ווי מישעל האָט אין קורצע ווערטער

אים דערציילט אַז ס'איז נישט געווען אַזוי פשוט צו געפינען דעם וועג אין דער פינסטער, האָט זיך דער זעלבער מאָן פאַר אים פאַרגעשטעלט אַלס דער קאַפּיטאַן לאַקאַסטאַ. ער האָט אים דערנאָך אַרױפּגעפירט אויף אַן ערשטן עטאַזש און אים אָנגעוויזן אויף זײן געלעגער. זאָל ער זיך קודם כל אויסרוען. מאָרגן וועט מען שוין שמועסן.

ווען מישעל האָט אויף מאָרגן פרי זיך איבערגעוועקט, איז נאָך געווען גוט פינסטער. נישט ווייט פון זיך האָט ער געהערט אימעצן לייכט שנאָרען און פאַרשטאַנען אַז ער איז נישט אַליין אין צימער. ערשט איצט האָט ער געפילט זײן מידקייט פון דעם אַדורכגעמאַכטן וועג און ער האָט געטראַכט וועגן דעם וואָס עס וועט איצט נאָכקומען. וועט ער דאָ בלייבן? וווּ אייגנטלעך געפינען זיך די מאַקי־קעמפער? שלאָפן זיי אין בעטן און געניסן פון אַלע באַקוועמלעכקייטן, אַדער געפינען זיי זיך ערגעץ אין דרויסן, אין וואַלד? אויפן שניי? אין די בערג?

ער איז לאַנג געבליבן אויף זײן געלעגער און געטראַכט וועגן זײן איצטיקן מצב. ס'האָט אָנגעהויבן טאַגן און ער האָט געקאָנט זען דאָס צימער אין וועלכן ער האָט זיך געפונען, וואָס איז געווען גענוג גרויס און אין וועלכן ס'זענען געשטאַנען ביי אַ צוואַנציק בעטן פון וועלכע נאָר פינף זענען געווען פאַרנומען. ער האָט נישט געוואוסט וואָס מיט זיך צו טאָן און ער האָט געטראַכט אַז עס וועט מסתמא קומען אַ רוף אויפצו־שטיין, ווי ביים מיליטער. אָבער ס'איז נישט נאָכגעקומען קיין שום רוף. ביסלעכווייז האָט חברה זיך אָנגעהויבן אָנטאָן און אַראָפּ אונטן פון וואַנען ס'האָט זיך אים דערטראַגן אַ שטיל געשפרעך. מישעל האָט זיך אויך אויפגעהויבן און אַראָפּ אונטן, וווּ דער קאַפּיטאַן לאַקאַסטאַ האָט אים באַגריסט. אויך די אַנדערע וואָס האָבן זיך געפונען אין צימער האָבן אים באַגריסט. נאָכן פרישטיק האָט דער קאַפּיטאַן, אין דער קעגנוואַרט פון אַלע וואָס האָבן זיך דאָ געפונען און אויך פון זײן אייגענער פרוי, פאַרפירט מיט מישעל אַ שמועס כדי זיך אינפאַרמירן און האָבן גענויע ידיעות וועגן אים.

דערוויסנדיק זיך אַז מישעל איז אַ פאַטער פון דריי קינדער, האָט

דער קאפיטאן אים אויפגעקלערט, אז דאָ וווּ ער געפינט זיך איצט, איז בלויז אַ רעקרוטירונגס-אַרט און אז ס'זאָמלט זיך אָן אַ גרופע פון צוועלף-פופצן פּערזאָן, ווערן זיי איבערגעשיקט אויף אַנדערע ערטער. און אז לויט דעם סטאַטוט, קען ער נישט אַקצעפטירן אַ פּאַטער פון דריי קינדער. עס פעלן נישט קיין יונגעלייט — האָט דער קאפיטאן צוגעגעבן און מיט אַ גוטמוטיקן, פּאַטערלעכן שמייכל אים געראָטן זיך אומצוקערן אַהיים, וווּ זיין פרוי און די דריי קינדער וואַרטן אויף אים. ער האָט אים אויפֿ-געקלערט אז דער אינערלעכער פּראָנט, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין אַ מעכטיקער אַרמיי, האָט נישט קיין רעכט איינצושליסן אין זיינע רייען אַ פּאַטער פון דריי קינדער, וואָס קען חלילה פּאַלן אין קאַמף.

דערהערנדיק די רייד פון קאפיטאן איז מישעלן געוואָרן קאַלט און וואַרעם. אַ קאַלטער שווייס האָט ער געפילט, באַדעקט זיין שטערן.

— הער קאפיטאן! — האָט זיך מישעל אָפּגערופּן — איך פאַרשטיי די זאַרג וועגן אַ פּאַטער פון דריי קינדער, אָבער איצט בין איך אַליין. איצט האָב איך נישט מער קיין פרוי, נישט קיין קינדער און האָב נישט קיין היים. כ'האַב נישט ווהיין צו גיין. מיינע קינדער און מיין פרוי זענען אויסבאַהאַלטן אויף פאַרשידענע ערטער, כ'ווייס אפילו נישט וווּ. איך בין איצט אַליין און כ'בין פריי. מיין איינציקער ווונטש איז צו קעמפּן קעגן די דייטשן. איך בין יונג און פעאיק צו קעמפּן. הער קאפיטאן, אין מיין פּאַל איז אפשר מעגלעך כ'זאַל אַקצעפטירט ווערן ווי אַן אויסנאַם.

דער קאפיטאן און אַלע אַרומיקע האָבן אָנגעהאַנגען אויף אים זיינע בליקן מיט פאַרווונדערונג. אַ מענטש האָט אַ פרוי, דריי קינדער און דערקלערט אז ער האָט נישט קיין היים. דער ענין איז זיי נישט געווען קלאַר.

דער קאפיטאן האָט אים געבעטן אויפצוקלערן זיין סיטואַציע. פאַר-וואָס האָט ער נישט קיין היים? פאַרוואָס זענען עס זיין פרוי און קינדער אויסבאַהאַלטן? פאַרוואָס די מורא?

— הער קאפיטאן, איך בין אַ ייד...

— אַ ייד? און ווו זענט איר געווען ביז איצט?

— ס'איז שווער צו דערציילן, הער קאָפיטאַן, אויב איר וועט וועלן, וועל איך עס טאָן. אָבער קיין וועג אויף צוריק האָב איך נישט.

אַ לאַנגע און שווערע שטילקייט האָט איצט געהערשט אינעם צימער. די פרוי פון קאָפיטאַן האָט געגעבן אַ צייכן איר מאַן און ביידע האָבן זיי אויף אַ וויילע פאַרלאָזט דאָס צימער. פאַר דער קורצער צייט פון זייער אָפּוועזנהייט, האָבן די יונגעלייט, אַלץ יונגע פּראַנצויזן, אויסגעפרעגט ביי מישעלן איינצלהייטן מכוח דעם יידישן מצב. דער קאָפיטאַן און זיין פרוי זענען צוריקגעקומען און ער האָט זיך געוואָנדן צו מישעלן:

— אוודאי, הערנדיק פון איך וועגן אייער לאַגע אין וועלכער איר געפינט זיך, איז מיר שווער אייך צו זאָגן אַז איר האָט דאָ מער נישט קיין אַרט, אָבער טראָץ דעם, קען איך נישט ענדערן די באַשלוסן וואָס זענען אָנגענומען געוואָרן נישט פון מיר. זעט איר, ווען איר וואַלט כאַטש געקענט... קאָכן. אין אַזאַ מענטשן נויטיקן מיר זיך.

— קאָכן? — האָט מישעל אונטערגעכאַפט דאָס וואָרט — קאָכן? כ'קען קאָכן. כ'בין אין דעם אַ ספּעציאַליסט!

— נו, אויב אַזוי — האָט זיך דער קאָפיטאַן, אַ שמייכלדיקער אָפּגע-רופן — וועט איר קענען בלייבן און מיר וועלן נאָך היינט פאַרזוכן אייער קיך און זעען אייערע קענטענישן.

אין מישעלס אויגן האָבן זיך באַוויזן טרערן פון פרייד.

און טראָץ דעם וואָס מישעל האָט זיך איבערלעך געשראַקן פאַר דער פאַראַנטוואָרטלעכקייט וואָס ער האָט אויף זיך גענומען, איז דאָס נאָענטסטע מאַלצייט שוין געווען זיין אַרבעט. ער האָט זיך באַשעפּטיקט מיט צוגרייטן די פשוטע מאַלצייטן און צוליב זיין רירעוודיקייט און פריילעכקייט איז מען פון אים ביז גאָר געווען צופרידן.

האַרט פאַר די וויינאַכט חגאות, זענען אָנגעקומען נאָך עטלעכע יונגעלייט וואָס האָבן שוין געהאַט געאַרבעט אין דייטשלאַנד אויף צוואַנג-אַרבעט. זיי האָבן באַקומען אורלויב און דערקלערט אַז זיי ווילן בעסער

קעמפן קעגן די דייטשן ווי ארבעטן פאר זיי. זיי האבן דערציילט, אז גאנץ דייטשלאנד איז נישט מער ווי איין חורבה. אז די באפעלקערונג איז שטארק דעמאָראַליזירט און אז די דייטשן וויסן אז זייער צוזאמענברוך איז גאר נאָענט.

דער קאפיטאן, וואָס האָט געהאַט ביי זיך אין צימער אַ ראַדיאָ-אַפּאַ-ראַט, האָט זיי כסדר אינפארמירט וועגן דער מיליטערישער לאַגע אויף די פראַנטן. אז די רוסן מאַרשירן גיך פאַרויס, אז זיי געפינען זיך שוין ביי די טויערן פון פּוילן. אז די דייטשן טרעטן אָפּ אין בהלה און אז די גאַנצע רוסישע טעריטאָריע איז שוין באַפרייט.

הערנדיק אז די רוסן שטייען שוין ביי פּוילן, האָט מישעל געפילט זיין האַרץ האַסטיקער קלאַפן פון געדאַנק אז אפשר וועט ווער פון זיינע נאָענטע אָפּגעראַטעוועט ווערן.

די האַפענונגען פון איטלעכן זענען אויף דאָס ניי געווען געווענדעט קיין מזרח. אַט זענען שוין די רוסן אַריבער די פּוילישע גרענעצן. מען האָט פשוט אָפּגעחזוקט פון די ענגלענדער און אַמעריקאַנער, פאַר זייער קריכן און נאָך מער, דאָס שטיין פון זייערע אַרמייען לאַנגע וואַכן און אפילו חדשים אויף די זעלבע ערטער. אַט ענדיקט זיך שוין דאָס יאָר 1943 און מערבֿ-אייראָפּע איז נאָך אַליץ אונטערן נאַצישן שטיוול.

32

מען איז אַריינגערעטן אין יאָר 1944.

נאָכן ערשטן, יום-טובדיקן נאַכטמאַל, האָט דער קאַפיטאַן לאַקאַסטאַ געהאַלטן אַ קורצע רעדע, אונטערשרייכנדיק דאָס אַריינקומען אין גע- בענטשטן יאָר פון דער באַפרייאונג. אַז איטלעכער דאַרף זיין גרייט. אין דאָזיקן יאָר וועט אויסקומען צו העלפן די אַלירטע אַרמייען ביים פאַר- טרייבן די היטלער-באַנדעס פון דער פראַנצויזישער ערד, כדי צוריק- געווינען אונדזער כבוד, אונדזער לאַנד, אונדזער פרייהייט און אונדזער נאַציאָנאַלע זעלבסטשטענדיקייט. און אַז אויף די פראַנצויזישע אינער- לעכע כוחות, אויף אַלע קעמפער אָן אונטערשיד פון זייערע פאַליטישע איבערצייגונגען, וועט איצט פאַלן אַ גרויסע אויפגאַבע.

די רעדע פון קאַפיטאַן האָט יעדן איינעם אַריינגעברענגט אין אַ הייטערע שטימונג. מען האָט זיך פאַרגעשטעלט אין דער פאַנטאַזיע דעם מאַמענט ווען מען וועט אַרויסטרייבן די דייטשן פון פראַנקרייך און פון אומעטום.

אויך מישעלן האָט ס'האַרץ געקלאַפט ביים געדאַנק פון דער ענדגיל- טיקער באַפרייאונג. ער האָט זיך ווידער אַמאַל פאַרגעשטעלט ווי אַזוי עס וועט אויסזען דער דאָזיקער גליקלעכער טאַג פון ווידער זיין צוזאַמען מיט זיין פרוי און קינדער. פון די דאָזיקע געדאַנקען איז אים דערנאָך געווען שווער, זייער שווער אַנטשלאָפן צו ווערן.

דערווייל זענען אַוועק טעג און וואַכן. יונגעלייט זיינען געקומען און אַוועק אין די פאַרמאַציעס וווהין לאַקאַסטאַ האָט זיי אַפגעשיקט. די צאַל פון קעמפער האָט זיך כסדר פאַרגרעסערט און מען האָט געוואַרט אויף אַ באַפעל וואָס זאָל ענדלעך רופן צום קאַמף. מען האָט געוואַרט מיט אים-

געדולד. ס'זענען געווען איבעריק די טעג פון גארנישט טאן. אפילו דער קאפיטאן לאקאסטא איז געווען אומגעדולדיק און געהאט א געפיל, אז ער האט אפגענארט די מענטשן וואס זענען צו אים געקומען, נישט כדי זיך ארומצודרייען נאר כדי צו קעמפן. ס'איז געווען איבעריק דאס זיצן גאנצע טעג ביי די טישן און שפילן אין דאמינע, דאמקע, שאך און אין קארטן.

זיין הויז איז אָנגעגאַנגען אַלס אַפּר־אַרט פאַר שוואַכע, וואָס קומען אַהער, געשיקטע פון דאָקטוירים. נאָכן האָבן אַדורכגעמאַכט פאַרשידענע קראַנקהייטן.

די פויערים פון ארום האבן צוגעשטעלט באשפייזונג פאר גוטע פרייזן און אויף קרעדיט. אבער דער חוב איז געוואקסן און דאס צושטעלן שפייז איז שוואכער געווארן. ס'האט געפעלט געלט אויף צו באצאלן און מישעל האט פשוט באוויזן ווונדער ביים גרייטן די מאלצייטן. דער קאפיטאן איז ארומגעגאנגען א פארזארגטער. ער האט נישט מער דערציילט וואס ער האט געהערט אין ראדיא. ער האט געווארט אויף א סיגנאל וואס איז אלץ נישט געקומען.

אבער ענדלעך איז דער סיגנאל אָנגעקומען. דאָס איז געווען דער היסטאָרישער טאָג פון 6טן יוני 1944, וואָס האָט אַלעמען פריידיק אויפֿ־געטרייסלט. דאָס מאָל איז דער ראַדיאָ געגאַנגען אָן אַפּשטעלן אים. עס האָבן זיך מיטאַמאַל צוגעשטעלט צענדליקער יונגע מענטשן פון אַרום און אפילו אויך פון זעלבן שטעטעלע און אין הויז האָט אויסגעפעלט אַרט פאַר אַזוי פיל מענטשן. דערהערנדיק די ידיעה וועגן דער דעבאַרקירונג און דורכן האָבן אויך באַקומען געוויסע פאַרשטעלטע באַפעלן דורכן ראַדיאָ. האָט דער קאָפיטאַן זיך באַוויזן פאַר אַלעמען אין זיין מיליטערישן מונדיר און ערשט איצט האָט מען דערזען אין אים דעם ריכטיקן מיליטערמאַן. אַבער גערעדט האָט ער צו איטלעכן ווי אַ פּאַטער צו זיינע קינדער. ער האָט נישט אַרויסגעגעבן קיין טרוקענע באַפעלן, נאָר גערעדט צום האַרץ, ווי אַ פּראַנצויז צו פּראַנצויז און ווי אַ פּאַטריאָט צו פּאַטריאָט. זיין רעדן

האַט אָנגעשטעקט איטלעכן מיט עקסטאַז, פון אַלע זייטן האָט מען גערופן צו אים:

— הער קאַפּיטאַן, מיר זענען געקומען איר זאָלט אונדז פירן צום קאַמף. פירט אונדז צום קאַמף!

דער ראָדיאָ וואָס האָט זיך ביז איצט געפונען אין צימער פון קאַפּיטאַן, איז אַריינגעברענגט געוואָרן אין אַלגעמיינעם זאַל און איטלעכער האָט באַקומען אַ מעגלעכקייט צו הערן די ידיעות וועגן די אָנגליייענדיקע קאַמפּן. אַז די אַלירטע האָבן ענדלעך אַוועקגעשטעלט זייערע פיס אויפן פּראַנצויזישן באַדן און שלאָגן די דייטשן. ס'איז געווען אוממעגלעך צו באַהערשן די פרייד וואָס האָט אַרומגעכאַפט איטלעכן. אַ מעכטיק געזאַנג האָט זיך געריסן פון אַלעמענס הערצער. אַ געזאַנג פון פרייד צו דער אויסגעבענקטער פרייהייט וואָס הויבט ענדלעך אָן צו קומען.

דעם זעלבן טאָג פון 6טן יוני, האָט דער קאַפּיטאַן פאַרבעטן צו זיך דעם בירגערמייסטער פון שטעטל, דעם גייסטלעכן, דעם שטעטלדיקן פאַראַנטוואָרטלעכן פאַר דער באַשפּיזונג און אויך אייניקע רייכע פּויעריים. ער האָט זיי געמאַלדן, אַז פון איצט אָן געפינט זיך די אַרטשאַפט און זיי גאַנצע געגנט אונטער דער אָנפירערשאַפט פון „פרייען פּראַנקרייך“ און ער האָט זיי „איינגעלאָדן“ זיך אַנצושליסן אין קאַמף און מיטאַרבעטן מיט אים, מעלדנדיק דערביי, אַז ער פאַרמאָגט ביי אַ הונדערט באַוואַפנטע קעמפער און אַז אין דער געגנט אַרום געפינען זיך עטלעכע טויזנט ווידערשטאַנדלער. אַז די באַפרייאונג איז גאַר נאָענט און אויב עס וועט זיך ווער אַנטקעגן שטעלן דער פאַטריאָטישער באַוועגונג, וועט ער באַטראַכט ווערן ווי אַ שונא פון פרייען פּראַנקרייך. ער האָט איבערגעגעבן דעם בירגערמייסטער די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר שאַפן אַ באַשפּיזונג-קאַמיטעט פאַר זיינע מענטשן און דערקלערט, אַז פאַר אַלע שפּייזן וואָס וועלן ווערן צוגעשטעלט וועט פּינקטלעך באַצאָלט ווערן.

אויף אַ ריי ערטער זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרן פאַטרולן און אויך אויף דער פּאַסט ביים טעלעפּאָן, האָבן קעמפער געוואַכט בייטאָג און ביי-

נאכט. ביסלעכווייז זענען אלע אָנגעטאָן געוואָרן אין מיליטערישע קליי-
דער און געוואָרן באַוואַפנט מיט אויטאָמאָטישע ביקסן. אפילו מישעל,
וואָס איז דער רוב פון זיין צייט געווען ביי זיין אַרבעט אין דער קיך
האַט אויך באַקומען זיין אויטאָמאָטישע ביקס און ווען ער פלעגט, נאָך די
מאָלצייטן פאַרלאָזן די קיך, האָט ער אַבער שטענדיק געמוזט מיט זיך
האַבן זיין געווער.

אַ פאַרנאַכט, ווען די טישן זענען געווען געגרייט צום עסן, איז אַריינ-
געקומען אַ מאַן אַ ריז, פון אַריבער צוויי מעטער די הויך. טראָץ זיין
הויכקייט און שווערער וואָג, איז ער אויך געווען פלינק ווי אַ קאַץ. ער
האַט דערקלערט אַז ער איז געקומען זיך אָנגאַזשירן אַלס קעמפער און
ער גלויבט אַז ער וועט קענען פאַרטרעטן גאַנצע פיר פערזאָן.

אַז דער קאַפיטאַן האָט זיך פון אים דערוואוסט אַז אויך ער האָט אַ
פרוי מיט דריי קינדער, האָט ער זיך אָפגעזאָגט אים צו אַקצעפטירן אַלס
קעמפער. דאַן האָט דער ריז אַנטשלאָסן דערקלערט:

— איך בלייב מיט אייך. איך גלויב נישט, הער קאַפיטאַן, אַז איר
וועט מיך אַרויסוואַרפן פון דאַנען. שליסט מיך איין אין די רייען פון אייערע
קעמפער און אויב איר האָט נישט פאַר מיר קיין געווער, זענען מיינע
הענט שטאַרקער פונעם געווער...

ווען מען האָט אים לסוף באַפוילן זיך זעצן צום טיש כדי דערווייל
מיטעסן מיט אַלעמען, האָט ער גענומען אַ טעלער און איז אַריין אין דער
קיך צו מישעלן און צוריקגעקומען מיט אַ... שיסל אין די הענט.
— וואָס דאַרף איך עפעס פאַרלאַנגען מען זאָל מיר סערווירן פיר
מאַל — האָט ער מיט אַ שמייכל אויפגעקלערט — אַזוי אין דער שיסל
וועט מען אים סערווירן בלויז איין מאַל...

לסוף האָט מען אים צוגערעכנט צו די קעמפער און אַז ער האָט באַ-
קומען זיין געווער, האָט ער עס באַטראַכט, לסוף געזאָגט „אַז ס'איז אַ
קינדער ביקסל" און געבעטן אַ שווערער געווער, אפילו אַ קאַנאָן.

דאָס איז געווען אַ פריילעכער און גוטער חבר צו איטלעכן און

ספעציעל איז ער געווען גאָר פריינטלעך צו... מישעל, כדי ער זאל אים אין זינען האָבן מיט אַ גרעסערן חלק פלייש און אין דער פרי, זאל ער פאַר אים אויסזוכן אַ גרעסער טעפל קאַפע.

יעדן טאָג האָט מען געהערט די ראַדיאָ־ידיעות פון לאַנדאָן און אַלזשיר וועגן גאַנג פון די שלאַכטן. אַז די אַלירטע גייען כסדר פאַרויס, אַז די דייטשן באַקומען קלעפּ פון אַלע זייטן. לאַקאַסטאַ האָט זיך אַרומ־געדרייט מיט אַ שמיכל אויף זיין פנים. אמת, די דייטשן געפינען זיך נאָך אין די שטעט, אַבער די מאַקיאַרן באַהערשן די וועגן אַרום די שטעט. אַלע פרייהייט־קעמפער גרייטן אַן אַנגריף. די דייטשן גרייטן זייער פאַרטיידיקונג, זיי זענען אַבער אַגעשניטן פון איבעראַל. ווהיזן וועלן זיי לויפן, אַז די וועגן זענען פאַרשפאַרט!

מען איז געקומען מעלדן דעם קאַפיטאַן, אַז איינער פון די רייכע פויערים האָט זיך אַפגעזאָגט צו לייווערן שפייז פאַר די „אומלעגאַלע באַנ־דיטן“. מען האָט דערציילט אַז דער דאָזיקער פויער איז שוין אַזוי רייך געוואָרן פון פאַרקויפן זיין סחורה אויפן „שוואַרצן מאַרק“, אַז ער האָט שוין נישט מער קיין אַרט וווּ אַוועקצולייגן זיין געלט. דער קאַפיטאַן, אין דער באַגלייטונג פון דריי באַוואַפנטע קעמפער, צווישן וועלכע ס'האָט זיך אויך געפונען דער הויכער ריז פיעראַ (אַזוי האָט ער זיך געהייסן רופן) איז אַוועק צום פויער און קורץ דערנאָך האָט מען פון אים גע־ברענגט צו פירן צוויי קעלבער, דריי חזרים, עטלעכע זעק מיט שפייז און אַ פאַס וויין.

מען האָט געפראַוועט אַ גרויסן יום־טוב און ביים טרינקען דעם וויין האָט אַ הילכיק געזאנג זיך צעטראַגן איבערן שטעטל. מען האָט געטרונקען פאַר דער באַפרייאונג.

דריי טעג דערנאָך איז איינער פון דער גרופע ווידערשטענדלער וואָס האָבן געוואַכט אויף דער פאַסט, ביים טעלעפאָן, אַריינגעקומען אַ פאַרשוויצטער פון לויפן מיט אַ פאַפיר אין האַנט און סאַלוטירנדיק פאַרן קאַפיטאַן, אים דערלאַנגט דאָס פאַפיר.

ס'איז, ווייזט אויס, געווען אַ וויכטיקער ענין. מען האָט עס געזען

אויף לאקאסטאס פנים. זיינע בליקן האָבן שנעל אַ וואַנדער געטאָן איבער יעדן איינעם און לסוף האָט ער זיך אָפּגערוּפּן מיט אַ שטרענגן און ערנסטן טאָן :

— סאָלדאָטן פון פרייען פראַנקרייך! מען צווינגט אונדז אויפצו-
נעמען אַ קאַמף, נעמען מיר אים אויף מיט פרייד. זאָל איטלעכער זיין גרייט. אַ שטאַרקע גרופּע פון דער פאַררעטערשער מיליץ און אַ גרופּע דייטשן קומען צו אונדז נאָך היינט אויף אַ וויזיט. אַלץ זאָל שנעל ווערן אויסגעליידיקט און אַוועקגעטראָגן אויף ערטער וווּ כּוועל איך אַנווייזן, אַזוי אַז מען זאָל נישט דערקענען אַז דאָ איז געווען אַ לעבעדיקער מענטש. זאָל מען גלייך פאַרלעשן דאָס פייער אין דער קוך. און אַלץ אויסרייניקן און גלייך דערנאָך, זיך זאַמלען אין רייען אויף דעם דערנעבנדיקן פעלד. אַלץ זאָל געטאָן ווערן אין דער שטרענגסטער אַרדענונג. איר זענט גע-
קומען קעמפן און איר וועט היינט האָבן די געלעגנהייט צו ווייזן אייער מוט.

חברה האָט זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט און אַלץ איז אויס-
געפירט געוואָרן אויף דעם בעסטן אופן. אַלץ וואָס האָט געהערט צום קאַפיטאַן, אַלע זיינע זאַכן האָט מען אַריבערגעפירט צום בירגערמייסטער אין דער ווינונג, וווּ די פרוי פון קאַפיטאַן האָט זיך איינגעאַרדנט. אַ טייל קעמפער האָבן געטאָן די אַרבעטן מיט דערשראָקענע פּנימער, אָבער די ווייט גרעסטע מערהייט איז געווען צופרידן צו באַקומען ענדלעך אַ גע-
לעגנהייט צו קעמפן קעגן די נאַציס. דער ריז פיעראַ האָט זיך געריבן זיינע צוויי לאַנגע הענט פאַר פרייד, נישט אַפּלאַזונדיק פון זיך זיינע צוויי בעסטע חברים, אַ געוויסן רישאַרד און מישעלן, צו וועמען ער האָט געזאָגט :

— דו, מישעל, וועסט איצט האָבן אַ געלעגנהייט זיך אַפּצורעכענען מיט דער דייטשער באַנדע. דו האָסט דאָך מיט זיי, פון לאַנג שוין, אַ חשבון און רישאַרד און איך וועלן זיין דיינע גוטע צוהעלפער. איך וועל זיי שוין ווייזן וואָס איך קען. כּוועל זיי דערוואַרעמען די קישקעלעך.

אייניקע קעמפער וואָס האָבן זיך צוגעהערט צו זיינע רייד, האָבן אים געפרעגט :

— פיעראַ, האַסט שוין פאַרטיילט די ראָלן צווישן אייך דריי און וואָס וועלן מיר טאָן?

אַלע האָבן געלאַכט, אויך דער קאַפיטאַן האָט געשמייכלט.

איין שעה נאָכן אַנקומען פון דער ידיעה, אָ ס'דערנענטערט זיך אַ גרופע מיליץ און דייטשן, האָבן אַלע פאַרלאָזט דעם צענטער. דער קאַפיטאַן האָט דערביי געזאָגט צום בירגערמייסטער:

— אין די איצטיקע באַדינגונגען, וואָלטן די דייטשן זיך נישט דער-וואָגט מיט אונדז זיך צו פאַרמעסטן. דאָס מוז אָבער זיין אַ שמוציק שטיקל אַרבעט פון אַן איינוווינער פון שטעטל. פאַראַן אימעצער וועמען כ'בין חושד אין דער זאַך. מאַרגן וועלן מיר קענען אויספאַרשן די זאַך. כ'בין אויך זיכער אַז דער זעלבער פאַרשוין קען אונדז כמעט נישט, האָט ער אונדז געשילדערט אַלס אַ קליינע גרופע „טעראָריסטן“. אין קורצן וועט ער זיך אָבער מיט אונדז באַקענען.

כדי נישט איבערצושרעקן די איינוווינער פון שטעטל, האָבן די קעמ-פער מאַרשירט דורך די פעלדער ביז זיי זענען אַרויסגעקומען פון דער אַנדערער זייט, צום וועג ביי וועלכן מען האָט דערוואַרט דאָס אַנקומען פון די דייטשן און פון דער פראַנצויזישער מיליץ. לויטן באַפעל פון קאַפיטאַן, זענען פאַרמירט געוואָרן צוויי גרופן צו דרייסיק מאַן, וועלכע האָבן פאַרנומען פאַזיציעס פון ביידע זייטן שאַסע, איין קעמפער איז געווען אַפגערוקט פון אַנדערן אויף צוויי מעטער. דער וועג איז געלעגן אַ האַלבן מעטער העכער פון פעלד. דאָס איז טאַקע געווען די סיבה צוליב וועלכער מישעל בעת זיין אַנקומען אַהער צום ערשטן מאַל, ביינאַכט, איז געזונקען אין שניי ביז איבער די קני. נאָכן האָבן, אויפן באַפעל פון קאַפיטאַן זיך איינגעאַרדנט, גרייטע צום קאַמף, צו דרייסיק פערזאָן פון יעדער זייט וועג, זענען צוגעקומען וועגענער מיט היי, וואָס איז אַרויפגעשיט געוואָרן אויף די קעמפער, כדי מען זאָל זיי נישט זען און דער קאַפיטאַן מיט די איבעריקע קעמפער האָבן זיך פאַרשטעקט ביי די סאַמע ערשטע הייזלעך פון שטעטל, כדי אַזוי אַרום אַרומרינגלען דעם שונא פון דריי זייטן און

זיי גלייך ביים אַנקומען, דערלאַנגען אַ טויט־קלאַפּ. אין היי זענען אויך געווען פאַרבאַהאַלטן רעפּלעקטאָרן. ס'איז שטרענג אַנגעזאָגט געוואָרן, אַז ווען די די רעפּלעקטאָרן וועלן באַלויכטן די דייטשן, זאָלן בלויז צוויי קעמפּער, פון די סאַמע לעצטע ביים וועג, פון רעכטס און פון לינקס, אָנהויבן זיי צו באַשיסן מיט זייער מאַשין־געווער. די דייטשן וועלן זיך דאָן זיכער אומקערן צו דער זייט פון וואָנען ס'קומט אויף זיי די שייסעריי און צו דער שאַרפּער ליכט וואָס וועט פאַלן אויף זיי. דאָס אַלץ דאַרף אָבער נישט דויערן מער ווי סעקונדן. גלייך דערנאָך זאָל איטלעכער, בלייבנדיק אויף זיין אָרט אָנהויבן באַשיסן די באַלויכטענע דייטשן און מיליך־לייט. מען זאָל זיי באַשיסן אָן אויפהער, אַן אַפּשטעל ביז דער לעצטער פון זיי וועט פאַלן.

אַלץ איז פון פריער גוט אַרומגערעדט און גוט אויסגעפרוווט געוואָרן. די פּאַזיציע פון די רעפּלעקטאָרן גוט אויסגערעכנט. מען האָט אַדורכקאָנ־טראַלירט די מיטראַיעזן, די קוילן־טאַשמעס און ווען איטלעכער איז געלעגן אויף זיין אָרט, האַלטנדיק גרייט דאָס געווער צום שיסן, האָט דער קאַפיטאַן געמאַכט אַ קליינעם שפּאַציר איבערן וועג אַהין און צוריק, כדי זיך איבערצוצייגן אַז מען זעט נישט קיינעם אַרויס פון אונטער דעם אויסגעשיטן היי.

מישעל איז געלעגן צווישן רישאַרדן און פיעראַ, דעם ריז. דער קאַפיטאַן האָט אפילו געזאָגט, אַז מען קען זיך באַגייזן אָן מישעל, פאַרט אַ פּאַטער פון דריי קינדער, אָבער ער האָט גלייך באַמערקט אַז ביי מי־שעלן ווייזן זיך טרערן אין די אויגן. פיעראַ האָט זיך איינגעשטעלט פאַר אים, אַז ער וועט אים באַשיצן און מישעל איז געלעגן אויף דער ערד ממש אַ גליקלעכער און צוזאַמען מיט איטלעך אַנדערן, געוואָרט אויפן מאַמענט פון קאַמף.

ס'איז צוגעפאַלן די נאַכט, אַ טויט־שטילקייט האָט געהערשט אויף דעם שטיקל פעלד וווּ ביי אַ הונדערט קעמפּער זענען געלעגן פאַרשטעקט אין דערוואַרטונג אויף דער דעצידירנדיקער מינוט. ווען אימעצער וואַלט

איצט געגאנגען איבערן וועג, וואָלט אים נישט איינגעפאלן צו טראַכטן אַז דאָ דערנעבן ליגן אַזויפיל מענטשן, מיט הערצער וואָס קלאָפן ווי האַר-מערס. אין דער שטילקייט האָט מישעל דערהערט רישאַרדן זאָגן:

— כ'האָף אַז דאָס קלאָפן פון מיין האַרץ וועט מיך נישט פאַרראַטן...

— מיין האַרץ קלאָפט פונקט ווי דיינס, נו, הערסטו עס דען? —
האַט אים פיעראַ אַפגעענטפערט.

נאָענט צו צען אַ זיגער האָט זיך פלוצים דערהערט דאָס רוישן פון אַ מאַטאַר, וואָס איז געוואָרן אַלץ שטאַרקער. מען האָט שוין איצט געהערט, אַז דאָס רוישן איז נישט פון איין אויטאָמאָביל נאָר פון עטלעכע. יעדער איינער איז געלעגן אַן אַטעם און פעסטער געדריקט דאָס געווער, ווייל אַט, אַט... און מען וועט זיך דערמיט באַנוצן. טיק-טאַק, טיק-טאַק, האָבן געקלאָפט זייערע הערצער. אויך די איינוווינער פון שטעטעלע האָבן געוואַרט מיט אומרויאַקייט אויף דעם דעצידירנדיקן מאָמענט.

ענדלעך האָט מען דערהערט די אויטאָמאָבילן גאַר נאָענט. אין דער פינסטער, האָט מען זיי דאָך געזען פאַרן לאַנגזאַם מיט אויסגעלאָשענע ליכטער. אַ הונדערט מעטער פאַרן ערשטן הייזל פון שטעטל האָבן זיך די אויטאָמאָבילן אַפגעשטעלט. מען האָט געהערט די דייטשן אויסשטייגן פון זיי. מען האָט געהערט זייערע שטימען זיך אַדורכשמועסן. איטלעכער פון די ווידערשטענדלער האָט איינגעהאַלטן דעם אַטעם און מיט אַלע כוחות זיך אַנגעשטרענגט, נישט צו פאַרראַטן זייער אַנוועזנהייט.

נאָכן אַדורכשמועסן זיך פון די דייטשע אַפיצירן מיט זייערע פראַנג-צויזישע קאַלעגן, האָבן זיי מיט געווער אין די הענט, זיך דערנענטערט צום שטעטל. אַבער ווי נאָר זיי האָבן אַפמאַרשירט אַ צוויי צענדליק מעטער פאַרן ערשטן הייזל וואָס האָט געפירט אין שטעטל אַריין, און וווּ דער קאַפיטאַן לאַקאַסטאַ האָט זיי אַפגעוואַרט, האָט אַ שטאַרקער שטראַם ליכט זיי מיטאַמאַל פאַרבלענדט די אויגן און פון אונטן איז נאָכגעקומען אַ שוואַך שיסעריי. ווי מען האָט עס פון פריער פאַרויסגעזען, האָבן זיך די דייטשן שנעל אויסגעדרייט צו דער זייט פון וואַגען ס'איז געקומען די

שיסעריי, אבער אין דעם מאמענט איז די לופט פארהילכט געווארן פון א געוואלטיק פייער וואס איז אויף זיי געעפנט געווארן. די דייטשן און די מיליך-לייט זענען געווארן אזוי צעטומלט פון דעם אומגעריכטן אי-בערפאל אויף זיי, דערצו נאך מיט אַזאַ כוח, אַז זיי האָבן זיך פולשטענ-דיק פאַרלוירן און נישט געוואוסט וואָס אָנהויבן טאָן און זיך געדרייט אויפן וועג אין אַ קאַראַכאַד אָן זיך צו קענען באַנוצן מיט זייער אייגן געווער. די שיסעריי האָט סך-הכל געדויערט צוויי, דריי מינוט און די גאַנצע דייטש-פראַנצויזישע מיליטער-גרופע איז געווען פאַרניכטעט. אויפן שאַסי וואָס האָט געפירט אין שטעטל אַריין, זענען געלעגן, ווי מען האָט עס שפּעטער איבערגעציילט, זעקס און דרייסיק קעמפּערס, אַדורכגע-לעכערטע פון הונדערטער קוילן, דייטשן און הינטישע פראַנצויזן, ווי די מאַקיאַרן פלעגן רופן די מיליך.

די שאַרפע בליקן פון די קעמפּער האָבן דערזען שטיין דריי דייטשע לאַסט-אויטאָס, אין וועלכע עס זענען געזעסן די שאַפּערן פון די וועגענער און טאַקע נישט קיין אַנדערע, ווי מישעל, רישאַרד און פיעראַ זענען שנעל צו צו די אויטאָס מיטן אויסגעשטרעקטן געווער. די שאַפּערן האָבן גלייך אויפגעהויבן די הענט און זיך אונטערגעגעבן. מען האָט זיי צוגע-פירט צום קאַפיטאַן. אויס מורא מען זאַל זיי נישט אַוועקשיסן האָבן זיי גערופן:

— נישט שולדיק! מיר זענען נישט שולדיק! מיר זענען נאָר שאַ-פּערן, נישט שולדיק!...

אין שטעטל האָט מען שוין געוואוסט אַז דער קאַמף איז געענדיקט און אין די הייזער האָבן זיך אָנגעצונדן די לאַמפּן. מען האָט אָנגעהויבן אַריינ-מאַרשירן אין שטעטל אַריין מיט געזאַנג פון דער מאַרסעליעזע. אַ גרופע האָט געכאַפט דעם קאַפיטאַן און אים געטראָגן אויף די הענט. אַז זיי זענען צוגעקומען צום מאַגיסטראַט, איז דעם קאַפיטאַנס פרוי אים אַנט-קעגן געלאָפּן. זעענדיק אַז מען טראָגט אים, האָט זי נישט געצווייפלט אַז ער איז פאַרווונדעט און אויסגעבראַכן אין אַ געוויין.

דער קאָפיטאַן איז צו איר צו, איר געקושט און באַרואיקט, אַז אַלץ איז גוט פאַרביי און אַז עס האָט זיך געענדיקט מיט אַ נצחון. די קעמפער און דער שטעטלדיקער עולם האָבן אַרומגערינגלט דעם קאָפיטאַן מיט זיין פרוי און זיך געפריידט מיט דער מפלה פון די דייטשן און זייערע פראַנצויזישע צוהעלפער.

גלייך דערנאָך איז צוריק איינגעאַרדנט געוואָרן, אַזוי ווי פריער, די היים פון די מאַקיאַרן און מען האָט זיך געגרייט פייערן דעם זיג. דער טעלעפאָן האָט כסדר פונקציאָנירט. מען האָט זיך געריכט אויף וויכטיקע געסט. קיין פייער אין דער קיך האָט מען דאָס מאַל נישט אָנגעצונדן. פון שטעטל האָט מען באַזאָרגט גענוג עסן און טרינקען און ערשט אום צוועלף אַ זייגער ביינאַכט האָט מען אָנגעהויבן גרייטן די טישן. אין דער שמחה האָבן זיך באַטייליקט, דער בירגערמייסטער און די מיטגלידער פון שטאַטישן קאָמיטעט. לסוף זענען אויך אָנגעקומען צוויי מענער, ספּע־ציעלע געסט פון קאָפיטאַן. זיי זענען געווען אָנגעטאָן פשוט, אין ציווילע קליידער, אָבער לויט דעם כבוד וואָס דער קאָפיטאַן האָט זיי אָפגעגעבן, האָט מען פאַרשטאַנען אַז דאָס מוזן זיין וויכטיקע פּערזענלעכקייטן.

טראַץ דעם וואָס מישעל האָט זיך באַטייליקט אין קאַמף גלייך מיט אַלעמען, האָט ער זיך איצט פאַרנומען מיטן דערלאַנגען צו די טישן די געברענגטע עסנס.

בעתן סערווירן דעם קאָפיטאַן און זיינע געסט, האָט מישעל געהערט דעם קאָפיטאַן אַרומרעדן דאָס פראַבלעם פון קובר זיין די זעקס און דרייסיק געהרגעטע און אַז די גרויסע צאָל קברים וועלן פאַרנעמען פיל אַרבעט און צו פיל פּלאַץ.

אויף אַ באַמערקונג פון איינעם פון זיינע געסט, אַז דאָס זאָל געשען אין איין ברידער־קבר, האָט דער קאָפיטאַן זיך אויסגעדריקט, אַז ס'איז נישט מענטשלעך אַזוי צו האַנדלען קעגן געפאַלענע אין קאַמף, טראַץ דעם וואָס זיי זענען געקומען כדי אונדז גופא צו פאַרניכטן.

מישעל איז געבליבן שטיין ביים טיש און געפילט אַז זיינע הענט

ציטערן. ער איז געוואָרן אומפעאיק אַנצוגיין מיטן סערווירן ווייטער. דער קאַפּיטאַן האָט אויף אים געוואָרפן אַ פּריינטלעכן בליק, ווונדערנדיק זיך למאי ער איז אַזוי שטיין געבליבן און פאַרצוועצן דאָס דערלאַנגען צום טיש. דער מילדער בליק פון קאַפּיטאַן האָט מישעלן צוגעגעבן מוט און ער האָט געבעטן אַ דערלויבעניש אים עפעס צו זאָגן.

— אין וואָס גייט עס? — האָט דער קאַפּיטאַן געפרעגט.

— מיין קאַפּיטאַן, איך האָב געהערט דעם לאַנדאַנער ראַדיאָ דער־ ציילן, דאָס בעת די רוסישע אַרמיען האָבן פאַרנומען קיעוו, האָבן זיי זיך דאָרט אַנגעשטויסן אויף אַ שרעקלעכע זאַך, אויף אַ מאַסן־קבר, אין וועלכן ס'זענען באַגראָבן געוואָרן צענדליקער טויזנטער יידן, זיבעציק אָדער אפשר טאָקע אַכטציק טויזנט מענטשן און נישט קיין זעקס און דרייסיק און ווי מען ווייס עס פון הונדערטער עדות, איז מער ווי אַ העלפט פון די צענדליקער טויזנטער אומגליקלעכע, באַגראָבן געוואָרן לעבעדי־ קערהייט! זייט מיר מוחל, וואָס איך דערמאָן עס דאָ. כ'טו עס כדי צו פאַרלייכטערן אייער זאָרג, הער קאַפּיטאַן, אין שייכות וועגן דעם, ווי אַזוי קובר צו זיין די זעקס און דרייסיק געהרגעטע.

הערנדיק די רייד פון מישעלן האָבן ביידע געסט צוגעשאַקלט מיטן קאַפּ, באַשטעטיקנדיק, אַז אויך זיי האָבן וועגן דעם געהערט און ווייסן אַז ס'איז אַזוי געשען.

— אויב אַזוי — האָט זיך דער קאַפּיטאַן אָפּגערופן — וועלן מיר זיי לייגן צוזאַמען, אין איין קבר.

אויף צו מאַרגנס האָט מישעל געבעטן ביים קאַפּיטאַן די דערלוי־ בעניש זיך צו באַטייליקן אין דער אַרבעט צו באַגראָבן די געהרגעטע.

— מסכים! — האָט זיך לאַקאַסטאַ אָפּגערופן — נאָר געדענק אַז דו וועסט האָבן צו זאָרגן נישט וועגן זעקס און דרייסיק, נאָר וועגן נאָך איינעם... און וועסט קענען אָפּפילן אַ שטיקל נקמה אין די דאָזיקע לייט.

33

אַכצן פּערזאָן און מישעל צווישן זיי האָבן זיך פאַרנומען מיטן אָפּ-רוימען די געפּאַלענע נאַציס און די הינטישע פּראַנצויזישע העלפּער זייערע. מען האָט פון זיי אַראָפּגעצויגן די שטייול. אַוועקגענומען זייערע זייגערס און אַנדערע ווערטפולע זאַכן און אויך אַ סך ציגאַרעטן וואָס מען האָט געפונען אין זייערע קעשענעס. צוויי פון די געפּאַנגענע דייטשן האָט מען איבערגעגעבן צו פּויעריס אויף אַרבעט און דעם דריטן דייטשן האָט מען צוגעטיילט מישעלן אויף שוילן קאַרטאַפּל, וואָשן געפּעס, האַקן האַלץ און אַנדערע געהילפּס-אַרבעטן. מישעל האָט זיך פּרובירט אָפּזאַגן פון האָבן דעם דייטשן ביי זיך אין דער קיך, אָבער דער קאַפּיטאַן האָט אים אויפּמערקזאַם געמאַכט, אַז ערשטנס וועט דער דייטש אַרבעטן אונ-טער מישעלס באַפעלן און צווייטנס, כדי ער זאָל נישט זיין קיין אומזיסטער עסער.

גלייך נאַכמיטאַג, אין דער אַנוועזנהייט פון די געסט, האָט דער קאַפּיטאַן איינגעלאָדן דעם גייסטלעכן פון שטעטל, דעם בירגערמייסטער, די מיטגלידער פון שטאַט-קאַמיטעט און געשיקט אַ גרעסערע גרופּע כדי צו ברענגען דעם רייכן פּויער, וועמען דער קאַפּיטאַן האָט חושד געווען אין אַראָפּברענגען די דייטשן אויף צו ליקווידירן די „טעראַריסטן“.

דער פּויער, דערזעענדיק די באַוואָפּנטע גרופּע זיך דערנענטערן צו זיין הויז, האָט ער זיך ערגעץ פאַרשטעקט און די שלוחים זענען צוריק-געקומען אַז אים.

דאַן איז באַשלאָסן געוואָרן צו קאַנפּיסקירן אַלץ וואָס מען וועט נאָר געפּינען פאַר וויכטיק, וואָס האָט נאָר אַ געוויסע ווערט און אוודאי אויך זיין געלט, וואָס ליגט זיכער ערגעץ באַהאַלטן און קוים וועט ער

וועלן צוריקבאקומען די צוגענומענע זאכן, זאל ער זיך ווענדן צום קאָ-
פיטאָן.

די גרופע קעמפער, אַנגעפירט דאָס מאָל דורכן קאַפיטאַן גופא, איז
אויף דאָס ניי אַוועק צום פויער און אַנגעהויבן אַרויספירן די בהמות און
אַנדערע זאָכן. בעתן זוכן אין אַ שייער, צי ער האָט דאָרט נישט עפעס
באַגראָבן, איז דער פויער אויסגעוואַקסן הינטערן קאַפיטאַן מיט אַ האַק
איז דער האַנט און זיך אויף אים פאַרמאַסטן. אָבער אין דעם אויגנבליק,
ווען ער האָט אויפגעהויבן זיין האַק, איז ער געפאַלן אַן אַדורכגעלעכער-
טער פון מערערע קוילן וואָס רישאַרד האָט אין אים אַריינגעשאָסן.

זעענדיק אים ליגן אַ פאַרבלוטיקטן, אַן אַ באַוועגונג, ביי זיינע פיס,
האַט דער קאַפיטאַן אים לאַנג באַטראַכט און מאַכנדיק אַ דאַנקבאַרקייט-
זשעסט צו רישאַרדן פאַרן האַבן אים אָפגעראַטעוועט דאָס לעבן, האָט ער
זיך אָפגערופן:

— אַ שאַד, אַ גרויסער שאַד וואָס אַזא קראַפיל (אַן אויסוורף) איז
אומגעקומען מיט אַזאַ לייכטן טויט.

דער קאַפיטאַן האָט אַרויפגעלייגט זיין האַנט אויף רישאַרדס אַן
אַקסל און אים אַרויסגעפירט פון שייער, ווו זיי זענען אַרומגערינגלט
געוואָרן דורך איטלעכן.

— האָסט אים דערוואַרעמט די קישקעלעך! — האָט זיך פיעראַ אָפ-
גערופן צו רישאַרדן, נו, נאָך אַ קראַפיל ווייניקער.

האַבנדיק דערהערט די שיסעריי איז דער עולם אַרויס פון די הייז-
לעך און זיך דערוואַסט וועגן סוף פון דעם רייכן פויער. מען האָט געהערט
ערגעץ אין הויז יאַמערדיקע געשרייען, אָבער דער עולם האָט נישט
געהאַט קיין רחמנות אויף די נאַענטע פון געהרגעטן פויער. איטלעכער
האַט אים פיינט געהאַט.

האַבנדיק דעם דייטש אַלץ געהילף, איז מישעלן איצט לייכטער גע-
וואָרן די אַרבעט. דער דייטש גופא איז געווען צופרידן אויסצופירן אַלע
באַפעלן זיינע. מישעל האָט אים סוף כל סוף נישט געגעבן קיין שווערע

אַרבעט און איז נישט געווען צו אים צו שטרענג. דער דייטש איז געווען צופרידן וואָס ער האָט נישט געטיילט דעם גורל פון זיינע קאָמאַראַדן וואָס פוילן שוין איצט אין דער ערד.

דער חודש יולי איז אַדורך אַן „ספעציעלע“ געשעענישן. מען האָט אָבער געפילט אַז גאַר, גאַר בקרוב וועלן פאַרקומען גרויסע און דעצי- דירנדיקע שלאַכטן. דער קאַפיטאַן איז געווען פול מיט אָפטימיזם און כסדר דערמאָנט זיינע קעמפער אַז אין קורצן, גאַר אין קורצן וועט מען געבן די היטלעריסטן דעם לעצטן טויטקלאַפּ. ער האָט אויך איבערגע- געבן, אַז די פּאַליאַקן האָבן אויפגעהויבן אַן אויפשטאַנד, אַז אויף אַלע וואַרשעווער מויערן זעט מען איצט אַ לאַזונג „דער טאַג פון נקמה, דער טאַג פון אויסלייזונג איז געקומען“. אַז עס קומען דאָרט פאַר שווערע קאַמפן און אַז די רוסישע אַרמיען שטייען ביי דער ווייסל, אויף דער אַנדערער זייט וואַרשע...

מישעל וואָס איז כסדר געווען פאַרנומען אין דער קיך האָט זיך גערן געלאָזט טרייסטן פון קאַפיטאַן אַז „אין קורצן וועט ער ווידער זיין מיט זיין פרוי און קינדער“ און ער האָט דערביי אים געקלאַפט אין דער פלייצע.

דינסטיק, דעם 15-טן אויגוסט, האָט מען געפייערט ביי די מאַקיאַרן די אַנגעקומענע ידיעה, אַז דער גענעראַל דעלאַטער-דע-טאַסיני, האָט דע- באַרקירט מיט זיין אַרמיי אין דער געגנט פון טולאַן און אַז די ווידער- שטענדלער פון אומעטום וועלן איצט האָבן אַדורכצופירן די דעצידירנדיקע אויפגאַבע פון נישט דערלאָזן, אַז די דייטשן וואָס זענען געווען צעשפרייט איבערן לאַנד, זאַלן האָבן די מעגלעכקייט צו אַנטלויפן.

דער קאַפיטאַן לאַקאַסטאַ האָט איצט זייער פיל צייט פאַרברענגט אין דער פּאַסט, ביים טעלעפּאָן און דעם 17-טן אויגוסט האָט ער פאַר- אַרדנט זיינע קעמפער אַפצומאַרשירן אין דער ריכטונג פון דער נאַענטער שטאָט לע פּי, צו אַ וויכטיקער אַקציע.

טויזנטער פרייהייטס-קעמפער האָבן זיך מיטאַמאַל באַוויזן, געקומענע

פון אן א שיעור ערטער און דעם 18-טן אויגוסט אין דער פרי האבן אלע אפמאָרשירט צו דער שטאָט כדי זי צו באַפרייען פון די דייטשן, וועלכע זענען דאָרט געווען שטאַרק באַפעסטיקט. עס האָט זיך אָנגע-הויבן אַ שיסעריי וואָס האָט אָנגעהאַלטן אַ גאַנצן טאָג. די דייטשן האָבן זיך פאַרצווייפלט פאַרטיידיקט.

מישעל איז געווען געצווונגען צו בלייבן אין קליינעם שטעטעלע ביי זיין אַרבעט, כדי צו גרייטן הונדערטער סענדוויטשן, וועלכע מען וועט פאַרנאַכט דאַרפן ברענגען פאַר זייער אַפטיילונג וואָס איז פאַר דער לעצטער צייט פיל גרעסער געוואָרן. מישעלן איז נישט געווען לייכט צו בלייבן אַליין מיט דעם געפאַנגענעם דייטש, בעת דערנעבן שפילן זיך איצט אַפ אַזעלכע היסטאָרישע געשעענישן.

אַ גאַנצע נאַכט פון 18-טן אויפן 19-טן אויגוסט, האָט אָנגעהאַלטן די שיסעריי און פאַרטאָג איז די שיסעריי געוואָרן אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער. די מאַקיאָרן זענען געווען אומגעדולדיק, ערשט אַרום מיטאַג-צייט, האָט זיך, צו אַלעמענס פרייד, באַוויזן אויפן הויז פון דער דייטשער קאַמענדאַנטור אַ ווייסע פּאַן.

אַ פריידיקער הוראַ פון טויזנטער הערצער האָט פאַרהילכט די לופט. מען איז זיך געפאַלן אין די אַרעמס, זיך געקושט. ביי אַ סך האָבן זיך אין די אויגן באַוויזן טרערן פון פרייד. צוגלייך מיט דער ווייסער פּאַן וואָס די דייטשן האָבן אַרויסגעהאַנגען, האָט זיך אויך באַוויזן די פּראַג-צויזשע פּאַן.

אַ גרופע פון דער פּראַנצויזישער ווידערשטאַנד-באַוועגונג, מיט אויס-געשטרעקטע ביקסן גרייט צו שיסן, איז צוגעפאַרן צו דער דייטשער קאַ-מענדאַנטור, פון וואָנען ס'האַבן אָנגעהויבן אַרויסקומען דייטשע אַפיצירן און זעלנער מיט אויפגעהויבענע הענט אין דער הויך. גלייכצייטיק האָבן זיך אין אַלע פענסטער און באַלקאָנען אָנגעהויבן צו באַוויזן די דריי-פאַרביקע פּראַנצויזישע פּאַן און די פענער פון די אַלירטע.

אין שטעטל וווּ מישעל האָט זיך געפונען, אין מיליטערישן צענטער

האַט מען שוין געוואוסט אַז דער דייטשער גאַרניזאַן פון לע פּי האָט זיך אונטערגעגעבן און אַז די שטאַט איז באַפרייט. און מאַדנע, ס'איז געווען דער אָנהויב פון דער ענדגילטיקער באַפרייאונג און דאָך האָט מישעל אָנגעהויבן פילן אַן אָפהענטיקייט. ס'איז אים שווער געוואָרן עפעס וואָס צו טאָן, זיך צו באַוועגן אפילו. טראָץ אַלעמענס פרייד, האָט ער נישט אַרויסגערעדט קיין וואָרט, און זיינע אויגן זענען געווען פייכט פון טרערן.

ס'האַט נישט געהאַלפן דאָס פּרעגן פון דעם קאַפיטאַנס פרוי, אויף די סיבות פון זיין פּלוצימדיקער דערשלאַגנדיקייט און טרערן. אפילו דער דייטש וואָס האָט זיך געפונען אונטער מישעלס באַפעלן האָט אים פּרובירט טרייסטן, אַז דער שרעקלעכער קאַשמאַר ענדיקט זיך איצט פאַר איטלעכן, אַז ס'קומט דער סוף צו זיינע צרות, אַז מען דאַרף זיין פריילעך און נישט וויינען אין די טעג פון באַפרייאונג...

קיינער האָט נישט פאַרשטאַנען מישעלן און נישט געוואוסט וואָס עס קומט איצט פאַר אין זיין האַרצן.

ס'איז געווען אַ מאַנטיק, צוויי טעג נאָך דער קאַפיטולאַציע און באַפרייאונג פון לע־פּי, אַז דער קאַפיטאַן, צוזאַמען מיט אַנדערע הויכע אָפּיצירן, איז געקומען אין צענטער און דערוויסנדיק זיך פון זיין פרוי וועגן מישעלס דערשלאַגנדיקייט. אַ זאָך וואָס ער גופא האָט עס אויך באַמערקט, האָט ער זיך צו אים געוואָנדן מיט די רייד:

— מישעל, איך פאַראַרדן דיר זאָלסט אויף היינט צוגרייטן אַ גוטן עסן סיי פאַר אונדז אַלעמען, סיי פאַר אונדזערע געסט און כ'זאָג דיר צו, אַז דו וועסט דערפאַר באַלוינט ווערן מיט עפעס אַזעלכעס אויף וואָס דו וואָרטסט שוין אַ לאַנגע צייט... איך וועל דיר דערווייל נישט זאָגן אין וואָס עס האַנדלט זיך, כדי ס'זאָל פאַר דיר זיין אַ סיורפּריז... אַבער צוליב דער שלעכטער שטימונג וואָס מיר זעען ביי דיר, מוז איך דיר דערמאַנען אַז דער פאַרבאַט פאַר אייך יידן צו לעבן, עקזיסטירט שוין נישט מער. ער איז צעפליקט געוואָרן אויף פיצלעך. איך וויל אַז דו זאָלסט זיין מונטער, לעבעדיק און... גרייט צו דאָס גוטע מיטאַג. כ'זאָג דיר נאַכאַמאַל, אַז דו וועסט זיין צופרידן!

נאָכן אַוונט-ברויט, האָט זיך דער קאַפיטאַן אויפגעשטעלט פון טיש און מיט אַ זשעסט פון זיין האַנט, געבעטן מען זאָל איבערריסן די שמועסן, כדי אויסצוהערן זיינס אַ וויכטיקע מעלדונג. אַז ס'איז געוואָרן שטיל, האָט ער אַרויסגענומען פון טאַש אַ פאַפיר און געלייענט:

— דער פרייוויליקער קעמפער רישאַרד, פאַר זיין פינקטלעך אויס-פירן זיינע פליכטן און פאַרן אַפראַטעווען אַן אַפיציר, פון אַן איבערפאַל וואָס וואָלט זיך געקענט ענדיקן טראַגיש, ווערט אויסגעצייכנט פון דער פראַנצויזישער פרייהייטס-אַרמיי און באַפרייט פון זיינע מיליטערישע פליכטן. צוליב די איצטיקע קאָמוניקאַציע-שוועריקייטן, וועט ער אַפגע-פירט ווערן ביז צו זיך אַהיים מיט אַ מיליטערישן אויטאָמאָביל.

אַ הוראַ און אַ בראַוואַ האָבן זיך געהערט פון אַרום און אַלעמענס בליקן זענען איצט געווען געווענדעט צו רישאַרדן.

דער קאַפיטאַן האָט פאַרגעזעצט דאָס לייענען:

— דער פרייוויליקער פיעראַ, וואָס האָט געקעמפט ווי אַ העלד, ווערט אויסגעצייכנט דורך דער פראַנצויזישער פרייהייט-אַרמיי און אַלס פאַטער פון דריי קינדער, ווערט ער באַפרייט פון די מיליטערישע פליכטן. אויך ער וועט באַקומען די זעלבע ריזע-מעגלעכקייטן וואָס דער ערשטער.

וידער האָבן זיך געטראַגן אויסגעשרייען פון בראַוואַ.

מיט אַ זשעסט פון זיינס אַ האַנט, האָט דער קאַפיטאַן אויף דאָס ניי איינגעשטילט דעם עולם און פאַרגעזעצט:

— דער פרייוויליקער קעמפער מישעל, דער וואָס האָט אונדז אַלע-מען געשפייזט, דער וואָס האָט אויסגעפירט אַזוי געטריי זיינע פליכטן און אפילו נאָך מער, וואָרעם אַ חוץ זיין שווערע, פאַראַנטוואָרטלעכע אַרבעט, האָט ער אויך געקעמפט אין דער היסטאָרישער נאַכט פון פאַרניכטן די זעקס און דרייסיק נאַצישע איבערפאַלערס, דער וואָס איז געווען דער אומגליקלעכסטער פון אייך אַלע, ביי דעם ביי וועמען דער באַרבאַריש-נאַצישער סיסטעם האָט צוגענומען דאָס רעכט אויף צו לעבן, ווערט אויס-געצייכנט פאַר זיין אומדערמידלעך-טרייער אַרבעט און דינסט פאַר אונד-

זער זאך און ווערט פון איצט אָן באַפרייט פון זיינע פליכטן און כדי צו האָבן די מעגלעכקייטן אויפצוזוכן זיין פרוי און זיינע דריי קינדער, וועט ער באַקומען די זעלבע ריזע־מעגלעכקייטן ווי די פריערדיקע. זיין שטאַט ראַאָן פון וואַנען ער איז צו אונדז געקומען איז שוין באַפרייט...

אַז דער קאַפּיטאַן האָט פאַרענדיקט דאָס לייענען, איז אויף דאָס ניי אויסגעבראַכן אַ שטורם פון הוראַ־געשרייען. אַ סך זענען צו צו מישעלן, אים געדריקט די האַנט און פאַרשטייט זיך אַז די ערשטע צוויי וואָס זענען צו אים צו, זענען געווען רישאַרד און פיעראָ. קלאַפּנדיק אים אין דער פליצע, האָבן זיי, צו זייער גרויסער שטוינונג געזען ביי מישעלן טרערן אין די אויגן. ס'האַט לאַנג געדויערט ביז ער האָט זיך באַהערשט, כדי נישט אויסצוברעכן אין אַ הויך געוויין...

ביז שפעט אין דער נאַכט אַריין, האָט מישעל זיך אונטערגעהאַלטן מיט זיינע חברים וואָס זענען באַפרייט געוואָרן צוזאַמען מיט אים, אַרומ־רעדנדיק אין פאַרשטייענדיקע ריזע וואָס זיי וועלן איצט אַדורכמאַכן. זיי האָבן באַשלאָסן קודם כל צו באַגלייטן מישעלן, מיטפאַרנדיק מיט אים ביז צום אַפּוזוכן זיין פרוי.

אויף צומאַרגנס, דינסטיק אין דער פרי, האָבן די דריי באַפרייטע זיך געזעגנט מיטן קאַפּיטאַן, מיט זיין פרוי און מיט אַלע קעמפער וואָס האָבן אַרומגערינגלט דעם אויטאָמאָביל, איינעם פון די דריי וועלכע מען האָט צוגענומען ביי די דייטשן אין יענער היסטאָרישער נאַכט. אַ חוץ דעם שאַפער וואָס האָט געפירט דעם קליינעם לאַסט־וואָגן, האָט דער קאַ־פּיטאַן מיטגעשיקט נאָך אַ קעמפער, כדי דער שאַפער זאָל ביים צוריק־קומען, נישט דאַרפן אַדורכמאַכן דעם וועג אַליין.

און זיי האָבן פריילעכע, פאַרלאָזט דאָס שטעטעלע אין וועלכן זיי זע־נען אַ טאַג געקומען מיט אַ פּרעג־צייכן אין האַרצן, צי זיי וועלן דערלעבן די באַפרייאונג? און זיך געלאָזט אין וועג אַריין כדי צו קומען צו זיך אַהיים, צוריק צו אייגענע און נאַענטע, צו ווייב און קינדער.

דער אויטאָמאָביל איז געפאַרן גיך. מיטאַגזייט זענען זיי שוין געווען

אין ראָאָן און זיך אָפּגעשטעלט ביים מאַגיסטראַט. אַז מישעל איז אַריין אינעם ערשטן זאַל, איז מאַריוס אים גראָד אַנטקעגן געקומען אָן אים צו דערקענען. ערשט אַז מישעל האָט אַ רוף געטאָן „מאַריוס“, האָט יענער אים גוט באַטראַכט און דערקענט. ביידנס פרייד פון זעען זיך איז געווען זייער גרויס.

מאַריוס האָט אים באַרואיקט, מיטן אָפּגעבן גרוסן פון זיין פרוי, אַז זי געפינט זיך כסדר אויפן זעלבן אָרט. ער האָט באַדויערט למאי ער קען מיט אים נישט מיטפאַרן, ווייל ער איז איצט טאַקע צוליב דער באַפרייאונג, פאַרוואַרפן מיט אַ מאַסע אַרבעט און געגעבן מישעלן דעם אַדרעס פון זיין פרוי וואָס האָט זיך געפונען אינגאַנצן צוואַנציק קילאָ מעטער פון ראָאָן.

חברה איז געווען הונגעריק און געקלערט מכוח אַריינגיין ערגעץ אין אַ רעסטאָראַן, אָבער מאַריוס האָט זיי אָפּגערעדט דערפון. — פאַרט אַהין אין דאָרף צו אייער פרוי. איר וועט דאָרט עסן און טרינקען בעסער ווי אומעטום און אָן אַ גראַשן געלט. דערנאָך, מישעל, אַז דו וועסט קומען מיט דיין פרוי אין שטאָט אַריין, זאָלט איר אומבאַדינגט צו מיר אַרויפקומען.

פאַרנדיק אין דער פּערם ווו סאַבינע האָט זיך געפונען, האָט פיעראַ פאַרגעלייגט צו מאַכן אַ שפּאַס מיט דעם פויער ביי וועמען זיין פרוי אַרבעט. אַז מישעל זאָל זיך נישט גלייך באַווייזן, אַז מען זאָל זיך אויף אים פאַרלאָזן און עס וועט שוין זיין פריילעך.

מישעל האָט צוגעשטימט.

אַנגעקומען אויפן אָרט, איז דער לאַסט־אויטאָ אַריינגעפאַרן אין דעם גרויסן הויף פון דער פּערם און פיעראַ האָט אַנגעהויבן רופן:
— מיסיע דיפי, מיסיע דיפי!

אַ טיר האָט זיך געעפנט. ס'האָט זיך באַוויזן אַן עלטערער פויער. ער האָט, ווייזט אויס, געהאַלטן אין עסן און ווישנדיק זיך די לאַנגע

וואַנסעס זיינע האָט ער געקוקט מיט פאַרווונדערונג אויף די מיליטער־
לייט וואָס האָבן געווסט אים צו רופן ביי זיין נאָמען.

פיעראַ און די איבעריקע זענען אַראָפּ פון אויטאָ און זיך דערנעבן־
טערט צום פויער. מישעל האָט זיך געהאַלטן פון הינטן.

— איר זענט עס דער מיסיע דיפי? — האָט פיעראַ געפרעגט.

דער פויער האָט געשאַקלט מיטן קאָפּ, אויף יאָ.

— ביי אייך איז אויסבאַהאַלטן אַ יידישקע, וואָס רופט זיך מאַרי,
אַבער אין דער אמתן היסט זי סאַבינע. זאָל זי גלייך אַרויסקומען?

דערווייל איז אַרויסגעקומען די פויערטע און אַ דערשראַקענע גע־
בליבן שטיין נעבן איר מאַן. זעענדיק די ערנסטקייט פון פיעראַס פנימה,
זיין קאַטעגאָרישע אויפפאַדערונג אַז מאַרי זאָל אַרויסקומען, האָט דער
פויער זיך צו אים אָפּגערופן:

— יינגלעך! איר זענט דאָך פראַנצויזן. ווי קומט איר עס איצט מיט
אַזאַ פאַדערונג?...

— זאָל זי אַרויסקומען! — האָט פיעראַ מיט אַן ענערגישן טאָן
איבערגעזאָרט זיין פאַדערונג — מיר האָבן נישט קיין צייט.

אין דעם מאַמענט האָט זיך אין דער טיר באַוויזן סאַבינע, וואָס איז
געווען פאַראינטריגירט מיטן קומען פון דער גרופע זעלנער. דערווענדיק
איר, האָט מישעל אַ צאַפל געטאָן פון פרייד. ער האָט זיך אָבער באַהערשט
און זיך געהאַלטן הינטער רישאַרדן, זי זאָל אים נישט דערזען באַצייטנס.

פיעראַ האָט זיך דערנענטערט צו סאַבינע, איר אַ וויילע באַטראַכט
און געפרעגט:

— איז עס אמת אַז אייער מאַן רופט זיך מישעל?

ביים דערהערן די ווערטער איז איר באַפאַלן אַ שרעק. זענען זיי
אַמאָל נישט געקומען איר אַנזאָגן עפעס אַ ביזע בשורה, אַז מיט מישעלן
איז חלילה...

פיעראַ האָט געזען איר צערודערונג. ער האָט פאַרשטאַנען אַז דער שפּאַס טאָר מער נישט דויערן און אַ געשריי געטאָן:

— מישעל!

און מישעל וואָס איז געשטאַנען ווי אויף געגליטע קוילן, איז אַפּויער־געלאָפּן פּון הינטער רישאַרדן. מאַן און ווייב זענען זיך געפּאַלן אין די אַרעמס, געוויינט און געלאַכט.

איטלעכער איז געווען שווער אויפגערודערט פון זען די סצענע פון זייער באַגעגעניש.

— אַך, יינגלעך, ווי איר האָט אונדז איבערגעשראַקן! — האָט דער פּויער, אַ שווער אויפגערודערטער גערעדט צו מישעלן און זיינע חברים — פאַרוואָס האָט איר געמאַכט אַזאַ שפּאַס? וואָלט דען נישט געווען בעסער, ווען איר זאָגט גלייך ווער איר זענט און וואָס איר ווילט?

מישעל האָט פאַרגעשטעלט פאַר סאַבינען די חברים זיינע און אַליין זיך אויך באַקענט מיטן פּויער און זיין פּרוי ביי וועמען סאַבינע איז געווען אויסבאַהאַלטן. ער האָט זיי געדריקט די הענט און געדאַנקט פאַר דער אַרויסגעוויזענער מענטשלעכקייט.

— און איצט — האָט פיעראַ זיך געוואַנדן צו סאַבינען — אַז מיר האָבן אייך געברענגט אייער מאַן אַ גאַנצן, אַ געזונטן, בעטן מיר אייך, אַלס אַ באַלוינונג, עפעס צו עסן. מיר זענען טויט־הונגעריק...

דער פּויער האָט זיי אַריינגעבעטן אין זיין הויז און זיי אַוועקגעזעצט אַרום אַ גרויסן טיש. סאַבינע האָט געוואָלט אָנהויבן סערווירן די געסט, אָבער די פּויערטע האָט איר געבעטן בלייבן נעבן איר מאַן, אַז זי גופאַ וועט שוין אַלעמען סערווירן. זי האָט געשמייכלט צו סאַבינען און איר געזאָגט:

— איר זענט עס ווערט.

נאָכן אַפּעסן, האָט דער שאַפּער פון אויטאָמאָביל דערמאַנט אַז ס'איז שוין שפעט, אַז מען מוז זיך לאָזן אין וועג אַריין. סאַבינע און מישעל האָבן

זיך אָנגעהויבן געזעגענען מיט די גוטע פויערים וואָס האָבן איר אויס־
 באַהאַלטן און פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט אויף דאָס ניי פאַרגאַסן טרערן,
 דאָס מאָל שוין פון פרייד. מישעל האָט געדאַנקט די גוטע מענטשן און
 צוגעזאַגט זיך מיט זיי בקרוב צו זען.

מען איז איינגעשטיגן אין אויטאָ און זיך געלאָזט אין אַ דערנעבנדיקן
 נישט ווייטן דאָרף, צו סאַבינעס שוועסטער פאַני. די מיליטערי־לייט
 האָבן מיט איר געשפּאַסט און פרובירט איינרעדן אַז איר מאַן האָט
 פאַר דער צייט, זיכער זיך אויסגעזוכט אַן אַנדערע און פיעראַ האָט זיך
 פאַרגעשלאָגן אים דערווייל צו פאַרטרעטן...

נאָך אַ קורצן וויזיט ביי מאַריוסן און זיין פרוי, זענען זיי נאָך אין
 דער זעלבער נאַכט געווען און גענעכטיקט אין זייער ווינונג אין פּעראַוי.

מען האָט זיך געפריידט מיט די פאַר אָפּגעראַטעוועטע יידן פון
 שטעטל און אויך מיט דעם שפּאַניער ביי וועמען מישעל האָט געמאַנט די
 צען קילאָ קאַרטאַפּל וואָס ער האָט צוגעזאַגט אָפּצוקאָכן און מאַכן אַ באַל.
 שבת, דריי טעג שפּעטער האָט מען געברענגט די קינדער. מיט
 לייבעלען איז אויך מיטגעקומען די פרוי ביי וועלכער ער איז געווען
 די גאַנצע צייט. זי האָט זייער געוואָלט קענען לייבעלעס מוטער, איז זי
 געשטאַנען אַ שמייכלדיקע און געקוקט אויף די פרייד וואָס האָט איצט
 געהערשט אין דער שטוב נאָך די אַלע ביטערע איבערלעבענישן.

אַלבערט איז ביים אָנקומען, אַרויפגעפאַלן אויף זיינע עלטערן און
 זיי גאַרנישט געוואָלט אָפּלאָזן פון זיך. ער איז געווען גליקלעך צו טרעפן
 זיי לעבעדיקע... ווייל אין זיין זכרון האָבן זיך איינגעקריצט די ווערטער:
 „אויב מיר וועלן נישט לעבן, וועלכע ער האָט געהערט פון זיין טאַטן,
 בעתן באַגלייטן אים צו דער באַן.

דאָס טייערע מיידעלע לילי, איז אינאַנגען געווען צעשראַקן און
 געבלאַנדזשעט מיט אירע שוואַרצע אייגעלעך אויף איטלעכן באַזונדער.
 זי האָט נישט געקענט פאַרשטיין וואָס דאָ געשעט. זי האָט ווי אין אַ
 חלום זיך דערמאַנט אין איר מוטער, אין איר פאַטער. אפילו לייבעלען

איז איר שווער געווען זיך צו דערמאנען. זי האט זיך געוונדערט וואס זי האט אזא גרויסן ברודער און זיך געפרעגט ווו ער איז די גאנצע צייט געווען?

ווען מישעל און סאבינע האבן איר גענומען אויף די הענט, האט זי געשמייכלט און געקוקט אויף זיי מיט א געוויסן חידוש. זי האט זיך נישט געווערט ווען זיי האבן איר געקושט, אבער זי גופא האט קיינעם נישט צוריק געקושט.

לייבעלע האט צופרידן געשמייכלט און זיך געהאלטן נעבן זיין פאָטער. איז ער דאך געווען דער איינציקער וואס האט ערשט, נישט לאנג צוריק, געזען זיין פאָטער וואס האט אים צוגעזאגט צו ברענגען אַ רייט־וועגלע אויף דריי רעדעלעך מיט אַ גלעקל און אַ סאָבינע האט מיט אויסגעשטרעקטע הענט אים גערופן און מיט פארטרערטע אויגן פון פרייד, צו אים גערעדט: „קום קינד מיינס צו דער מאַמאָ“, האט ער געשמייכלט, געקוקט צו דער פראַנצויזקע און איר געפרעגט:

— מאַמאָ, ווער איז די מאַדאַם?

— מיין טייער קינד — האט די פרוי צו אים גערעדט — דאָס איז דאך דיין מאַמאָ!

— מיין מאַמאָ? — האט זיך לייבעלע געוונדערט — איך האָב צוויי מאַמעס?

— ניין מיין קינד! — האט זיך סאבינע צו אים דערנענטערט, מיט טרערן אין די אויגן — דו האָסט נישט קיין צוויי מאַמעס. ס'עקזיסטירט נישט קיין צוויי מאַמעס. פון היינט אָן בין איך דיין מאַמע. וועסט שוין כסדר זיין מיט דיין מאַמאָ, מיט דיין פאָפּאָ, מיט דיין ברודער אַלבערט און מיט דיין שוועסטערל לילי און מיט אַננאַ, וואָס דאַרף מאַרגן קומען.

אין אַוונט זענען אלע געווען פאַרזאַמלט ביי מישעלן אַזוי ווי פריער. איין גאַסט איז געווען אַנוועזנד, דער אַלטער סטאַליאַר, דער פאָטער מאַרטין. ס'האָט נישט געפעלט קיין פרייד און אויך נישט קיין טרערן.

7

מען איז געווען צופרידן פון ווידערזען זיך, פון זיין צוזאמען און מען
האַט זיך געווונטשן אַז אַזעלכע אומגליקן זאָלן שוין מער נישט פאַרקומען
און גוסטאָוו האָט געשמייכלט ווי אַ טריאומפּאַטאָר:

— נו, וואָס האָב איך אייך געזאָגט? ... איר זעט? מיר האָבן דער-
לעבט די באַפרייאונג!

— יא, האָט אים מישעל אַפּגעענטפּערט — מיר האָבן טאַקע דער-
לעבט, אָבער וויפל... וויפל האָבן עס נישט דערלעבט?...